

4

Ana Çizgileriyle
Türkiye'nin Yakın Tarihi
-1-

Prof. Dr. Sina Akşir

Cumhuriyet

Dizgi - Baskı - Yayınılayan:
Yenigün Haber Ajansı
Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Temmuz 1997

**ANA ÇİZGİLERİYLE
TÜRKİYE’NİN
YAKIN TARİHİ**

1. CİLT

PROF. DR. SİNA AKŞİN

Cumhuriyet GAZETESİNİN
OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

İÇİNDEKİLER

I.	Osmanlı Öncesi Türkler	7
II.	Klasik Osmanlı Toplum Düzeni	13
III.	Klasik Osmanlı Düzeninin Değişimi	18
IV.	Osmanlı-Türk Kültür Hayatının Bazı Sorunları	24
V.	Tanzimata Gidiş ve Tanzimat	27
VI.	Islahat Fermanı ve Yeni Osmanlılar	39
VII.	I. Meşrutiyet ve Büyük Bunalım	45
VIII.	Abdülhamit Dönemi	52
IX.	İttihat ve Terakki'nin Yapı Özellikleri, 31 Mart Olayı	63
X.	31 Mart'tan 1913'e Değin İT'nin Denetleme İktidarı	79
XI.	II. Meşrutiyet Döneminde Başlıca Düşünce Akımları	96
XII.	İT'nin Tam İktidarı ve I. Dünya Savaşı'na Giriş	103
XIII.	Tam Bağımsızlık Mücadelesi	113
XIV.	I. Dünya Savaşı'nda Olup Bitenler	118
XV.	Savaşın Sonu ve Bırakışma (19 Mayıs 1919'a değin)	129
XVI.	Samsun'dan Damat Ferit Hükümetinin Düşmesine Değin	146
XVII.	Üçüncü Meşrutiyet	163

I. Osmanlı Öncesi Türkler

Türklerin Üç Yurdu: Türklerin ilk tarih sahnesine çıkmaları Hun Hükümdarlığı ile olmuştur. Bu kuruluş için verilen ortaya çıkış ve son buluş tarihleri M.Ö. 220 ile M.S. 216'dır. Bu tarihlerden ortaya çıkan bir şey var. O da Türklerin tarih sahnesine 'geç' çıkmış olduklarıdır. Yani Türkler bu bakımdan görece 'genç' bir halktır. Şu tarihlere bakarsak bunu daha iyi anlarız:

→ M.Ö. 9000-8000: Tarımın başlaması, hayvanın evcilleştirilmesi

→ M.Ö. 6250: Anadolu'da Çatalhöyük kenti kuruluyor

→ M.Ö. 3500: Mısır'da yelken ve tekerleğin icadı

→ M.Ö. 3000: Mezopotamya'da Sümer yazısının icadı

Hun Hükümdarlığı doğduğunda eski Yunan uygarlığı, İskender İmparatorluğu olmuş bitmiş, Roma İmparatorluğu 3. yüzyılını yaşıyordu.

Hun Hükümdarlığı'nın ortaya çıktığı bölgeye (1. anayurt) bizde "Orta Asya" denirse de aslında burası Çin'in kuzeyindeki bölgedir. Hun halkı göçebe hayvancılık yapıyordu. Yani, yurt denen çadırlarda yaşıyor, hayvanlarını mevsimine göre otun bol olduğu yerlere götürüyorlardı. Yazın yaylalar ve dağlara gidiliyor, kışın düzlere iniliyordu. Hun boylarının göçebe hayvancılık yapmalarının nedeni, bulundukları bölgede topraklarının tarıma elverişli olmaması, ve-

rimsiz oluşuydu. Yani, göçebe hayvancılık bir zorunluluktu. Tarıma evlerişli topraklar güneyde, Çin'deydi. Ama göçebelerin oraya geçmesi kolay değildi, zira Çinliler verimli toprakların bittiği yerde Çin Seddi adı verilen 6000 kilometrelik bir savunma hattı kurmuşlardı. Çin Seddi basit bir sur değildi. Belirli aralıklarda burçları olan, üstünde araba yolu bulunan hayli karmaşık bir yapıydı. Uzunluğu konusunda bir fikir vermek için Edirne'den Ardahan'a Türkiye'nin uzunluğunun 1500 km. dolayında olduğunu hatırlatayım. Yani Çin Seddi 4 Türkiye uzunluğundadır.

Hunlar göçebe hayvancı oldukları için kent hayatları yoktu. Yazıları da yoktu. Bu durumda kimi tarihçiler Hun Hükümdarlığı'nın devlet sayılamıyacağını, buna ancak kabile (boy) konfederasyonu denilebileceğini söylemektedirler.

Hun Hükümdarlığı'nın dağılmasından sonra Türk boyları uzun bir süre üst örgütlenmeye gitmediler. M.S. 552'de Türklerin 1. anayurdu olan bölgede Göktürk Hükümdarlığı kuruldu ve 745'e değin sürdü. Göktürkleri Hunlardan ayıran önemli bir özellik, Göktürkler döneminde, ama sonuna çok yakın bir tarihte, yazının ortaya çıkmasıdır. (Ötüken, 730). Ama genelde, Hunlar için söylediklerimiz Göktürkler için de geçerlidir. Bundan sonra büyük çapta, uzun mesafeli göçleri görüyoruz. Göçebe hayvancılık yapanların neden göçe zorlandıkları konusunda çeşitli tahminler söz konusudur. Örneğin kuraklık, hayvan hastalıkları, olağan dışı nüfus artışı...

İlk göçlerle Türklerin I. anayurtlarının biraz batısında ilk dört başı mamur devlet kuruldu: Uygurlar (745-940). Uygurlarda yazı da vardı, kentler de vardı, tarım da. Ama göçebe hayvancılık yine egemendi. Uygurlar Şaman dininden Budist dinine geçmişlerdi. Bir kısım Türk boylarının daha

da batıya göçüyle Türkler 2. anayurtlarına geldiler. Burası kabaca Hazar Denizi'nin doğusu, Aral Gölü'nün güneyi oluyordu. Maveraünnehir diye de bilinir. Buradaki Türkler 900-1150 tarihleri arasında yavaş yavaş Müslümanlığa geçmeğe başladılar. Üç önemli devlet kuruldu: Karahanlılar (940-1211), Gazneliler (963-1186), Büyük Selçuklular (1038-1157). Karahanlılar döneminde önemli bir edebiyat başlangıcı görüyoruz. 1070'de Yusuf Has Hacıp'in **Kutadgu Bilik** yapıtı, 1074'te Kaşgarlı Mahmut'un **Divan-ü Lügat-it Türk**'ü ortaya çıkıyor.

Büyük Selçuklular ve Malazgirt zaferiyle birlikte Oğuz Türklerinin 3. anayurt olan Anadolu ve Rumeli'ye göçünün başladığını görüyoruz. Anadolu'daki ilk Türk devleti Anadolu Selçuklu Devleti'dir. (1077-1308). 3. anayurt ilk ikisinden çok farklıydı. 2. anayurt 1. anayurda göre tarıma elverişli alanlar bakımından daha verimli bir alandı. Ama yine de burada birçok alanların çorak olduğu, büyük çöllerin yer aldığı görülüyor. Üçüncü anayurtta ise hiç çöl yoktu. Bütün düzlüklerde yağmurla buğday tarımı yapılabiliyordu. Böylece buralara yerleşen Türklerin geniş çapta yerleşmeye başladıkları, tarım yaparak köylüleştikleri görülüyor. Yalnız Anadolu'nun Rumeli'den önemli bir farkı vardır. Anadolu çok engebeli bir alandır, yani dağları, yaylaları çoktur. Onun için göçebe hayvancılığı sürdürmek isteyen oymak ve boylar (aşiret ve kabileler) buna elverişli mekânları bulabiliyorlardı. Üstelik zaman zaman Anadolu'da karışıklık ve asayişsizlik yoğunlaştığı zamanlar, yağma edilmekten bıkan köylüler, köylerini terk edip dağlarda eşkıyalığa ya da göçebe hayvancılığa başlamışlardır. Demek ki kimi dönemlerde ve kimi yörelerde köylülüğün çoğaldığını, kimi dönem ve yörelerde göçebe hayvancılığın ağır bastığını görüyoruz.

Örneğin 1865'te Osmanlı hükümeti Fırka-yı Islahiye adında bir ordu göndermek zorunda kaldı Çukurova bölgesine. Amaç, daha önce de birkaç kez "oturtulmuş" olan Avşar ve diğer oymakları yeniden oturtmaktır. Söylendiğine göre göçebeler yüzünden Türkiye'nin en verimli ovalarından Çukurova'nın Adana doğusunda kalan bölümü bu sırada yaban bitkileriyle örtülüymüş.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle ilgili bir konu şudur: Tarihçi Zeki Velidî Togan'a göre Türkler büyük ölçüde boş bir Anadolu'ya yeleştiler, zira Arap akınları sonucunda Anadolu'nun Hristiyan halkı kıyılara kaçmıştı. Böyle bir görüşten çıkan sonuç, Türklerin Anadolu'nun Hristiyan halkıyla karışmamış olduklarıdır. Başka bir deyişle, Türkler karışmadıkları için ırk saflıklarını büyük ölçüde korumuşlardır. Oysa Hristiyanlardan ne kadarının kıyılara kaçtığını saptamak kolay değildir. Bana öyle geliyor ki, evlenme, İslamiyeti kabul, devşirme, kölelik gibi yollardan Türkler yerli halkla büyük ölçüde kaynaşmışlardır. Türklerin Orta Asyalı soydaşlarıyla fazla benzeşmemeleri, Türkiye Türklerinin de kendi aralarında birörnek fiziksel özellikler taşımamaları, karışmanın kanıtı gibi gözüküyor. Böyle olmakla birlikte, ırk durumu ne olursa olsun Türkçenin, Hristiyanları bile kısmen içine alarak Anadolu'nun ortak dili haline gelmesi, bu halkı Orta Asya'ya bağlayan önemli bir bağ sayılabilir.

Tarih Çağları Üzerine Bir Not: Özellikle Fransa'da yaygın olan ve bizi de etkilemiş olan anlayışa göre tarih çağları (yani yazının çıkmasından sonra insanlık tarihi) dörde ayrılır:

M.Ö. 3000-M.S. 476 (Batı Roma'nın yıkılışı)- İlkçağ
476-1453-Ortaçağ

1453-1789-Yeniçağ

1789 sonrası- Son ya da Yakınçağ.

Burada hemen belirtmek gerekir ki, bizde bu çağ ayırımını benimseyenler 1453'ü Fatih'in Rönesans prensi kimliğini ve/ya da fethin İslamiyet, Türklük bakımından önemini vurgularlar. Bu yaklaşım doğru ve Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un fethiyle beylikten imparatorluğa diye özetlenebilecek çok kökten bir dönüşüm geçirmiş olduğu muhakkak olmakla birlikte, bunu Türkler bakımından bir çağ değişikliği olarak değerlendirebilir miyiz? Ben sanmıyorum. Batılar 1453'ü çağ değişimi noktası olarak değerlendirirken Osmanlılara çok da olumlu sayılamayacak bir rol veriyorlar. Buna göre fetihle birlikte İstanbul'dan İtalya'ya kaçan Bizanslı bilim adamları orada Hümanizmi ve Rönesansı başlatmışlardır. Yani, bu görüşe göre, Osmanlılarinki bir tür "iteleme" işlevinden ibarettir.

Prof. İbrahim Kafesoğlu çağ ayırımının bizim bakımdan doğrudan bir açıklayıcılığı olmadığını ilk söyleyenlerdendir. Gerçekten de, Batı Roma'nın son bulmasını Türkler bakımından doğrudan (o sırada) bir önemi olmuş mudur? 1789 Fransız İhtilali Türkler için de çok önemlidir ama Türkleri, Osmanlı Devleti'nin etkilemesi için belli bir zaman aralığının geçmesi gerekmiştir. Oysa Batı ve Orta Avrupa bakımından 1789'un adeta anında bir etki yapması söz konusudur.

Bana göre Türkiye, yani Anadolu ve Rumeli Türkleri için daha anlamlı sayılabilecek bir çağ ayırımı şöyle olabilir:

M.Ö. 220-M.S. 1071-İlkçağ

1071-1839-Ortaçağ

1839-1908-Yeniçağ

1908 sonrası- Son ya da Yakınçağ

Böyle bir ayırımın Türkiye Türklerinin toplumsal örgütlenme evrelerine işaret etmek bakımından anlamlı olduğunu düşünüyorum. İlkçağ Türklerin göçebe hayvancılık dönemidir. Ortaçağ Türklerin yerleşikliğe, tarıma, köylülüğe geçişi dönemidir. Yeniçağ ciddi biçimde Batılılaşmaya, hukuk devletine adım atıldığını bize gösteriyor. Sonçağ, Türkiye Türklerinin yaygın kentleşmeye, kapitalizme yönelme noktasını belirtmektedir.

II. Klasik Osmanlı Toplum Düzeni

“Klasik” dediğimiz Osmanlı toplum düzeni, Osmanlı Devleti’nin en güçlü olduğu yaklaşık 1450-1550 yılları arasındaki düzendir.

Hemen baştan okullarda Osmanlı Devleti’nin dönemlendirilmesiyle ilgili bir uyarıda bulunmak yerinde olacaktır. Bilindiği gibi bu şöyledir:

1300-1453 Kuruluş dönemi

1453-1579 (Sokullu’nun ölümü) Yükselme dönemi

1579-1699 Duraklama dönemi

1699-1922 Gerileme dönemi

Aslında bu dönemlendirme yalnızca arazi miktarı bakımından, ayrıca belki Osmanlı devlet aygıtının gücü, etkinliği bakımından anlamlıdır. Örneğin halkın, özellikle Türk halkının refah ya da uygarlık ve kültür düzeyi bakımından pek de anlamlı olmayabilir. Zira genellikle bütün insan toplulukları ilerledikleri gibi, kural olarak Türklerin de ilerledikleri kabul edilmelidir. Araştırılsa, belki de Türk insanını 19. yüzyılda Kanunî dönemine göre ortalama ömrünün daha uzun, ya da okur-yazarlık bakımından daha ilerde olduğu ortaya çıkacaktır. Ayrıca mimarlıkta yükselme dönemine rastlayan Mimar Sinan gibi bir dâhi varsa da, edebiyatta 18. ve 19. yüzyıllarda pek büyük isimler vardır. Klasik Türk müziğinin asıl 17. yüzyılda ve ondan sonra geliştiği söylenebilir. Büyük düşünür-yazarlar Kâtip Çelebi ve Evliya Çe-

lebi 17. yüzyıldadır. İlk kütüphane binaları 18. yüzyılda yapılmıştır. Arazi miktarı bakımından işi ele alırsak, en “yoksulu” Türkiye Cumhuriyeti’dir. Ama biliyoruz ki bu dönemde iktisat, kültür, uygarlık ve hemen her alanda Osmanlı Devleti zamanındaki Türk toplumundan çok daha ileriyiz. Bugün çok hızlı bir gelişme süreci içindeyiz.

Klasik Osmanlı toplum düzeni şöyle özetlenebilir:

I. Yönetenler (askerîler) sınıfı

A. İcraî Askeriler

1. Maaşlılar

2. Zaimler ve tımarlı sipahiler

B. Ulema

II. Yönetilenler (reaya) sınıfı

A. Kentliler

1. Lonca esnafı

2. Tüccar ve sarraflar

B. Köylüler

C. Göçebeler

Bu dönemde kimlerin bu sınıflara dahil oldukları, ne zaman ve şartlarda öbür sınıfa geçecekleri devlet tarafından belirlenen iki ana sınıf vardı: Yönetenler, yönetilenler.

Yönetenler, askerlikle doğrudan ya da dolaylı bir ilgileri olmasa da, (örneğin, ulema) askerî sayılırdı, zira devlet bir fetih ve savaş makinesi olarak örgütlenmişti. Bunlara yönetilenlere oranla yüksek bir yaşama düzeyi sağlanırdı.

Kural olarak ülkenin en zengini padişah, ikinci en zengini sadrazam olurdu, Tüccardan çok zenginleşen biri olursa, müsadere yoluyla durumun ‘icabına’ bakılır, hizaya getirilirdi. Yönetenlerin ikinci bir ayrıcalıkları, vergi ödemekle yükümlü olmamalarıydı. Baş padişah olan askerî sınıfa ulema ile icraî (yürütme ile ilgili) işler gören ve kul statü-

sündeki askerîler dahildi. Sözü edilen icraî işlerin başlıca-
ları yönetim ve askerliktir. Yeniçerisinden, sipahisinden sad-
razamına kadar bu işleri görürlerdi. Bunların kul statüsün-
de olmaları boyunlarının kıldan ince olması anlamına geli-
yordu. Bu, muhakeme edilmeden padişahın buyruğu ile “si-
yasetten katledilebilmeleri” demekti (*siyaseten katil*). Kul
olmanın ikinci bir sonucu, kulların ölümünde miraslarına el-
konmasıydı ki buna, müsadere denirdi. Herhalde müsadere
daha çok müsadereye değer serveti olan yüksek görevlilere
uygulanıyor olmalıydı. Fakat bunların, ölümlerinden sonra
varislerini gözetmek için kullanabilecekleri bir imkân var-
dı. Cami, medrese vb. gibi hayır işleri yapıp, bunların sür-
dürülmesi için vakıf kurduklarında, varislerini vakıf müte-
vellisi atayıp onları bu yoldan gelir sahibi kılabilirlerdi. Zi-
ra vakıflar müsadere edilemezdi.

Yönetenler sınıfının ikinci kolu *ulema* idi. Âlimler dev-
letin din, yargı, eğitim işlerini görürler, icraî işlere fazla ka-
rışamazlardı. Askerî sınıfın ayrıcalıklarından yararlanırlar-
dı, yani yüksek gelir sahibiydiler ve vergi ödemezlerdi. Bu-
nunla birlikte, icraî askerî sınıf üyeleri gibi kul statüsünde
olmadıkları için, muhakeme edilmeden pek cezalandırıl-
mazlardı, yani örneğin siyaseten katledilmezlerdi ve malla-
rı müsadere edilemezdi. Âlimler, mahalle mektebinden son-
ra medreselerde okuyarak yetişen Müslüman çocuklarıydı.
Oysa kullar, çok kez devşirme idiler, yani çocukken Hiris-
tiyan olan kişilerdi. Yüksek ulema büyük servet sahibi ola-
bildiği gibi, bu serveti çocuklarına intikal ettirebiliyorlardı.
Yüksek ulemanın da çocukları ulema oldukları takdirde ki
genellikle böyle olmuştur, ortaya bir ulema aristokrasisi ya
da soyluluğu (zadegânlık) ortaya çıkıyordu. Yüksek ulema-
nın çocuklarını kayırmak için daha çocukluğunda rütbe ve-
rilmeye başlanır, böylece kolayca yükselmeleri sağlanırdı.

Niyazi Berkes, Ziya Gökalp'in bir sözü üzerinde duruyor. Gökalp devşirme çocukların yüksek yönetici olmak için devam ettikleri Topkapı Sarayı'ndaki Enderun Mektebiyle medreseleri karşılaştırırken, birincisinin Türk olmayanı alıp Türk yaptığını, ikincisinin Türk'ü alıp Türk olmayan (Arap) haline getirdiğine işaret ediyor. Gerçekten de yönetim ve Enderun Mektebinde dil Türkçe iken, ilim ve medrese dili Arapçaydı. Bizim bakımımızdan gariplikler bununla bitmiyor. Dine dayalı olduğunu ilan eden bir ülkede cedbeced Müslüman olanlar askerlik ve yönetim işlerine karıştırılmıyorlar, fakat cedbeced Hristiyan olan bir ailenin çocuğu o ülkenin yazgısını yönetiyordu.

İcraî askerî yöneticiler kapıkulları ve diğer maaşlılar ile tımarlı sipahiler ve zaimler (zeamet sahipleri) diye ayrılabilir. Bu, anlamlı bir ayırımdı, zira maaşlılar, paranın çok kıt olduğu, onun için köylünün vergisini ürün olarak (öşür, âşar) ödediği bir iktisadiyatta ayrıcalıklı idiler. Fakat maaşların zamanında verilmediği, ya da züyuf (ayarı düşük) akçe ile verildiği dönemlerde bunlar, isyana hazır bir hoşnutsuzlar kitlesiydi. Tımarlı sipahi ve zaimlere gelince, gelirlerini büyük ölçüde dirliklerindeki köylülerden aynı olarak topladıkları, toprağın hukuken maliki olmasalar da, başında oturdukları için, fiilen ona egemen olan, tâbir caizse fiilî feodallerdi. Sipahi ve zaimlerin dirliklerindeki köylülerden ürün olarak topladıkları başlıca vergi âşardı.

Yönetilenler sınıfına gelince, bunun özgün adı *reaya* idi. Üretim reayaya ait bir işti. Aynı zamanda savaş işine de yardımcı olurlardı. Vergi, reayaya ait bir yükümlülüktü. Osmanlı Devleti "platonik" bir devlet olduğu için yönetenlerin, yönetilenlere göre daha müreffeh (gönençli) bir hayat yaşamaları asıldı. Devlet yönetilenler için değil, yönetenler içindi.

Kentli reaya deyince akla önce *lonca esnafi* gelir. Bun-
lar hem imalatçı, hem satıcı, ya da yalnızca satıcı olan, lon-
calarının sert ve kısıtlayıcı çerçevesi içinde çalışan küçük ik-
tisadî birimlerdi. Usta-kalfa-çırak ilişkileri içinde çalışan bu
birimlerin büyümemesi, gelişmemesi hem loncaların, hem
devletin özen gösterdiği bir konuydu. Başka bir deyişle lon-
calardan kapitalizme bir kapı yoktu. Loncaların dışında, bü-
yük iş yapan *sarraflar* ve şehirlerarası ya da uluslararası öl-
çekte çalışan *tüccarlar* vardı. Bu servet sahiplerine izin ve-
rilmesi, yaptıkları işin lonca ölçeğinde yapılmasının ola-
naksız olmasından kaynaklanıyordu.

Osmanlı Devleti *köylüleri göçebelere* tercih eden bir
devletti. Nedeni açık: Köylüler, yeri yurdu belli, vergi öde-
yen, gerektiğinde asker veren bir kesimdi. Göçebeler ise ad-
resi belli olmayan, vergi ve asker vermek konusunda istek-
siz, üstelik silahlı ve seyyar, üstüne fazla varılamayan bir ke-
simdi. Osmanlılar göçebeleri oturtmak, köylüye dönüştür-
mek için hep çabalamışlardır.

III. Klasik Osmanlı Düzeninin Değişimi

“Klasik” dediğimiz Osmanlı düzeni 16. yüzyılın ortalarından itibaren değişime uğradı. (Zaten karıncalar ve arıların düzeni nasıl değişmezse, insanını kurduğu düzenlerin -ve insanın kendisinin- önemli bir özelliği değişmedir). Değişime yol açan etkenler şöyle sıralanabilir:

1- Avrupa'dan Gelen Enflasyon Süreci ve Tüfegin Gelişip Yayılması: Sözüünü ettiğimiz yüzyıllarda kullanılan para, altın ve gümüşten basılan paralardı ve bunun dünyadaki miktarı görece sınırlıydı. Bu miktarın artması gümüş ve altın madenlerinin çalıştırılmasına bağlı idi. Yeni dünyanın keşfinden sonra İspanyollar Aztek, Maya, İnka imparatorluklarına son verip ellerindeki altın ve gümüşü yağmaladılar. Bu ülkelerde buldukları altın ve gümüş madenlerini işlettiler. Böylece İspanya vasıtasıyla Avrupa'ya ve ardından bütün kıtalara, eskisine oranla daha çok altın ve gümüş paranın girdiğini görüyoruz. Para miktarının büyük ölçüde artması genellikle her yerde ülke iktisadiyatlarında eskiye göre parasallaşmanın artışına ve fiyatların yükselmesine yol açtı. Bu süreç tabii Osmanlı Devleti'nde de yaşandı. Osmanlı iktisadiyatının bir miktar daha parasallaşması, köylüyü para (pazar) iktisadiyatına sokmuş olmuyordu. Ama şöyle bir olanak tanıyordu: *İltizam* denilen usul sayesinde köylünün ürün olarak ödediği aynı vergiler paraya çevrilebiliyordu.

İltizam usulü şöyle açıklanabilir: Boş kalan bir dirliğin aşarı yeniden bir sipahi ya da zaim tahsis edilmiyor, artırmaya çıkarılıyordu. En çok ödemeyi vaat eden mültezim o dirliğin iltizamını (genellikle 3 yıl için) almış oluyordu. Mültezim devlete para veriyor, fakat köylüden aşarı ürün olarak alıyordu. Aşarı pazarda satarak paraya dönüştürmek mültezime ait bir iş oluyordu. Dikkat edilirse bir dirliğin iltizama verilmesi, orada sipahi ya da zaim bulunmaması demektir. Oysa sipahi ve zaimler yalnızca vergileri toplayıp karşılığında savaş hizmeti sunan kimseler değillerdi. Sürekli dirliklerinde oturan, asayiş koruyan, hükümetin o yöredeki gözü, kulağı, eli olan kimselerdi. Oysa mültezimler dirlikte oturmayan, ancak hasat zamanı aşar toplamak için oraya gelen, çok kez bu ilişkileri 3 yıllla sınırlı olan kimselerdi.

Bu durumun önemli bir sonucu sipahi ya da zaimin ortadan kalkmasıyla dirlikte bir yetke (otorite) boşluğunun doğmasıydı. Boşluğu mutlaka birilerinin doldurması gerekiyordu ve mültezimler (oraya yerleşmiş olmadıkları için) bunu yapacak durumda değillerdi. Yetke boşluğunu dolduranlar ayan denilen oranın yerlisi bir kesim oldu. Ayanlar paralarıyla, nüfuzlarıyla, askeri güçleriyle yörelerine egemen olan bir zümre oldular. Artık devlet vergi ve asker toplama konularında onların yardımlarından yararlanmak durumunda kaldı. Güçleri artan ayanlar Avrupa'daki feodal sınıfa benzediler. Ayanlık, merkezin taşra üzerindeki denetimini yitirmesi, tımar sisteminin sağladığı merkeziyetçilikten adem-i merkeziyete (merkezsizliğe) bir kayış anlamına geliyordu. Hemen belirteyim ki, tımar sisteminin tasfiyesi, yerini iltizama bırakması, yüzyıllar alan yavaş bir süreç oldu. II. Mahmut zamanında (19. yüzyıl başlarında) hâlâ tımarlar vardı.

İltizam sistemi devlet hazinesine daha çok paranın girmesini olanaklı kılıyordu. Bunun hükümete sağladığı en önemli yararlardan biri Yeniçeri ya da benzeri, kentlerde bulunan piyade askerini çoğaltmaktı. Bu, ateşli silahların, özellikle tüfeğin gelişmesi ve yayılmasının bir sonucuydu. Atlı askerler, ki tımarlı eyalet ordusu atlıydı, tüfek kullanamıyordu. Tüfek piyadenin silahıydı. Demek ki savaş teknolojisindeki gelişme, tımar sisteminin tasfiyesini, piyadenin arttırılmasını zorunlu kılıyordu. Hazineye iltizam sayesinde daha çok para girmesi, piyade askerinin çoğaltılabilmesi demekti.

2. Avrupa'da ve Özellikle Akdeniz Bölgesi'nde Nüfus Artışı: Kapitalist öncesi iktisadiyatlarda nüfus artışı çok olumsuz sonuçlar doğurabiliyordu. Zira öyle bir sistemde nüfus artışına koşturarak üretimi arttırmak bugünkünden çok daha zor oluyordu. Nüfus artışı demek, sefalet ve açlık ile bunun yol açtığı kanunsuzluklar, eşkıyalık demekti. İşte 16. yüzyılda Akdeniz Bölgesi'nde, ihtimal büyük salgın hastalıkların uzun süre görülmemesi yüzünden, önemli bir nüfus artışı oldu ve sözü edilen sonuçları doğurdu. Osmanlı'da, Anadolu'da ortaya çıkan karışıklıklara "Celali İsyanları" denir. En yoğun olarak, 1590-1650 yıllarında yaşandı, 17. yüzyılın sonlarına doğru, muhtemelen nüfus baskısının azalması sonucunda, nihayet buldu. Kanunî döneminde ülkenin nüfusu 12 milyondan 22 milyona yükselmişti.

3. Uluslararası Kervan Yollarının Önemsizleşmesi: Denizden Hindistan yolunun keşfedilmesinden sonra ticaret, İpek Yolu gibi uluslararası kervan yollarını gitgide terk ederek denize kayd. Kervancılığın zayıflaması, geçimini buna bağlayan birçok kent ya da kasabanın canlılığını yitirmesi-

ne yol açtı. Kapitalizm öncesi toplumlarda bu tür gerilemeler çok kez başka yollardan, başka etkinliklerle giderilemiyor, çöküş sürekli bir hale dönüşüyordu.

4. *Fetihlerin Azalması ve Durması*: İnsan ve hayvan enerjisiyle (organik enerjiye) dönen geleneksel imparatorlukların genişlemesi, imparatorluklar büyüdükçe zorlaşıyordu. Önceleri Osmanlı Devleti çok başarılı bir savaş makinesiydi. Bütün ülkeye egemen bir devlet aygıtı her zaman on binlerce kişilik orduları sefere gönderme yeteneğine sahipti. Nitekim başlarda Osmanlı ordusu sefere çıktığı zaman yalnızca kent, kasaba, kaleleri değil, büyükçe bölgeleri kolayca fethediyordu. Fetih her bakımdan kârlı bir işti. Avrupa'ya feodal yapı egemen olduğundan ve feodallar da genellikle başlarına buyruk olduklarından, Osmanlı ordularına karşı Avrupa'nın aynı büyüklükte ve güçte ordular toparlaması çok daha zordu.

Zaman geçtikçe durum değişti. Bu kez imparatorluk büyüdükçe Osmanlı ordusunun sınır boylarına gitmesi fazla zaman almaya başladı. Unutmamalı ki ordunun ilerleme hızını yaya giden piyadeler belirliyordu. Savaş yazın yapıldığından, zamanında sınır boylarına ulaşmak için bahar yağmurları altında yola çıkmak gerekiyordu. İmparatorluk büyüdükçe, zamanını yollarda geçiren Osmanlı ordusunun savaşabileceği süre kısalmış oluyordu. İkinci olarak, Osmanlı'nın karşısındaki Avrupa devletleri zaman içinde merkezileşmeye, güçlü ve büyük ordular kurmaya başladılar. Savaş başarıları eskisi kadar kolay ve büyük olmamaya başladı.

Fetihlerin azalması ve zorlaşmasının önemli bir sonucu savaşa olan ilginin azalması oldu. Zira fetih, manevi tatminler dışında, önemli maddi çıkarlar da sağlıyordu. Bu ma-

nevi ve maddi tatminler olmayınca savaşa ve savaşı yapacak orduya ilgi azalmağa başladı. Ordunun “bozulması” büyük ölçüde bu yüzden oldu.

Savaşa koşullanmış bir devletin ve bir toplumun birdenbire barışa kendini uydurması çok da kolay değildir. İhtimal Celali İsyanları denen kanlı mücadelede, dışa yönelemeyen savaş alışkanlıklarının bu sefer iç savaşa yönelmesinin payı da bulunabilir:

5. *İbn Haldun “Yasasının” Etkileri:* 14. yüzyılda Mısır’da yaşamış olan ve kimilerince toplumbilimin babası sayılan Tunuslu İbn Haldun, **Mukaddime** adlı yapıtında İslam tarihini inceleyerek çok dikkate değer sonuçlara ulaşmıştır. Ona göre bu toplumlar iki düzenin çatışmasına sahne oluyordu: Medeniyet (medine, kent anlamındadır) ve bedviyet (oymak ve boy olarak örgütlenmiş göçebe kandaş topluluklar). Bedeviler asabiyet denen yüksek bir dayanışma duygusu içindedirler. Savaşkan, dürüst, kaba insanlardır. Medeniler yerleşik, tarıma dayalı, kentleri olan toplulardır. Zayıf düştükleri zamanlar bu saldırılar yenik düşerler, Bedeviler devleti ele geçirirler. Böylece Bedevi reisinin hükümdar olduğu yeni bir devlet ortaya çıkmış olur. Bedeviler, yıktıkları devletin ülkesinde, kentlerinde yavaş yavaş medeniyeti öğrenirler. Medeniyetleri arttıkça, savaşkanlıklarını ve asabiyetlerini yitirirler. Dört kuşak sonra, 100-120 yıl sonra devlet, yeniden Bedeviler’e yenik düşecek derecede yumuşamış olur. Tarih böylece tekrarlanıp gider.

Niyazi Berkes’e göre Osmanlı Devleti “İbn Haldun tipi” bir devlettir. Buna göre, 100-120 yılda yıkılması gerekirken, bölgede yeterince güçlü bir akın yapabilecek bir Bedevi topluluk kalmadığı için “doğal” bir sonu olamamıştır.

Osmanlı Devleti'nin karşısındaki Avrupa devletleri İstanbul ve Boğazlar'ı içlerinden birinin kapmasını istemedikleri için Osmanlı Devleti'ni yıkmamışlar, sömürmekle yetinmişlerdir. Böylece Osmanlı Devleti, bir türlü ölemeyen yatalak ihtiyarlar gibi varlığını sürüklenerek sürdürmüştür.

Hikmet Kıvılcımlı da Osmanlı Devleti'nin "İbn Haldun tipi" bir devlet olduğunu kabul etmektedir. Ona göre Osmanlı Devleti 1402 Ankara Muharebesi'yle İbn Haldun modeline uygun bir sona ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin Mehmet Çelebi tarafından canlandırılması ise "yeni" ya da "ikinci" bir Osmanlı Devleti'nin kurulması anlamına gelmektedir.

Osmanlı aydınları İbn Haldun kuramını biliyorlardı. Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarından sonra devletin savaşacak hali kalmadığını, yaşlandığını düşünerek, kültür hayatına daha fazla önem vermeğe başladılar. Lale Devri ile başlayarak Osmanlı padişahları kültür hayatının gelişmesine öncülük ettiler.

IV. Osmanlı - Türk Kültür Hayatının Bazı Sorunları

Osmanlıların çok başarılı sayılabilecekleri alanlar olmuştur. Mimarlık, şiir, minyatür, musiki bunlar arasındadır. Osmanlı Devleti'nin esas halkı Hristiyan olan Balkanlar'da 400 yıldan fazla hüküm sürebilmesi bir örgütleme ve yönetim başarısıdır. Bugünkü ölçülerimizle belki Osmanlılar çok hoşgörülü sayılmazlar ama o çağda özellikle dinsel hoşgörü temsil ettikleri muhakkaktır. Yalnızca hoşgörü de değil, Osmanlılar Ortodoks Kilisesi'nin koruyucusu da olmuşlar ve Katolik Avrupa karşısında Ortodoksluğun ezilmesini de önlemişlerdir. Muhtemelen tımar sistemi de yerini aldığı feodal düzenden daha az baskıcı, daha az sömürücüydü. Din ve dil bakımından halka bu derece uzak olan bir yönetimin yüzyıllarca Balkanlar'ı salt kılıç zoruyla tuttuğunu söylemek ne insafa, ne de mantığa sığar. Bunlar Osmanlıların lehinde sayılabilecek önemli noktalardır.

Bu başarılar yanında kültür hayatında bazı önemli yetersizlikler söz konusuydu. Bunlardan biri kitap anlayışıydı. Osmanlılara göre kitap, halı gibi, elle üretilmesi gereken "lüks" bir eşya sayılıyordu. Ancak varlıklı insanlar ona sahip olabilirlerdi. Matbaada basılıp herkesin ulaşabileceği harcıâlem bir şey olması arzu edilmiyordu, böyle bir talep yoktu. Eğitim, büyük ölçüde kitapsız yürütülüyordu. Bilin-

diği üzere, matbaa 1450'lerde Gutenberg tarafından icat edildi. 1493'te Yahudiler İstanbul'da, 1495'te Selanik'te, Ermeniler 1567'de, Rumlar 1627'de İstanbul'da birer matbaa kurdular? Osmanlıların matbaası ise Sait Çelebi ve İbrahim Müteferrika tarafından 1729'da kuruldu. Demek ki matbaanın icadından 279, İstanbul'da açılan ilk matbaadan 236 yıl sonra. Fakat herhalde matbaaya yine de büyük bir gereksinme yoktu ki 17 kitap bastıktan sonra 1742'de kapandı (ortalama yılda bir kitap gibi). Duyulan gereksinme üzerine aynı matbaa 1784'de çalışmaya başladı. Dolayısıyla 17 basılmış kitap dışında, gecikmemiz 334 yıla çıkıyor. Matbaası olmayan bir toplumun bilim ve kültürde ileri adım atmakta ne denli zorlanacağı açıktır.

Osmanlı kültür hayatındaki önemli bir başka aksaklık mahalle (cami) mektebi-medrese sisteminde göze çarpmaktadır. Müslüman-Türk çocuklarının gittiği mahalle okullarında genellikle durum şuydu: Arapça bilmeyen çocuklara, Arapça bilmeyen bir hoca **Kuran** okumasını, duaları ve biraz aritmetik öğretiyor, dinbilgileri veriyordu. Bu okullarda Türkçe okuma ve yazma öğretilmiyordu. Öğretilecekse başka yerlerde (evde, devlet dairelerinde usta-çırak ilişkisi içinde) öğretiliyordu. Mahalle mektepleri ile medrese arasında bir ortaöğretim basamağı yoktu. İlk dönemlerde kimi medreselerde matematik, tıp, astronomi gibi fen bilimleri okutuluyor idiyse de, sonradan bu da kalmadı, Medreseler artık hemen yalnız din bilimleri okutuyordu. Burada da öğretim dili Arapçaydı. Medreselerde de Türk olan öğrenci ve müderrisler arasında Arapça bilgisinin ileri düzeyde olmadığı ve en çok da ezber bilgilerle yetinildiği anlaşıyor.

Medresenin bu durumuna karşılık Topkapı Sarayı'ndaki Enderun Mektebi'nde ve diğer bazı saraylarda verilen

eğitim çok daha verimliydi. Zira burada din bilimleri yanında Arapça, Farsça, edebiyat, tarih, coğrafya, müzik, resim, askerlik gibi çok çeşitli konular öğretiliyor ve öğretim dili olarak da Türkçe kullanılıyordu. 19. yüzyıl öncesinin Osmanlı düşüncesinin iki doruğu Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin Enderun'da da öğrenim görmüş oldukları dikkati çekiyor.

V. Tanzimata Gidiş ve Tanzimat

Osmanlı-Türk toplumunun Batılılaşmaya, çağdaşlaşmaya ya da modernleşmeye kesin adım atması Tanzimat ile-
dir. Bu aynı zamanda insan haklarına, hukuk devletine, öz-
gürlük ve demokrasiye doğru atılan bir adımdır. Bana göre
Türk toplumunun ortaçağdan çıkıp yeniçağa geçişidir. Tan-
zimat'ı ele almadan önce o noktaya nasıl gelindiğini ana çiz-
gileriyle anlatmaya çalışacağım.

Islahat denilen düzeltimler (reformlar) Lale Devri'yle
başlayıp 18. yüzyıl boyunca sürmüştür. Ama bunlar zayıf ha-
reketlerdi. Örneğin Mühendishane adıyla açılan kurumların
(III. Selim döneminde açılan Mühendishane-i Berri-i Hü-
mayun dahil) gerçekte okul değil, kurs gibi oldukları anla-
şılıyor. Asıl ıslahatın başlaması 1789'da III. Selim'le birlik-
tedir. Bir yandan bu padişahın kişisel olarak düzeltimden ya-
na olması, bir yandan 1789 ihtilalinin Avrupa'da doğurdu-
ğu büyük sonuçlar ve altüstlüklerin önceleri zayıf da olsa
yansımaları bunu sağlamıştır.

III. Selim tahta çıktığında Osmanlı Devletinin karşısın-
da iki büyük sorun bulunuyordu. Birinci sorun âyanlaşma
sürecinin doruk noktasına varması ve artık ülkenin birliği-
ni tehdit eder duruma gelmesiydi. Âyanlar, irili ufalı her dü-
zeyde belirginleşmişti. Büyük âyanlar, ki bunlara hanedan
deniyordu, başlarına buyruk yöneticiler olabiliyorlardı. Hü-

kümet asker ve vergi toplama işini ancak onların aracılığı ile yapabiliyordu. 19. yüzyıl başlarında bağımsızlığa yaklaşan iki büyük âyan göze çarpıyordu. Biri Yanya Âyanı Tepedelenli Ali Paşa, öbürü de Mısır Âyanı Mehmet Ali Paşa'ydı. İkisi de askeri güçlerini pekiştirmek üzere Avrupa'dan subay getirmişlerdi. Mehmet Ali bir Fransıza harp okulu kurdurmuş, Kölemen beylerini kılıçtan geçirerek Mısır'a tam egemen olmuş, eğitim, sanayi ve tarımda dikkate değer büyük atılımlar gerçekleştirmişti. Her iki âyan, resmi düzeyde olmasa da Avrupa devletleriyle ilişkiler sürdürüyorlardı. Böylesine bir yaklaşmanın padişahın yetkisini sınırlandırdığı ve imparatorluğun parçalanmasına yol açabileceği açıktı.

İkinci önemli sorun Yeniçeri ordusunun işe yaramaz halde oluşuydu. Devletin fetih siyasetinden vazgeçmek zorunda kalmasından sonra, ordu ihmal edilmişti. Ulufeleriyle geçinemeyen Yeniçerilerin esnaflaşmasına göz yumulmuştu. Esnaflık yaptığı için yeniçerilerin talime, eğitime ayıracakları zamanları yoktu. Oysa ateşli silahlardaki gelişme, talimin önemini çok arttırmıştı. Savaş sırasında ordular henüz ayakta karşı karşıya gelip savaştıkları için, karşı tarafın ateşiyle yanı başlarında devrilen askerlerin görüntüsü ür-küntü yaratıyordu. Talim görmeyen asker ne denli kahraman ya da iyi niyetli olursa olsun, bu manzara karşısında daha kolay ve daha önce bozguna uğruyordu. Bu durumda Yeniçerilerin esnaflık yapmayıp vakitlerini kışlada eğitim yaparak geçirmeleri gerekiyordu, ama bunun için onlara yeteli düzeyde ulufe vermek şarttı. Böyle bir askeri ıslahat yalnızca yabancı ordulara karşı değil, aynı zamanda âyanları hizaya getirebilmek için de lüzumluydu.

III. Selim devlet adamlarına ne yapılması gerektiği ko-

nusunda danışıp, onlardan bu konuda “layiha” denen raporlar aldıktan sonra ordu ıslahatına başladı. 1793’te Nizam-ı Cedit adıyla talimli bir ordunun çekirdeği oluşturuldu. Nizam-ı Cedit adının Fransa’da ihtilal düzeninin benimsediği Yeni Düzen adıyla aynı oluşu dikkati çekiyor. III. Selim Yeniçerileri ükütmemek için çok dikkatli ve yavaş hareket ediyordu. Yeni ordunun masraflarını karşılamak üzere İrad-ı Cedit Hazinesi diye ayrı bir mali kaynak oluşturuldu ve bunun için yeni vergiler kondu. Bu da vergi verenler bakımından işin sevimsiz yönüydü. Napolyon karşısında Akkâ’da (Filistin) kazanılan zaferden sonra Nizam-ı Cedit’in sayısı 10.000’e çıkarıldı. 1805’te padişah talimli askerin ilk kez Rumeli’de, Edirne’de de oluşturulmasını buyurunca Rumeli âyanlarının bir bölümü buna isyan ettiler (1806). İsyanı bastırmak için Nizamcılar yola çıkacakken, Tekirdağ’ın da ayaklanması üzerine Padişah askerini geri çekti. Ertesi yıl İstanbul’da Yeniçeriler ayaklandılar (Kabakçı Mustafa İsyanı), III. Selim Nizam-ı Cedit’e harekete geçmesi için emir vermekte gecikince, iş çığırından çıktı ve tahttan çekilmek zorunda kaldı (1807). IV. Mustafa tahta çıktı (1807-8). Nizam-ı Cedit dağıtıldı.

Sened-i İttifak: Fakat Islahatçılar İstanbul’dan kaçıp Rusçuk Âyanı Alemdar Mustafa Paşa’ya sığınmışlardı. Bir bahaneyle İstanbul’a gelen Alemdar, III. Selim’i tahta çıkarmak üzere Topkapı Sarayı’na geldi. Alemdar’ın niyetini son anda farkedene IV. Mustafa, sarayın kapılarını kapattırıp Osmanlı hanedanının kendisi dışında son erkekleri olan III. Selim ve Mahmut’un idamlarını buyurdu. III. Selim’i boğdular, fakat II. Mahmut kaçarak vakit kazandı ve zorla saraya giren Alemdar tarafından kurtarıldı. II. Mahmut (1808-39) padişah, Alemdar sadrâzam oldular. Alemdar padişahı tah-

ta çıkarmış, kendine bağlı askeri kuvvetleri olan bir sadrazam olarak çok güçlüydü. Önce Nizam-ı Cedit'in benzeri olarak Sekban-ı Cedit Ocağı'nı kurdu. Âyan sorununu çözmek üzere başlıca âyanları İstanbul'a çağırdı. Âyanlara hak ve görevler vererek resmiyet kazandırmak, böylece devletin dağılması tehlikesini önlemek istiyordu.

İstanbul'a gelen âyanlarla görüşmeler yapıldı ve sonunda âyanlarla merkez arasındaki ilişkileri düzenleyen Sened-i İttifak adını taşıyan bir belge düzenlendi. Buna göre (özet olarak): 1) Âyanlar padişaha sadık olacaklar ama kanunsuzluğa karşı direnme hakları olacaktı. 2) Âyanlar gerektiğinde asker toplamaya yardımcı olacaktı ve yeni bir ordu kurulacaktı. 3) Vergiler ağır olmayacaktı, düzenli toplanacaktı, devletin vergisine dokunulmayacaktı. Yeni vergi düzenlemeleri büyük âyanlarla hükümet arasında görüşülüp kararlaştırılacaktı. 4) Suçu açıkça belli olmadan âyan ve devlet adamlarına ceza verilmeyecekti. Burada dikkati çeken önemli noktalar var. Senet uygulama alanı bulsaydı âyanlık resmiyet kazanacaktı. Senedin kendisi bir çeşit anayasa niteliğini kazanacak, Osmanlı Devleti'nin ilk 'anayasası' olacaktı. Senette tarihteki demokratik ihtilallerin en önemli konusu olan vergi adaleti ve vergilerin danışılarak belirlenmesi ilkesi yer almaktadır. Nitekim danışarak vergi koymanın parlamenter bir başlangıç niteliğinde olduğu da söylenebilir. Âyan ve devlet adamlarının cevazlandırılmasıyla ilgili esas, insan hakları bildirgelerinin, hukuk devleti için mücadelenin konusunu oluşturur.

Sözü edilen özellikleri ile Senet'le 1215'te İngiltere'de düzenlenen Magna Carta arasında önemli benzerlikler bulunduğu söylenebilir. Magna Carta Kral John ile feodal beyler arasında yapılmış, karşılıklı hak ve görevleri saptayan bir

belgedir. Söz konusu olan, özellikle beylerin hakları olmakla birlikte, İngiltere’de Magna Carta özgürlük ve demokrasi mücadelesinin başlangıcı sayılır, zira vergiler olsun, cezalar olsun, bunlarla ilgili birçok hükümleri içerir. Tarihçilerimiz genellikle âyanları ve Sened-i İttifakı olumsuz değerlendirirler, çünkü Osmanlı’da 19. yüzyılın başında feodal bir düzen kurulması, Avrupa’nın gidişine ters, onun için de geri (hatta gerici) bir olay olarak ele alınır. Ama şunu da düşünmek gerekir ki, II. Mahmut Mısır Âyanı Mehmet Ali ile kendi gücüyle başedemediği için, onu hizaya getirmek için Avrupa’ya muhtaç olmuş, Osmanlı Devleti’ni yarı bağımlı duruma düşürmüştür. Oysa Sened-i İttifak gibi bir çerçevede belki Mehmet Ali’yle uzlaşabilir ve böylelikle devletin dışı karşı bağımsızlığı korunabilirdi.

Fakat bu düşünceler kurgusaldır (spekülatif) ve dolayısıyla bilimsel tarihçilik bakımından da makbul değildirler. Alemdar’ın sadrâzam olmasından 3.5 ay sonra Yeniçeriler tekrar ayaklandılar. Alemdar’ı konağında kuşattılar. Saatlerce süren bir mücadele sonucunda Alemdar kahramanca öldü. Bu sırada II. Mahmut Sekban-ı Cedit’i harekete geçirmedi. Demek ki Alemdar’ın gücünden ve Sened-i İttifak’tan rahatsızdı. Yeniçeriler Alemdar’dan sonra Saray’a saldırdılar. II. Mahmut, Osmanlı hanedanının tek erkeği kalmak için IV. Mustafa’yı idam ettirdi. Yeniçeriler çaresiz Mahmut’u kabullenmek zorunda kaldılar. Ama Sekban-ı Cedit-i ortadan kaldırdılar. Nizam-ı Cedit’in kurulmasına, gelişmesine önayak olanlar bir bir yakalanıp öldürüldüler. Askeri ıslahat işi böylece 1826’ya değin gündemden çıkmış oldu.

Yunan İhtilali, Mısır Sorunu: Bundan sonraki yıllarda Mahmut her yöntemi deneyerek âyanların gücünü kırma-ya çalıştı ve bu konuda genellikle başarılı oldu. Ne var ki,

1820'de Yanya Âyanı Tepedelenli Ali Paşa'ya saldırdığında bu âyan çetin ceviz çıktı. Osmanlı ordusu ancak 17 aylık bir kuşatmadan sonra Paşayı dize getirebildi, bunu da Paşa'yı aldatarak yapabildi. Ona affedildiği bildirilince direnmekten vazgeçti, o zaman da öldürüldü. Fakat Osmanlı ordusu Tepedelenli ile uğraşırken, bundan yararlanan Mora Rumları ayaklanıp bağımsızlık mücadelesine başladılar (1821). Mora'daki Müslüman halk isyancılar tarafından kılıçtan geçirilirken Mahmut, Paşa'ya karşı mücadeleden vazgeçmedi. Yanya düştükten sonra Osmanlı ordusu güneye yöneldiğinde hem Mora, hem de Atina gibi yerler ihtilalcilerin eline geçmiş bulunuyordu. Yeniçeriler 3 yıl boyunca ne Atina'ya, ne de Mora'ya girebildiler. Bunun üzerine Mahmut Mısır Valisi Mehmet Ali'den yardım istedi (1824). Paşa, oğlu İbrahim komutasında bir ordu gönderdi ve kısa zamanda ihtilali bastırdı. (İngiltere, Fransa ve Rusya donanma göndererek Osmanlı-Mısır donanmasını Navarin'de yaktıkları için bu başarı bir işe yaramadı. Çıkan Osmanlı-Rus savaşının sonunda 1829 Edirne Antlaşmasıyla sonunda Yunanistan, Sırbistan, Memleketeyn (Romanya) özerkliği kabul ettirildi. 1830'da Yunanistan bağımsız hale getirildi.)

Bu gelişmeler Yeniçeri Ocağı'nın sonunu getirdi. Yeni bir talimli ordu kurma girişimi oldu. Yeniçeriler tekrar isyan edilince buna hazırlıklı olan hükümet, öbür askerlerin ve halkın katıldığı kanlı bir harekâtla Ocağı ortadan kaldırdı. (Vaka-i Hayriye). Kaçıp gizlenemeyenler öldürüldüler. Yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı talimli bir ordu kuruldu. Vaka-i Hayriye ile ıslahat yolu açılmış oldu. Bu hususta Mısır'daki ıslahat örnek alındı. 1827'de Avrupa'ya ilk öğrenciler gönderildi ve Tıbbiye (ilk Batı örneğinde yüksek okul) kuruldu. 1831'de ilk gazete, **Takvim-i Vekayi**, çık-

mağa başladı. 1833'te Babiâli Tercüme Odası kuruldu. Yunan ihtilaline kadar Türkler yabancı dil olarak yalnız Arapça (ilim dili) ve Farsça (edebiyat dili) öğrenirlerdi. Devletin Batı ülkeleriyle olan ilişkilerinde o ülkelerin dillerini bilen Fenerli Rumlar çevirmenlik yaparlardı. Ne var ki, Yunan İhtilali Rumlara güveni sarstığından çevirmenliği Müslümanlar üstlenmeye başladılar (1821). Tercüme Odası'nın kurulması, Fransızca öğrenme işinin usta-çırak ilişkisi içinde örgütlü bir hale getirildiğini gösteriyordu.

1834'te Harbiye (Harb okulu) kuruldu. Daha sonra 1859'da Batı örneğindeki üçüncü yüksekokul, Mülkiye kurulacaktı. Bu üç okul ve onu izleyen diğerlerinden mezun olanlar, Osmanlı-Türk çağdaşlaşmasının önderliğini yapacak, 'tabanını' oluşturacaklardı. II. Meşrutiyet devrimini bu gibi okul mezunlarının (mekteplilerin) siyasal örgütü olan İttihat ve Terakki gerçekleştirecekti. Müslüman Osmanlı eğitiminin yetersizliğini belirtmek bakımından ilginçtir ki, yeni yüksekokullarda okuyabilecek yeterlikte gençler bulunmadığı için, bu okullar kendi orta, hata ilköğretim birimlerini oluşturmak durumunda kalmışlardır. Öyle ki, 1834'te kurulan Harbiye ilk mezunlarını ancak 14 yıl sonra 1848'de verebilmiştir.

Yunan İhtilali'nin bastırılmasından sonra Osmanlı-Mısır sürtüşmesi başladı. Sonuç olarak 1831'de Mehmet Ali isyan ederek ordusunu Filistin'e gönderdi. Mısır ordusu Osmanlı ile yaptığı üç meydan muharebesinden muzaffer çıktı. Bu sırada Mısırlılar Kütahya'ya gelmişler (1833), kışı Bursa'da geçirmeye hazırlanıyorlardı. II. Mahmut bu durumda ya Mehmet Ali ile uzlaşacaktı, ya da yabancı yardımına başvuracaktı. II. Mahmut ikinci yolu seçti. O sırada İngiltere ve Fransa birbirleriyle uğraştıkları için bu olup biten-

lerle ilgilenemiyorlardı. Bu yüzden tuttu Rusları yardıma çağırdı. Hem de ünlü atasözünü söyleyerek: “Denize düşen yılana sarılır”. Oysa “yılana” sarılacak yerde Mehmet Ali’ye sarılabilirdi... Ruslar büyük hevesle geldiler, Boğaziçi’ne yerleştiler. Olay Batı’da büyük telaş uyandırdı. Fransız ve İngilizlerin araya girmesiyle Kütahya’da bir anlaşma sağlandı. Mehmet Ali’nin oğlu İbrahim, Cidde valiliğinin yanında Şam, Halep valilikleriyle Adana Muhassıllığı’nı elde etti (1833).

1838 Antlaşması: Mahmut gibi çetin kişiliği olan bir padişah için, bu durum mutlaka ‘düzeltilmeliydi’. Nitekim ertesi yıllarda, bir bölümü yukarıda açıklanmış olunan hayli yoğun bir ıslahata girişildi. Islahatın ülkeyi güçlendireceği ve Avrupa’nın desteğini elde etmeye yarayacağı umuluyordu. Bununla da yetinilmedi. İngiltere’nin yardımını kesinleştirmek için 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret (Balta Limanı) Antlaşması yapıldı. Bununla İngiltere, kapitülasyon düzeninde sahip olmadığı ayrıcalıklar elde ediyordu: 1) İngilizlerin getirdiği ya da götürdüğü mallar bir kez belirlenen gümrüğü (ithalatta yüzde 5, ihracatta yüzde 12) ödedikten sonra, artık iç gümrüklerde vergilendirilmeyecekti. Oysa iç gümrükler yerli tüccar için devam edeceği için bunlar aleyhine bir haksız rekabet durumu söz konusuydu. 2) Bazı ürünler için Osmanlıların uyguladığı yed-i vahit yerine İngiliz tüccarları ve adamları tek tek üreticilerden alım yapabilecekleri için fiyatları artık daha çok onlar belirleyeceklerdi. 3) İngilizler Osmanlı ülkesinde iç ticaret de yapabileceklerdi.

Doğan Avcıoğlu’ya göre bu antlaşma geleneksel lonca sanayisinin yıkılmasına yol açarak, Osmanlı toplumunun kapitalizme ve sanayi devrimine geçmesini önlemiştir. Bu bir “ıdam fermanıdır”.

Kimileri ise Osmanlı geleneksel sanayisinin bu antlaşma olmadan da Avrupa'nın sanayi devrimi ürünlerine dayanamayacağını ileri sürerler. İki taraf da iddialarını ispat edecek durumda değildirler. Gene de, antlaşmanın en azından geleneksel sanayinin yıkılmasında bir payı olduğu söylenebilir.

1839'da Osmanlı ve Mısır orduları dördüncü kez Nizip'te karşılaştılar ve Osmanlı ordusu tekrar yenildi. Avcıoğlu'nun görüşü kabul edilirse, Balta Limanı Antlaşması sonucunda Osmanlı'nın iktisadi bir iflasa sürüklendiği söylenebileceği gibi (*iktisadi iflas*), Nizip yenilgisiyle Osmanlı Devleti'nin askeri bir iflas yaşadığı söylenebilir (*askeri iflas*). Zira Osmanlı Devleti'nin askeri bir ağırlığı olmadığı ortaya çıkmıştı. Buna bağlı olarak uzun zaman ordunun iç sayesette de bir etkisi kalmamıştır. Artık devlet yöneticisi olan paşalar, genellikle askerlikten habersiz, fakat Fransızca ve diplomasi bilen kişilerdi. Devleti ayakta tutan askerlik değil, bu gibi diplomatik becerilerdi. Osmanlı ordusu Nizip'te yenilirken Osmanlı donanması Mısır'a kaçıyor ve II. Mahmut ölüyordu. Bu feci durum uzun sürmemiştir. Yeni padişah Abdülmecit yanına ıslahatçı Mustafa Reşit Paşa'yı almış bulunuyordu. Öte yandan İngiltere yardıma gelmiş, Nizip'teki sonucu tersine çevirmiş bulunuyordu. Sonunda Mehmet Ali, babadan oğula geçmek üzere kendisine kalan Mısır Valiliği dışındaki diğer yerleri yitirdi.

Tanzimat Fermanı: Bu sırada Mustafa Reşit, Avrupa kamuoyunun desteğini elde etmek amacıyla padişaha Tanzimat Fermanı'nı (öbür adı Gülhane Hatt-ı Hümayunu) ilan ettirdi. Ferman, doğru önlemler alınırsa 5-10 yıl içinde ülkenin düzeleceğini bildiriyordu. Yapılacak şeyler 1) Can, ırz (şeref), mal güvenliğini sağlamak, 2) İltizam usulünün kal-

dırılması, 3) Askerlik görevinin düzene sokulması ve 4-5 seneye ile sınırlandırılmasıydı. Ferman faydalı, nizami kanunların yapılacağını, rüşvetin yasak olacağını, Müslüman ve Müslüman olmayanlara eşit olarak uygulanacağını bildiriyor ve Avrupa devletlerinin bu belgeye tanık olmaları için kendilerine resmen bildirilmesini öngörüyordu.

Can ve mal güvenliğinden söz ediliyordu, zira sıradan uyrukların az ya çok bir güvenceleri olmakla birlikte, devlet adamları hâlâ kul statüsündeydiler. Dolayısıyla bunlar için siyaseten katl ve müsadere söz konusuydu. Gerçi müsadere 1826'da kaldırılmıştı ama Mustafa Reşit'i yetiştirmiş ve korumuş olan Pertev Paşa bir kızgınlık sonucunda Mahmut tarafından siyaseten katlettilmiş. Demek ki Tanzimat Fermanı kul statüsüne son veriyor, devlet adamlarına can ve mal güvenliği getiriyordu. İltizam usulünün kaldırılması ancak iki yıl sürebildi. Bir yandan mültezimlerin engellemeleri, bir yandan devletin örgütsüzlüğü yüzünden devletin âşarı toplama işi yürütülemedi. İltizam ve âşarı ancak Cumhuriyet yönetimi kaldırılabilmiştir (1925). Askerliğe gelince, Tanzimat öncesinde kimi yerden askeralınıyor, kimi yerden alınmıyordu ve askere gidenler de çok kez artık ömürlerini asker olarak tamamlıyorlardı. Bu iş biraz düzene sokulabildi.

Fermanla Müslüman-Müslüman olmayan eşitliğinin getirilmesi de çok önemli, devrimci sayılabilecek bir değişiklikti. Müslüman olmayanlara ilk yüzyıllarda Osmanlı hoşgörülü davranmıştı ama, 17. yüzyıl sonunda yenilgilerin başlaması üzerine bunlara aşağılayıcı muameleler gündeme gelmişti.

Ferman'ın Avrupa devletlerine resmen bildirilmesi Ferman'ın uygulanmasında onların da bir etkisi olacağını, da-

ha doğrusu onların Fermanın yürütülmesini garanti edeceklerini bize anlatıyor. Tanzimat döneminde Avrupa'nın büyük devletlerinin oynayacağı bu rol ünlü Tanzimat paşalarından Fuat Paşa tarafından şöyle açıklanmıştı: "Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukardan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hâsıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir." Paşanın sözünü ettiği "yukarısı" Padişah'tır. "Aşağısı" ise halktır. Osmanlı siyaset dinamiklerini çok güzel anlatan bu sözden, padişahın ne denli güçlü, halkın ne denli edilgin, devlet adamlarının ne denli çaresiz oldukları anlatılıyor. Onun için paşalar, padişaha karşı bir ağırlık oluşturabilmek için zaman zaman "düvel-i muazzamaya" (büyük devletlere) yaslanmak durumunda kalmışlardır. Örneğin Mustafa Reşit, Mithat, Hüseyin Avni paşalar daha çok İngiliz, Âli ve Fuat paşalar daha çok Fransız, Mahmut Nedim daha çok Rus desteğinden yararlanmışlardır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, 1839 askeri iflasından sonra Osmanlı Devleti tam bağımsız bir devlet olmaktan çıkmış, yarı bağımlı (ya da sömürge), yarı bağımsız bir devlet durumuna düşmüştür. Osmanlı'nın ilginç yönü, şu ya da bu devletin değil, ama büyük Avrupa devletlerinin ortak yarı sömürgesi olmasıydı. Bu durumun tek bir devletin yarı sömürgesi olmaktan daha iyi olduğu açıktır. Çünkü büyük devletler arasındaki rekabetten yararlanarak Osmanlı'nın nispeten serbest manevra alanları bulabilmesi olanakları çıkabiliyordu. Yalnız Rusya, zaman zaman Osmanlı Devleti'ni salt kendi uydusu haline getirmek için girişimde bulunmuş (1833, 1853, 1878) ama karşısında öbür Avrupa devletleri-

ni bulunca gerilemek zorunda kalmıştır. *Şark Meselesi (Doğu Sorunu)* denen şey, bir yandan Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nde daha çok söz, çıkar ya da toprak sahibi olmak için kendi aralarında ve Osmanlı'yla yaptıkları mücadelenin, bir yandan Balkan ve diğer ulusçulukların Osmanlı'ya karşı bağımsızlık mücadelesinin öyküsüdür. Sonuç olarak da Osmanlı Devleti'nin tasfiyesinin öyküsüdür.

Tanzimat, Osmanlı'nın yarı sömürge durumuna düşmesiyle birlikte geldiği için, birçok ulusçu yazarlarımız onu pek de hoş bulmazlar. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin çok düşkün bir zamanına denk gelmiştir. Ama Tanzimatın halkımızın insan hakları, hukuk devleti, demokrasi mücadelesinin başlangıcı olduğunu da unutmamak gerekir. Başka bir deyişle “papaza kızıp oruç bozmak” durumuna düşmemeliyiz. Kim olursa olsun, herkesin insan haklarına ve hukuk devletine (hattâ demokrasiye) gereksinimi vardır.

VI. Islahat Fermanı ve Yeni Osmanlılar

1853 yılında Kudüs'te kutsal yerler sorununu bahane ederek Rusya, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın ortak uydusu durumundan çıkarıp kendi uydusu yapmak istedi. Buna Fransa ve İngiltere'den destek alan Osmanlı hükümeti direnince, Kırım Savaşı denen savaş çıktı. Bir yanda Rusya, öbür yanda Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Sardunya vardı. Rusya yenildi ve barış yapmak üzere Paris Kongresi toplandı. Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı sağlamlaştırmak için, Paris Antlaşması, Osmanlı'nın Avrupa devletler hukukundan yararlanmasını (böylece "Avrupalılaştırmış" oluyordu) ve toprak bütünlüğünün güvence altına alınmasını kararlaştırdı. Buna karşılık Osmanlı Devleti de Islahat Fermanı'nı çıkardı (1856). Ferman, Tanzimat Fermanını doğruluyor, fakat bunun ötesinde Müslüman olmayanları Müslümanlarla eşit kılacak ayrıntılı birçok somut hükümler içeriyordu. Aslında Osmanlı Devleti'nin Avrupalı sayıldığı, toprak bütünlüğünün güvence altına alındığı pek de doğru değildi. Daha Kongre sırasında Osmanlı temsilcisi Âli Paşa, Osmanlı, Avrupa hukukuna girdiğine göre kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini söylediği zaman, ötekiler bu sözü duymazlıktan gelmişlerdi. Bütünlük işi de şu anlama gelecekti: Osmanlı Devleti pekâla parçalanabilirdi, yeter ki bütün büyük devletlerin oluru alınabilsin.

Müslüman olmayanlara getirilen haklar, Müslümanlarda tepkilere yol açtı. Ferman, “Gâvura gâvur denmeyecek” tarzında acı alaylara konu oldu, hatta İngiltere ve Fransa’nın müdahalesini davet eden, Hristiyanlara yönelik toplu saldırılar oldu (Cidde, Lübnan, Şam olayları). Müslümanlar kendilerini devletin sahibi olarak görüyorlardı. Oysa Müslüman olmayanlardan bir kesim, Batı sermayesinin emrine girerek ya da ticaret, serbest meslek, hatta sanayi alanlarında çalışarak zenginleşiyor, göze batan bir Avrupai hayat tarzıyla bir azınlık burjuvazisi oluşturmaya başlıyorlardı. Bu yetmiyormuş gibi, şimdi de eşitlik hakları elde ediyorlardı. Tepkilerin nedenleri bunlardı.

Yeni Osmanlılar: Yeni Osmanlılar hareketini değerlendirebilmek için önce basın hayatındaki gelişmelere bakmamız gerekir, zira hareketin içinde yer alanların çoğu ya da en önemlileri gazetecilerdi. İlk gazete, devletin resmi gazetesisi olan **Takvim-i Vekayi** idi (1831). Ondan sonra sahibi İngiliz olan **Ceride-i Havadis** 1840’ta kuruldu. Bu gazetenin de yarı-resmi bir niteliği vardı. Gazeteciliğin asıl başlangıcı 1860’ta Çapanzade Agâh Efendi’nin **Tercüman-ı Ahval** gazetesidir. Gazete haftalıktı. Şinasi de burada çalışıyordu. 1860’tan sonra gazete sayısının arttığını görüyoruz. Gazete tirajları düşüktü, fakat o devirde akşamları mahalle kahvelerinin bir çeşit kulübe, ya da “kıraathaneye” (okuma odası) dönüştüğü, zaman zaman gazetelerin yüksek sesle mahalleliye okunduğu düşünülürse, gazetelerin etki alanının tirajlarından çok daha fazla olacağı düşünülebilir. Gazetelerin çoğalması, rekabetin başlaması demektir. İlgi çekmek için eleştirinin başlaması, çoğalması gerekiyordu. Bu da hükümetin hoşnutsuzluğuna yol açacaktı. Hükümet, 1864’te Matbuat Nizamnamesi’ni çıkardı. Artık bu nizam-

nameyle basın mensupları için gazete kapama, para ve hapis cezaları gündeme geliyordu. Ertesi yıl Âli Paşa hükümetine karşı Meslek adında gizli bir örgütün kurulmasında her halde nizamnamenin bir payı olsa gerekir, zira örgüt içinde Nâmık Kemal gibi gazeteciler de yer alıyordu. (Sonraları, üyesayısı 245'e yükselen bu örgüte İttifak-ı Hamiyet adı yakıştırılmışsa da, gerçekte adının Meslek olduğu anlaşılıyor).

Bu zamana kadar *hürriyet* sözcüğü yalnızca köle olma durumunu anlatırken, şimdi yavaş yavaş siyasal bir anlam kazanmaya başlıyordu. Nâmık Kemal gibi gazeteciler için hürriyet öncelikle basın özgürlüğünü çağırıyordu. Bizde kimileri Batı'dan gelen her şeyin, kravat ve blucin gibi basit bir taklit olduğunu eleştiri olarak öne sürerler. Gerçi dedikleri gibi kravat ve blucin basit bir taklittir, ama, bu anlatılanlardan, siyasal özgürlük anlayışının, Batı'dan esinlense bile bir ihtiyaçtan doğduğu ortaya çıkmaktadır.

1867'de büyük olaylar çıktı. Mustafa Fazıl Paşa Mısır'ı yöneten Kavalalı sülalesinden ve o sıradaki Vali İsmail Paşa'nın kardeşiydi. Onun valiliği bitince sıra kendisine gelecekti. Fazıl İstanbul'da devlet adamlığı yaparken, Fuat Paşa ile anlaşmazlığa düşmüş ve sonuç olarak görevinden azledilip Avrupa'ya sürülmüştü. Bundan bir süre sonra da Mısır valiliğinin veraset usulü değiştirildi. Buna göre İsmail Paşa'dan sonra yerine kardeşi değil, oğlu geçecekti. Fazıl Paşa büyük kızgınlıkla Osmanlı Devleti'nin sorunlarını inceleyen uzun bir mektup yazdı ve yayımladı. Mektupta Türkiye'de "Genç Türklerin" varlığından söz ediyor ve Osmanlı dertlerinin çözümünün meşrutiyette olduğunu belirtiyordu. Böylece basın özgürlüğü anlamında hürriyetin ötesinde, meşrutiyet talebini de içeren bir hürriyet kavramı ortaya çıkmış oluyordu (Gençlik sözcüğü Fransız İhtilali ülkülerine

(özgürlük, eşitlik, kardeşlik) bağlılığı, feodalliğe, mutlak monarşiye karşıtlığı belirliyordu. O dönemlerde Genç İtalya ve Genç Almanya hareketleri vardı. Atatürk de cumhuriyeti gençliğe emanet ederken herhalde bunu amaçlıyordu.) (Meşrutiyet, mutlak hükümdarlığın karşıtı, demokratik hükümdarlıktır. Bu düzende hükümdarın yanında seçimle gelen, yasaları yapan, hükümeti denetleyen bir Meclis olur.)

Fazıl'ın mektubu büyük yankılar uyandırdı. Hükümet, aleyhindeki özgürlükçü akımın farkına vardı. Nâmık Kemal, Ziya Bey (Paşa), Ali Suavi İstanbul'dan uzaklaştırıldılar. Meslek'in bu sırada tezgâhladığı bir hükümet darbesi boşa çıkarıldı. Adı geçenler Fazıl Paşa'nın çağrısı üzerine Fransa'ya kaçtılar. Paris'te 8 kişi (Fazıl Paşa, N.Kemal, Ziya, Ali Suavi v.b.) Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni kurdular ve gazete yayımlamaya başladılar. Bu kişiler, Avrupa'nın özgür ortamında yaptıkları yayınlarla düşüncelerini geliştirmek olanağını buldular.

Yeni Osmanlılar içindeki en önemli kişi Nâmık Kemal'dir. Onun yazıları ve özellikle şiirleri yalnız kendi kuşağını değil, kendisinden sonraki kuşağı da -ki Atatürk de bu kuşağın içindedir- çok etkilemiştir. N. Kemal "vatan ve hürriyet şairi" diye tanıtılır. Hürriyeti gördük. Vatan kavramı üzerinde duralım. Daha önce vatan yalnızca insanın neresi olduğunu ("memleketini") anlatırdı. N. Kemal'le birlikte bu kavram kişinin uyruğu olduğu devletin bütün ülkesini kapsadığı gibi, duygusal bir anlam da yükleniyordu. Vatan, basit bir toprak parçası değil, sevilen, uğrunda fedakârlıklar yapılacak, hatta ölünecek bir topraktır. Oysa bundan önce ülke, padişahın toprakları diye bilinirdi. Bu, 'padişahın çiftliği' kavramından çok da farklı değildi. İnsanlar bu toprağa değil, padişahın şahsına bağlıydılar. Gerektiğin-

de padişahları (ya da aynı zamanda dinleri) için kendilerini feda etmeleri beklenirdi. Ülke (vatan) için değil.

N. Kemal 1870'te İstanbul'a döndü. 1873'te **Vatan yahut Silistre** oyunu sahnelendi. Seyirciler oyunda anlatılan vatan kavramı karşısında coşuyorlar, oyundan sonra sokaklarda da devam eden heyecanlı gösteriler yapıyorlardı. Bunun üzerine oyun yasaklandı ve yazarı Magosa'ya sürgün edildi. Abdülaziz'in ve hükümetinin kafasından geçenleri tam bilmiyoruz, fakat denebilir ki vatan düşüncesi onları rahatsız etmiş olmalıdır. Zira vatani sevmek, padişahı ihmal etmek anlamına geldiği gibi, bu sevgi ülkeyi sahiplenmek anlamını da içerir. Padişah ne denli ülkenin sahibiyse tek tek uyruklar da bu anlayışa göre ülkenin sahibidirler. Sahiplenmek, bir katılmayı, benlikli ve demokratik bir düşünceyi ifade eder ki, mutlakiyetçi anlayış bunu kabul edemez. Bir de şu var. Avrupa'da en koyu mutlakiyetlerde bile devletin adı hanedanla ilgisiz ülke adı iken (Rusya, Prusya, Fransa gibi) Osmanlı Devleti hanedan adı taşıyordu. "Türkiye" adı önce Avrupalıların taktığı, resmen ilk kez Milli Mücadele sırasında Büyük Millet Meclisi'nin benimsemiş olduğu bir ülke adıdır.

N. Kemal Fransız İhtilali'nin ideolojisini alıp Müslümanların benimsemesi için ona İslami ya da yerli giysiler giydirmiştir. 'Örneğin J. J. Rousseau'nun toplum sözleşmesi kuramını alıp, bunun biat töreninde varolduğunu söylemiştir. Yani biat töreniyle uyruklar padişahı tanımak karşılığında, padişahla zulüm yapmaması, adaletli davranması için bir sözleşme yapmış sayılıyorlardı. Bundan, zulüm yapılırsa o zaman direnme, isyan hakkının doğduğu anlamı çıkıyordu. Siyasal hakları, parlamento usulünü ise **Kuran**'daki "danışınız" (meşveret) emrine bağlıyordu. N. Kemal'den ilginç bazı düşünceler:

- İnsanlar hür doğar.

- “Devletin halktan ayrı bir vücudu yoktur. Kendisine mahsus hiçbir menfaati olamaz”.

- Eğitim Türkçe olmalıdır. Avrupa Latineden kurtularak kalkındı. Osmanlı Devleti de Arapçadan kurtularak kalkınacaktı.

“Geleceğimiz güven altındadır, çünkü ‘Zamanın değişmesiyle hükümler de değişir’ fıkıh kuralına göre dünyanın her cihetinde zuhur eden ilerleme ürünlerini kabul etmekle yükümlü olduğumuz için bize göre geçmişe dönmek ya da şimdiki zamanda durmak caiz değildir.” (“İstikbalimiz Emindir”)

N. Kemal’e göre Osmanlı vatanında yaşayan herkes vatandaşdır. Dini ve dili ne olursa olsun. Buna “ittihad-ı ânsır” (unsurların birliği) denirdi. Osmanlı ulusçuluğu da diyebiliriz. Cumhuriyet döneminde bu anlayış kimilerince alay konusu olmuştur. Oysa alay edilecek bir yanı yoktur. İsviçre’de 3 (hatta 4) dil konuşulmaktadır. Almanca konuşan kantonlar (iller) Almanya ve Avusturya’ya, Fransızca konuşan kantonlar Fransa’ya, İtalyanca konuşan kantonlar İtalya’ya bitişiktir. Ama bir İsviçre ulusu vardır, herkes bunu kabul eder. Bildiğim kadarıyla çılgın Hitler bile İsviçre’nin Almanca konuşan kantonlarını “kurtarmak”, ilhak etmekten söz etmemiştir. Diğer bir örnek Belçika’dır. Demek ki ulus, ulusçuluk olayı dil, din, ülke ile çok da ilgisi olmayan, kafalar-daki bir olaydır. Bir insan X ulusundan olduğunu düşünü-yorsa, o ulusa bağlıysa, onun X’çe konuşmaması, o ülkenin dininden olmaması çok da önemli değildir. İngiliz tarihçisi A. J. P. Taylor, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarının karışık etnik yapılarından değil, I. Dünya Savaşı’nda yenildikleri için dağıldıklarını söylüyor. Bu, üzerinde durulması gereken bir düşüncedir.

VII. I. Meşrutiyet ve Büyük Bunalım

I. Meşrutiyet'in kapısını açan önemli bir etken mali bunalımdır. Bu, çok ilginçtir, zira Batı'daki özgürlük mücadelelerinde önemli dönüşümlerin mali bunalım ortamında ve büyük ölçüde bundan dolayı gerçekleştiğini görüyoruz. İngiltere'de 1640 İhtilali'nin çıkmasının ardında, Stuart kralının halktan aldıkları vergileri çarçur etmeleri, sürekli vergileri arttırmak ya da yeni vergiler koymak istemeleri, parlamento uysallık göstermeyince onunla mücadeleye girmeleri vardır. Fransa'da da Etajenero (Etats Generaux) adındaki Meclis 1614'ten beri toplanmıyordu. 1789'a doğru Fransız kralı para bulmak için bütün çareleri tüketmiş, sonunda Meclis'i toplantıya çağırmaktan başka yolu kalmamıştı. İhtilali başlatan bu Meclis oldu. Amerikan ihtilali de mali nedenlerle patlak vermişti.

Osmanlı Devleti 1854'ten başlayarak Avrupa'dan borç almaya başladı. Borçlanma mali kurumların örgütleyip çıkardıkları tahvillerin borsalarda tasarraf sahiplerine satılması suretiyle oluyordu. Bugün de Türkiye dışarıya borçlanmaktadır. Ne var ki, bugünkülerden farklı olarak, o dönemde alınan borçların pek azı demiryolu yapımına giderken, çoğu Saray'ın lüks harcamaları, silah alımı gibi verimli olmayan alanlarda kullanılıyordu. Abdülaziz döneminde Osmanlı donanması tonilato alarak Avrupa'nın ikinci donan-

ması durumuna gelmişti. Abdülmecit'in 12 çocuğundan biri olan Fatma Sultan, M. Reşit Paşa'nın oğlu Ali Galip'le evlenirken 15 gün düğün yapılmış ve 2 milyon altın harcanmıştı. Bir süre sonra borç ödeyebilmek için borç alınmaya başlandı. Osmanlı Devleti'nin maliyesine güvensizlik artıkça, borçlanma daha ağır şartlarla yapılıyordu. Resmi olarak Saray'a devlet gelirlerinin 1/4'ü ayrılıyor görünüyordu, ama gerçekte Saray'ın 1/7'sini harcadığı söyleniyordu. Kırsal kesimde kıtlık (örneğin, Ankara bölgesinde açlıktan insanlar ölmüştü) herhalde kaçınılmaz görünen sonucu çabuklaştırdı. Sadrâzam Mahmut Nedim Paşa devletin iflasını ilan etmek zorunda kaldı. (*Tenzil-i Faiz Kararı*, 6 Ekim 1875). Buna göre 5 yıl süreyle faiz borçlarının ancak yarısı ödenecek, ödenmeyen faizlere karşılık yüzde 5 faizli tahviller verilecekti.

Böylece Osmanlı Devleti iktisadi ve askeri iflastan sonra bir de *mali iflası* yaşamış oluyor, daha da bağımlı hale geliyordu. Bu karar muazzam bir tepki doğurdu, zira Osmanlı tahvilleri, birçoğu İngiltere ve Fransa'da olan çok sayıda tasarruf sahiplerinin elindeydi. Kararla birlikte bu insanların gelirleri yüzde 50 azalmış oluyordu. Kamuoyu Osmanlı'nın aleyhine döndü. O zamana kadar "adam olmak için gayret ediyor" gibisinden sempati ile bakılan Osmanlı Devleti, artık barbarlığın somut biçimi olarak değerlendirilmeye başlandı.

Nitekim daha önceki aylarda Hersek'te Hristiyan köylüleri ayaklanmıştı (1875). Balkanlar'da genellikle, çağdışı olan Osmanlı yönetimi dayanılmaz bir boyunduruk olarak görülüyordu. Rusya bu gelişmeyi körüklemek için elinden geleni yapıyordu. Avusturya-Macaristan bu durumu endişeyle karşılıyordu. Zira güneye, Selanik'e doğru yayılmak

emeli besliyordu. Bosna, Sırbistan'a katılırsa, Karadağ da bu ülkeye katılabilecekti. Böylece hem pek çok Slav nüfus barındıran, Avusturya'yı rahatsız edecek büyük bir Sırbistan ortaya çıkacak, hem de Avusturya'nın Selanik yönünde ilerlemesi tıkanmış olacaktı. Onun için Avusturya, Bosna-Hersek'i eline geçirmek istiyordu. Hersek'teki isyanı da bu amaçla o kışkırtmıştı. İsyan kısa zamanda yayılınca, Avrupalılar ıslahat talebiyle müdahale ettiler.

Ertesi yıl mayıs başında (1876) Bulgarlar da ayaklandılar. Birçok Müslümanın öldürülmesinden sonra ayaklanma kanlı bir biçimde bastırıldı. Bizim kaynaklar 1000 Türke karşılık 4500 Bulgarın öldüğünü, Batılılar ise ölen Türkleri çok kez görmezlikten gelip 15.000 kadar Bulgarın öldüğünü ileri sürerler. İngiltere'de muhalefetteki Liberal Parti'nin önderi olan Gladstone, kamuoyunun Tenzil-i Faiz Kararı dolayısıyla ortaya çıkmış olan Osmanlı aleyhtarlığından yararlanarak, iktidardaki Muhafazakâr Parti'ye karşı bir kampanya başlattı. Zira Muhafazakârlar Osmanlıyı destekliyorlardı.

30 Mayıs 1876'da yeni iktidara gelmiş olan Mütercim Rüştü Paşa hükümeti, Abdülaziz'i tahttan indirdi. (Abdülaziz 4 gün sonra intihar etmiştir). Bu padişah kötü yönetimden, özellikle mali iflastan sorumlu tutuluyordu. Yeni padişah V. Murat'tı. Hükümet yeni dönemde sarayın harcamalarını denetim altına almak isterken karşısında iki yol görünüyordu. Hükümet üyesi olan Mithat Paşa'ya göre meşrutiyete gidilmeliydi, zira seçilecek Meclis sarayın israfını önleyebilirdi. Öte yandan, yine nazır olan Hüseyin Avni Paşa'ya göre, çarepadişahı kuklalaştırmak, bütün yetkileri hükümete vermektir. Meşrutiyet bize göre değildi. Hükümet önce ikinci görüşü benimsedi. Ne var ki Hüseyin Avni'yi Abdü-

laziz'in yaveri öldürdü. V. Murat da çıldırınca meşrutiyet yolu açıldı. Mithat Paşa ile yaptığı bir görüşmede Veliaht Abdülhamit, tahta geçerse meşrutiyeti getirmeye söz verdi. Bunun üzerine V. Murat tahttan indirildi (tahtta ancak 3 ay kalabilmişti).

Tersane Konferansı: Yeni padişah II. Abdülhamit, Kanun-u Esasi'nin (anayasa) hazırlanmasını buyurdu. Böylece hem vâadini yerine getirmiş, hem de Avrupa müdahalesinin yolunu kesmiş olacaktı. Bütün Osmanlılar siyasal temsilcilerini seçerek Meclis'i oluşturacaklar, Meclis gereken düzeltimleri kendi yapacaktı. Bu sırada büyük bevletler Balkanlar'da yapılacak düzeltimleri görüşmek üzere, İstanbul'da uluslararası bir konferans düzenlediler. 23 Aralık 1876'da Tersane'deki konferans açılmak üzereyken, Kanun-u Esasi'yi, yani meşrutiyeti duyuran top atışları başladı. Hariciye Nazırı Saffet Paşa, söz alarak durumu açıkladı ve Osmanlı halkı meşrutiyeti sayesinde kendi yönetimini üstlendiğine göre, artık konferans için yapacak bir şey kalmadığını bildirdi. Temsilciler bu olupbittiyi pek soğuk karşıladılar ve çalışmalarını meşrutiyeti dikkate almadan yürüttüler. Sonunda Konferans, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'ı özerkliğe doğru götürecek geniş bir ıslahat planı ortaya koydu. Plan reddedilirse elçilerin İstanbul'dan ayrılacağı, muhtemelen Rusya'nın savaş açacağı uyarısı yapıldı.

Osmanlı hükümeti özel bir meclise danıştıktan sonra planı reddetti. Elçiler İstanbul'u terk ettiler. Sadrazam Mithat Paşa, konferansın son bulmasından 16 gün sonra Abdülhamit tarafından hem azledildi, hem ülke dışına sürüldü. Fakat artık ok yaydan çıkmış olduğu için meşruiyetten dönülemedi. Seçimler yapıldı ve 20 Mart 1877'de ilk Meclis toplandı, 2 ay kadar süren dönemden sonra, yeni bir Meclis 1877

sonu ve 1878 başında 2 ay kadar süren bir dönem daha toplandı. Kanun-u Esasiye göre Meclis 2 bölümden oluşuyordu: İki dereceli seçimle oluşan *Mebusan Meclisi* ve üyeleri padişah tarafından atanan *Âyan Meclisi* Osmanlı toplumunun ta 1877'de seçimle gelen bir Meclis toplayabilmiş olması, bu ülkedeki demokrasi mücadelesinin önemli bir olayıdır. Örneğin, Rusya'da seçimle oluşan Meclis ilk kez ancak 1906'da toplanabilmiştir.

Mebusan Meclisi, ilk kez demokrasiyi deneyen bir ülke için dikkate değer bir olgunluk gösterdi. Üyesi bulunan çok sayıda gayrimüslime rağmen (yarıya yakın), savaş karşısında genellikle ideal olarak beklenebilecek Osmanlıcı bir dayanışmanın iyi bir örneğini verdi. Tutanaklar incelendiğinde, hükümet ve idarenin cehalet, yolsuzluk, rüşvet, becerisizlik, keyfilik, baskı ve zulüm uygulamaları içinde boalamakta olduğu izlenimi açıkça ortaya çıkmaktadır. Meclis, genellikle, hükümet ve idarenin kusurlarını görebilen ve eleştiren, ilerlemeden yana, özgürlükçü, çağdaş, akılcı, hukuk devletinden yana bir tutum içinde görünmektedir. Bu eleştirilerin devlete bağlılık anlayışı içinde yapıldığını görüyoruz.

Büyük devletler Tersane Konferansı kararlarının reddi üzerine Londra'da toplandılar. Kararları biraz yumuşattılar. Abdülhamit ve hükümeti bunları da reddettiler. Meclis hükümetin tutumunu onayladı. Oysa işin Rusya'yla savaşa doğru gittiği açıkça belliydi. Hükümet her halde orduya ve eninde sonunda İngiltere'nin, Kırım Savaşı'nda olduğu gibi, yardıma geleceğine güveniyor olmalıydı. Ülkede adeta ulusçu denebilecek bir hava esmekteydi. 24 Nisan 1877'de Ruslar "93 Harbi" diye de bilenen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşını başlattılar. Sonunda Osmanlı ordusu yenildi ama,

buna rağmen yaptığı iki başarılı savunmayla 1839 askeri iflasının geride kaldığını gösterdi. Bu başarılı savunmalar Bulgaristan'da, Plevne'de (Gazi Osman Paşa ve Erzurum'da (Gazi Ahmet Muhtar Paşa) yapıldı.

Rus ordusu İstanbul önlerindeyken Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması bağıtlandı. Romanya, Sırbistan, Karadağ özerklikten bağımsızlığa yükseldiler. Bulgaristan Ege'de kıyıları olan özerk bir prenslik oluyor, böylece Osmanlı'nın Arnavutluk ve çevresiyle kara bağlantısı kopuyordu. Ruslar ayrıca Kars, Ardahan, Batum bölgesini, Avusturyalılar Bosna-Hersek'i alıyorlardı. Bu şartlar İngiltere'ye fazla ağır göründü, İngiliz donanması Marmara'ya girdi. Onun üzerine Almanya araya girerek Berlin'de bir kongre topladı. Burada yapılan barış antlaşmasına göre özerk ve küçük bir Bulgar Prenslığı, bir de özel statüsü ve merkezi Filibe olan Şark Rumeli eyaleti kuruldu. Makedonya Osmanlı'ya geri verilerek, ülkenin toprak bütünlüğü sağlandı (1878). Öbür koşullar aynıydı.

Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilen ederken, belki de Osmanlı ile ilgili geleneksel amaçlarının ötesinde, bir de Osmanlı meşruiyetine de savaş ilan etmiş oluyordu. Zira Fransız İhtilali'nden beri Rusya mutlakiyet düzeninin koruyuculuğunu yapmış, bu uğurda ordularını harekete geçirmekten çekinmemişti. Rus ordusu İstanbul önlerindeyken Abdülhamit Meclisi tatil etmişti. Fakat bunu Meşrutiyet'in sonu saymak zordur, zira Nisan 1880'e kadar Abdülhamit, Meclis'i toplamamakla birlikte Meşrutiyet devam edecekmiş gibi davranmıştır. Bu tarihekadarkanunlar, "Meclis toplandığında görüşülmek üzere" diye çıkarılmış, Ayan Meclisi'ne atamalar yapılmıştır. Fakat Nisan 1880'de İngiltere'de genel seçimler yapıldı ve Gladstone'un partisi iktida-

ra geldi. Parti açıkça Türk düşmanı olduğu için, anlaşılan, Abdülhamit Meşrutiyet'i yaşatacakmış gibi görünmenin artık gereksiz olduğunu düşünmüş olmalıdır. Böylece 1880'den sonra Osmanlı Devleti yıldan yıla koyulaşan bir mutlakiyete, hatta bir polis düzenine doğru kaymaya başladı.

VIII. II. Abdülhamit Dönemi

Abdülhamit, 33 yıl gibi çok uzun bir süre padişahlık yapmıştır. Padişahlığı bir polis devleti olarak tanınır. Bu doğru olmakla birlikte, yukarda işaret edildiği üzere, rejimin bu duruma gelmesi yavaş yavaş olmuştur.

Abdülhamit baskıcılığının ilk büyük icraatı Mithat Paşa'nın yok edilmesidir. Mithat Paşa, Tuna (Bulgaristan) ve Bağdat valiliklerinde kalkınma yolunda pek çok işler başaran büyük bir vali olarak biliniyordu. Bunun için bugüne ya da yakın zamanlara değin devam etmiş olan Ziraat Bankası, Emniyet Sandığı, Sanat Mektepleri (Endüstri Meslek Liseleri) gibi kurumları da başlatan odur. Daha sonra Mithat, Meşrutiyet'in simgesi haline gelmişti. 1877'de Abdülhamit onu sınır dışı etti. 1878'de affetti, yurda dönmesine izin verdi. Daha sonra Suriye'ye vali atandı. Orada kendini göstermesine, yararlı işler yapmasına izin verilmedi. 1880'de İzmir Valiliği'ne getirildi, ardından da tutuklanarak Abdülaziz'i öldürmekle suçlandı. Yıldız Sarayı'nın bahçesinde kurulan bir çadırda özel bir mahkeme oluşturuldu. Uydurma bir mahkeme sonunda idama mahkûm olduysa da, Avrupa kamuoyunun baskısı sayesinde cezası hafifletildi. Bugün Suudi Arabistan'da bulunan Taif kentinde hapisteyken bir gün hapishane görevlileri tarafından boğuldu. Abdülhamit bundan habersiz olduğunu ileri sürerse de en azından siya-

sette sorumlu olduğu şüphesizdir. Böylece bu padişah siyaseten katil cezasını el altından hortlatmış oluyordu.

Abdülhamit döneminde mali iflasın doğurduğu karışıklığı çözüme kavuşturmak gerekiyordu. 1881 Muharrem Kararnamesi'yle belirli bazı vergiler yeni kurulacak ve çeşitli ülkelerdeki alacaklıları temsil eden bir Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi'ne verildi. Düyun-u Umumiye böylece Maliye Nezareti gibi vergi toplayan, fakat topladığı vergileri doğrudan alacaklılara dağıtan bir örgüt oldu. Öte yandan, Abdülhamit, yeni bir iflasla karşılaşmamak için Saray'ın harcamalarını denetim altına aldı. Bilinçli bir politikayla kişisel servetini büyük ölçüde arttırdı, ülkenin en zenginlerinden biri oldu.

Abdülhamit döneminde eğitim alanında büyük ilerlemeler oldu. Örneğin 1867'den 1895'e, 28 yılda, rüştiye ve buralarda okuyan öğrencilerin sayısı 4 kat artmış bulunuyordu (33.469). Ama bu artışa rağmen, Müslüman olmayanların rüştiyelerindeki öğrenci sayısı 2 kat fazlaydı (76.359). Müslümanların Müslüman olmayanlara göre kabaca 3 kat fazla olduğu düşünülürse, Müslümanların Müslüman olmayanlara göre 6 kat geri durumda oldukları söylenebilir. Demek ki eğitimde önemli ilerlemeler olmuştur ama, bunlar yetersiz kalmıştır.

Demiryollarının uzunluğunda önemli artışlar oldu. Genellikle demiryollarını yabancı sermaye yapmakla birlikte özellikle hacılara kolaylık olmak üzere kurulan Şam-Hicaz demiryolunu Osmanlı hükümeti yapmıştır. Zamanla demiryolu yapımında Haydarpaşa-Bağdat-Basra projesini üstlenen Almanlar ağır basmışlardır.

Abdülhamit ruh hastalığı derecesinde aşırı kuşkulu, kurnutulu bir insan olduğundan gizli polis örgütüne çok önem

verdi. İnsanların kuşkulu durumları Saray'a haber vermele-ri teşvik edildi. Gizli polislere *hafîye*, ihbar mektuplarına da *jurnal* denirdi. Journalleri asılsız bile çıksa, jurnalciler ödül-lendirildi. Herkes gölgesinden korkar oldu. Öte yandan ba-sına aşırı baskılı bir sansür uygulanıyordu. Mizah, karika-tür yasaktı. Gazeteler akşamdan bütün haber ve yazılarını sansüre gönderirlerdi. Sakıncalı bölümler atılır ve çok keza gazetelerde beyaz boşluklar halinde çıkardı. Sansür memur-ları, ne olur ne olmaza düşüncesiyle Abdühamit'ten de da-ha kuruntulu davranmak zorunluluğunu duyuyorlardı. Pa-dişahın burnu büyük diye, burun kelimeleri çiziliyordu. Pa-dişahı münasebetsiz duruma düşüren bir baskı yanlışı yü-zünden devletin resmi gazetesi olan **Takvim-i Vekayi** 1890'da kapatıldı, 1908'e kadar bir daha çıkmadı. Devlet res-mi gazetesiz kalmış oldu.

İttihad-ı Osmanî Cemiyeti: 1889 yılında İstanbul'da bulunan Askeri Tıbbiyeli 5 öğrenci *İttihad-ı Osmani Cemi-yeti*'ni kurdular. Bu kuruculardan en ünlüleri Abdullah Cev-det ve İbrahim Temo'ydu. Kurulan gizli örgütün başlıca et-kinliği, zaman zaman kendi aralarında toplanıp Namık Ke-mal ve benzeri özgürlükçü yazarların yapıtlarını okumaktı. Bir çeşit gizli fikir kulübüydü. 1895'e doğru üyeler Paris'te bulunan Ahmet Rıza ile temas kurdular ve onun telkinleri sonucunda örgütün adını Osmanlı İttihat ve Terakki Cemi-yeti (İT) diye değiştirdiler.

Ermeni Hareketi: Cemiyetin kuruluş yılı Fransız İh-tilali'nin 100. yıldönümüne rastlar. 1895 ise İstanbul'da Er-meni sorununun patlak verdiği yıldır. Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı ülkesinde olup da özerklik ya da bağımsız-lık elde etmemiş, Ermeniler dışında, bir halk kalmamıştı. Oysa Anadolu'nun pek çok yerinde okul ve hastane açmış

olan Amerikan misyonerleri Ermenileri bu yönde teşvik ediyorlardı. Üstelik Ayastefanos Antlaşması'na Doğu Anadolu'da bulunan ve 6 vileyati (o günkü çok geniş sınırlarıyla Van, Bitlis, Mamuretilaziz-Elazığ, Diyarbakır, Erzurum, Sivas'ı) kapsayan, tarihte Ermenistan diye tanınmış bölgede, büyük devletlerin gözetimi altında ıslahat yapılması için hüküm konmuş, bu hüküm aynen Berlin Antlaşması'na da geçmişti. Ne var ki Ermenilerin diğer Osmanlı Hristiyan halklarına göre iki zorlukları vardı. Biri, "Ermenistan"ın jeopolitik konumuydu. Bölge, büyük devletler için ulaşılması çok zor, çok engebeli bir yerdi. İkincisi, Ermeniler ticaret ve zanaat uğruna ülkenin her yanına dağılmış oldukları için, tarihsel Ermenistan'ın hiçbir yerinde çoğunluk oluşturmuyorlardı. En kalabalık oldukları Bitlis'te bile nüfusun ancak 1/3'i Ermeniydi.

Ermeniler 1887'de Hınçak, 1890'da Taşnaksutyun ihtilal örgütlerini kurup harekete geçtiler. "Bulgar modeli" diyebileceğimiz bir yol izliyorlardı. Kanlı bir ayaklanma düzenliyorlar, sonra da ayaklanmaları yine kanlı biçimde bastırılınca, büyük devletlerin dikkatini çekip yardım ve müdahalelerini sağlamaya çalışıyorlardı. 1890'da Musa Bey, Erzurum, Kumkapı, 1892-3'te Merzifon, Kayseri, Yozgat, 1894'te Sason olaylarını çıkardılar. İngiltere ve Rusya'nın Ermeniler için hazırladıkları ıslahat planı reddedilince, İstanbul'da kanlı olaylar çıktı. Abdülhamit hükümetinin polisi sokaklardan çekmesiyle 3 gün boyunca kanlı bir Müslüman-Ermeni kavgası yaşandı. Adeta Osmanlı Devleti'nin sonuna işaret eden bu olaylar karşısında İT fikir kulübü kimliğinden çıkarak eyleme geçti. İki bildirge (beyanname) hazırlayarak duvarlara yapıştırdı. İttihatçılar, Ermenilerin Abdülhamit yönetimine karşı çıkmakta haklı olduklarını, fakat

bunu tek başlarına değil, bütün Osmanlı halkları ile birlikte İT bayrağı altında yapmaları gerektiğini ileri sürüyorlardı. İT bu biçimde ortaya çıkınca, özgürlükçüler ve genel olarak aydınlar üzerindeki baskılar yoğunlaştırıldı. Birçok İttihatçı ülke dışına, özellikle Fransa'ya kaçtı. Kalanlar 1896 ve 1897'de iki darbe tasarladılarsa da, her iki sefer niyetleri ortaya çıktı ve başarısız oldular.

İT 1895 yılında ilk nizamnamesini (tüzüğünü) hazırladı. Nizamnameden bazı ilginç özellikler ortaya çıkmaktadır. Polis bir üyeyi yakaladığında, bütün örgütü ele verememesi için hücre tarzında örgütlendiğini görüyoruz. İT'ye karşı çıkanların "vatan düşmanı" olarak değerlendirilmesi, daha başından İT'nin kendini "cemiyet-i mukaddese" (kutsal dernek) olarak gördüğünü, kendisine karşı çıkanlara hoşgörü, olmadığını göstermektedir. Yine dikkati çeken bir nokta, nizamnamede kadınların üye yazılabilecekleri, erkeklerle aynı haklara sahip ve aynı görevlerle yükümlü olacakları yolundaki hükümdür. Oysa o sırada kadınların kaçgöçlerini sağlamak için hükümet tarafından alınan önlemler ileri bir noktaya vardırmıştı. Bir kadın, kardeşi, kocası, babası dahi olsa sokakta bir erkekle birlikte görünemezdi. Böyle bir toplumda kadınların bir ihtilal örgütüne erkeklerle eşit olarak üye olmalarını öngörmek, İT'nin ne denli çağcıl bir ideolojiye sahip olduğunu gösterir.

Ahmet Rıza ve Pozitivizm: 1889'da İT kurulurken, Ahmet Rıza adında bir genç, Paris'te Fransız İhtilali'nin 100. yıldönümünü kutlamak için açılan Dünya Sergisi'ni gezmek üzere buraya geliyordu. O, dönmeyecek ve 1908'e değin yurtdışında kalacaktı. Ahmet Rıza Paris'te başı Auguste Comte (1798-1857) (Ogüst Kont) tarafından çekilmiş olan pozitivist harekete katılacaktır. Fransız İhtilali akılcılı-

ğı, bir ara onu resmi bir din durumuna yükseltecek derecede yüceltmiş, kendisine şiar edinmişti. Daha sonra Napolyon'un 1815 yenilgisiyle Fransa'da ihtilal öncesinde dönüş yapılırca, akılcılığa karşı da tepki gösterildi. İşte Comte akılcılıkla ihtilalciliğin birbirine karıştırılmaması gerektiğini, toplumbilim (sosyoloji) sayesinde toplum yasalarının öğrenilebileceğini, bu sayede ihtilal olmadan toplumlara bilimsel olarak biçim verilebileceğini, ileriye götürülebileceğini söylüyordu. Nitekim Pozitivizmin iki düsturu "düzen ve ilerleme" idi. (Osmanlıca olarak söylendikte, "intizam ve terakki"). Yani, düzen içinde ilerleme öngörülüyordu. Pozitivizmin "terakki" düsturu özgürlükçü hareketi etkileyerek, İttihad-ı Osmanî olan örgüt adını İttihat ve Terakki'ye dönüştürmüştü. Ahmet Rıza'ya göre Osmanlı toplumunu kurtaracak olan, Kanun-u Esasi, meşrutiyetten çok, yeni bir insan tipi yetiştirmekti. Yeni insan "Ekmeğini alınının teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararına aramayan adam" olacaktı. Bu, bilim ve eğitim yaygınlaştırılarak sağlanacaktı.

Özgürlükçü hareket 1897'den sonra bir ara tavsadı. Darbe girişimlerinin boşa çıkartılması bir yandan, 1897 Osmanlı-Yunan savaşında Osmanlı ordusunun kazandığı zaferin Abdülhamit'e sağladığı prestij öbür yandan, hareketi bir durgunluğa soktular. Hatta Ahmet Rıza'nın yerine İT'nin Paris örgütünün başına geçmiş olan Mizancı Murat, Abdülhamit'in af önerisi ve bazı kuru vaatler karşılığında "mütareke" yaparak kalktı, İstanbul'a döndü. İT'nin yeniden canlanması Prens Sabahattin sayesinde oldu.

Prens Sabahattin: Sabahattin'in babası Damat Mahmut Paşa Abdülhamit'in kız kardeşiyle evliydi. Almanların yürütmekte olduğu Bağdat demiryolu Konya'ya ulaştığı sırada, İngilizler İskenderun-Bağdat-Basra demiryolunu üst-

lenmek üzere devreye girmek istediler. Bu işin takibini Mahmut Paşa'ya havale etmişlerdi. Oysa Alman imparatoru Kayzer II. Wilhelm 1898'de Osmanlı Devleti'ne resmi bir ziyaret için gelmişti. Bu bile Almanların Konya-Bağdat-Basra imtiyazını almalarına yeterdi, çünkü öbür Avrupa hükümdarları Ermeni sorunundan ötürü Abdülhamit'i boykot ediyorlardı.

Damat Mahmut böylece umduğunu bulamayınca tepki olmak üzere iki oğlunu alıp Fransa'ya kaçtı. "Padişahın eniştesinin ve yeğenlerinin özgürlük yok diye kaçmaları Avrupa'da gazete başlıklarını bir süre doldurdu. Abdülhamit yeğenlerinin kaçırıldığını iddia etti. Olay özgürlükçü hareketi biraz canlandırdı. 1902 yılında Prens Sabahattin ve kardeşi Paris'te 1. Jön Türk Kongresi'ni topladılar. Çeşitli yerlerden gelen 40 kadar delege sorunları tartıştılar. Arnavutluk eşrafından İsmail Kemal o güne değin yapılagelen propaganda ve yayın faaliyetiyle bir yere varılamayacağını, askeri kuvvet kullanmak gerektiğini ileri sürdü. Ermeni delegeleri ise bunun da yetmeyeceğini, Avrupa devletlerinin müdahalesinin gerekli olacağını söylüyorlardı. Prens Sabahattin her iki görüşü benimsedi, fakat dış müdahalenin demokrat devletler tarafından (yani İngiltere ve Fransa) yapılması şartını koştı. Bu kararlara Ahmet Rıza ve arkadaşları (Dr. Nazım, Yusuf Akçura gibi) karşı çıktılar.

Böylece Jön Türk hareketi bölünmüş oldu. Sabahattin ve arkadaşları Kongre kararına uygun olarak bir askeri hareket de hazırladılar. Trablusgarp Valisi Recep Paşa bir askeri birliği Abdülhamit'i devirmek için onlara vermeyi kabul etti. İngilizlerin yardımıyla sağlanacak gemilere bu askerler bindirilecek ve İstanbul'a getirilecekti. Recep Paşa bu işten vazgeçince, tasarı suya düştü. Sabahattin dikkatini bi-

lime çevirdi. Le Play'in kurucusu olduğu bir toplumbilim akımına bağlı E. Demolins adındaki yazarın düşüncelerini benimsedi. Demolins'e göre iki tür toplum vardır; tecemmüi (toplulukçu), infiradi (bireyci). Infiradi toplumlara en iyi örnek İngiltere'dir. Orada çocuklar girişken ve hareketli bir hayat için yetiştirilirler ve büyüyünce yaman iş, hatta macera adamları olurlar. O tür toplumda yönetim de adem-i merkeziyetçidir. Köyler, kentler ihtiyaçlarını kendileri karşılarlar. Tecemmüi toplumlarda ise çocuklar "muhallesi çocuğu" olarak yetiştirilirler, büyüyünce de memur olurlar. Orada yönetim merkeziyetçi olur. Köyler, kentler ihtiyaçlarını kendileri karşılamazlar, bunu merkezden beklerler. Sabahattin'e göre Osmanlı toplumunun kurtuluşu infiradi bir topluma dönüşmesiyle olanaklı olacaktır. Bir süre sonra Sabahattin Paris'te Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurdu.

Japon - Rus Savaşı: Bu yıllarda Uzakdođu'da önemli gelişmeler oluyordu. Rusya ile kalkınma süreci içinde olan Japonya arasında Mançurya ve Kore'de nüfuz rekabeti baş göstermişti. Bu rekabet savaşa yol açtı (1904-5). Dünyanın hayret dolu bakışları altında Japonya hem karada, hem denizde Rusya'yı yenilgiye uğrattı. Bir Asya ülkesinin bir Avrupa ülkesini yeneceğine ihtimal verilmemişti. Rus yenilgisi içte ilk Sovyet ihtilaline yol açtı (1905). Çar, ihtilali bastırabilmek uğruna liberalleri, yani burjuvaziye yanına almak zorunluluğunu duyduğu için meşrutiyet ilan etmek yoluna gitti. 1906'da seçilmiş ilk Rus Meclisi, Duma, toplandı (1906). Rusya öteden beri mutlakiyetin savunucusu ve jandarması olduğu için, oradaki düzen değişikliğinin uluslararası yankıları oldu. 1906'da İran'da, 1908'de Çin'de meşrutiyet ilan edildi. Osmanlı Devleti'ndeki 1908 meşrutiyetini bu uluslararası hareketin bir parçası olarak da görebiliriz.

1905 başında Mustafa Kemal Kurmay Yüzbaşı olarak mezun oldu ve karargâhı Şam'da bulunan 5. Ordu'ya atandı. Orada Dr. Mustafa (Cantekin) adında birinin başkanı olduğu Vatan adlı gizli bir örgüt buldu. Onlara katıldı ve adını Vatan ve Hürriyet diye değiştirerek başına geçti. Fakat Şam bu tür faaliyetler için çok elverişli olmadığından, memleketi olan Selanik'e gidip örgütün bir şubesini kurdu. Orada uzun kalamadığından Vatan ve Hürriyet gelişme gösteremedi. Rumeli'deki asıl örgütlenme Eylül 1906'da Talat, Rahmi ve İsmail Canbolat'ın 7 arkadaşlarıyla kurdukları Osmanlı Hürriyet Cemiyet oldu. Kurucular ve üyelerden kimileri asker, kimileri sivildi. Hücre tarzında örgütleniyorlardı. Üye olmak isteyenler gece vakti 3 maskeli kişi karşısında **Kuran** ve tabanca üzerine yemin ediyorlardı. Yeni üye ye ihanetin ölümle cezalandırılacağı özenle belirtiliyordu. 1907'de bu cemiyetle Paris'teki İT, birleştiler. Birleşik örgüt İT adını aldı.

1907 yılında Paris'te II. Jün Türk Kongresi toplandı. Ahmet Rıza ve arkadaşları, Sabahattin ve arkadaşları, Ermeniler katıldılar. Bu kongre Ahmet Rıza'nın egemenliği altında cereyan etti. Hazırlanan bir beyanname, Abdülhamit yönetiminin kusurlarını sayıyordu. Kongre, silahlı ayaklanma yöntemini de benimsiyordu.

Makedonya Sorunu: 1908 ihtilali Makedonya'da çıktı. Onun için Makedonya sorunu üzerinde biraz durmak gerekir. Avrupalıların Makedonya dedikleri yer yaklaşık olarak 3 Osmanlı ili olan Kosova, Selanik ve Manastır'ın kapsadığı alandı. Bölgedeki nüfus şöyleydi: 1.5 milyon Müslüman, 900.000 Bulgar, 300.000 Rum, 1000.000 Sırp, 100.000 Ulah (Eflaklı). Osmanlı istatistikleri Müslümanları etnik bakımdan ayırt etmezdi. Onlar çoğunluklardı, fakat Balkan

ulusçuluğu ve genellikle Avrupa kamuoyu, Müslümanları, yüzyıllardır, orayı yurt edinmiş de olsalar, “istilacı”, “sonradan gelmiş” diye nitelediği için, görmezlikten geliyordu. Bu açıdan bakınca Bulgarlar çoğunluklardı ve Ayastefanos Antlaşması bölgeyi Bulgaristan’a vermişti. Ne var ki Berlin Antlaşması bu düzenlemeyi bozmuştu. Üstelik sözü edilen gruplar az çok belirgin bölgelerde toplanmamışlar, iç içe, karmakarışık durumda oturuyorlardı. Buna rağmen Bulgarlar “komita” denen çeteler kurarak ve tedhiş (yıldırı, terörizm) yöntemleri kullanarak Bulgar olmayanları sindirmeye, ya da bölgeden kaçtırmaya (“etnik temizlik”) çalışıyorlardı. Bu durum karşısında Rumlar ve Sırlar da komitalar kurup mücadeleye girmişlerdi. Osmanlı kolluk güçleri de oradan oraya koşarak asayiş sağlamaya çalışıyorlardı. (Şunu da belirtmeli ki, sonradan ortaya konan görüşlere göre Makedonya’da o dönemde “Bulgar” diye nitelendirilen insanlar, aslında Bulgar değil Makedondur).

1902’de Bulgarlar 1 ay süren bir genel ayaklanma düzenlediler. Bunun üzerine 3 vilayete Hüseyin Hilmi Paşa genel müfettiş atandı. 1903’te çıkardıkları ikinci ayaklanma 3 ay sürdü. Bunun üzerine Rusya ve Avusturya bir ıslahat programı hazırladılar. Buna göre Makedonya’da her büyük devlet, kendisine ayrılmış bir bölgeye jandarma subayları göndererek Osmanlı kolluk kuvvetlerine danışmanlık yapacaktı. Bu plana, Osmanlı’ya şirin görünmek istediği için, Almanya katılmadı. Abdülhamit bölgeye mektepli subayları tercihan gönderiyordu. Hem asayiş daha iyi sağlayabilmek için hem de kendi güvenliği bakımından mektepli subayları İstanbul’dan uzaklaştırmak için. böylece Rumeli’de bir mektepli subay yoğunluğu ortaya çıktı. Ancak 2 ayda bir maaş alabilen, yabancı subayların lüks yaşantısına imrenen,

komitacıların ulusçuluk uğruna insanlara (bu arada kendi dindaşlarına da) yaptıkları kanlı eylemleri gören bu subayların böylece ilginç deneyimleri oluşuyordu.

Hürriyetin İlanı: 3 Mart 1908'de İngiltere öbür büyük-
lere bir genelge göndererek 3 vilayete tek bir vali atanmasını, Osmanlı askerinin azaltılmasını istedi. İT bunu Makedonya'nın kopması yönünde çok tehlikeli bir gelişme olarak değerlendirdi ve Manastır'da Rus Konsolosluğu dışındaki konsolosluklara birer genelge göndererek, istibdada İT'nin son vereceğini, desteklenmesi gerektiğini bildirdi. Böylece İT ortaya çıkmış bulunuyordu. Abdülhamit hareketi bastırmak için birtakım davranışlarda bulunduysa da, beyhudeydi. Manastır'da Kolağası Niyazi Bey, Belediye Reisi ve Polis Müdürü dahil, 200 sivil ve 200 askerle dağa çıktı. Bu hareketi bastırmak için yola çıkarılan Şemsi Paşa öldürüldü. Firzovik'te Arnavutlar kandırılarak onlara Meşrutiyet'i istediklerine dair Abdülhamit'e tel çektirildi. İşler bu kerteğe geldikten sonra Rumeli'nin büyük merkezlerinde, aynı gün, 23 Temmuz 1908'de (Rumi takvime göre 10 Temmuz 1324) hürriyet ilan edilerek hükümete teller çekildi (67 tel). Zaten Abdülhamit başka çare olmadığını anlamış bulunuyordu. Birkaç gün önce Sadaret'e Sait Paşa'yı getirmişti. 24 Temmuz günü gazetelerde seçimlerin emredildiğini bildiren bir duyuru çıktı. Böylece Osmanlı Devleti II. Meşrutiyet dönemine girmiş oluyordu.

IX. İttihat ve Terakki'nin Yapı Özellikleri, 31 Mart Olayı

II. Meşrutiyet'in bana göre Türklerin son çağa girişini temsil ettiğini, yani bir çeşit Fransızların 1789'una denk geldiğini yukarda belirtmiştim. Böyle bir çağ ayrımını temsil ettiği kabul edilmese dahi, II. Meşrutiyet'in büyük önemi şüphe götürmez. Tarık Zafer Tunaya'ya göre bu dönem Cumhuriyetin "siyaset laboratuvarıdır". Yani Cumhuriyetin başardığı pek çok şeyler, II. Meşrutiyet döneminde tartışılmış olan konulardır. Mustafa Kemal'in bu dönemde faal olarak siyasetle ilgilendiği, İT hareketinin içinde yer aldığı düşünülürse, söz konusu düşüncenin isabeti de anlaşılır.

Bu noktada İT'lilerin 5 özelliği üzerinde durabiliriz:

1. Türkçülük, yani Türk ulusçuluğu ideolojisi. İT üyeleri arasında Müslümanlar büyük çoğunlukta. Az sayıda olan Müslüman olmayanlar, çoğu Hürriyet ilanından önce Cemiyete girmiş olan ve ayrılıkçı, ulusçu iddiaları olmayan bazı Yahudi ve Ulahlardır. Müslümanların büyük çoğunluğu Türktür ya da etnik bakımdan Türk olmasalar da, kendilerini Türk sayan ve Türkçü eğilimler besleyen kişilerdir.

2. Gençlik. İhtilalci bir örgütte gençlerin egemen olması olağandır, özellikle yasadışı bulunduğu zamanlarda. İhtilalciliğin tehlike ve sorumluluğunu genellikle "delikanlı" ve özellikle bekâr olan gençler üstlenirler.

3. *Yönetenler sınıfından olmak.* İT'liler genellikle memur ve subaydılar.

4. *Mekteplilik.* İT'liler çoğunlukla Batı tipi yüksekokul öğrencileri ya da mezunlarıydılar.

5. *Burjuva zihniyetli olmak.* İT'lilerin amacı Osmanlı toplumunu ve öncelikle Türkleri, Avrupa'nın gelişmiş ülkeleri düzeyine yükseltmekti. Bu ülkelerin toplumları kapitalist olduğuna göre İT'nin amacı da Türk toplumunu kapitalist (burjuva) toplumuna dönüştürmekti.

Osmanlı toplumu geleneksel bir toplumdur ve bu tür toplumlarda gençlerin başa geçmesi yadırgandır. Bu yüzden İT, Meşrutiyet'in ilanından sonra hükümeti kuramadı. Zaman zaman Talat, Cavit gibi İT'liler nazır (bakan) olabildilerse de 1913'e değin sadrı âzamlardan hiçbiri İT üyesi değildi. Ama İT için iktidarda değil de denemezdi. Çünkü hükümete "şunu yap", "bunu yapma" tarzında talimat verebiliyordu. Buna ben *tam iktidardan* farklı olarak *denetleme iktidarı* diyorum.

Öte yandan İT'nin Rumeli'de Hürriyeti ilan etmiş olmasına karşılık, İstanbul, Anadolu ve Arap ülkelerinde Meşrutiyet'i Abdülhamit ilan ettirdiği için, İT Abdülhamit'in padişahlığını sürdürmesine razı olmak zorunda kalmıştı. Bu durumda İT yıllarca Abdülhamit istibdadı aleyhinde sürdürmüş olduğu kampanya ile tutarsız duruma düşüyordu. İT bu açmazdan kurtulmak için "eşraf" kuramını benimsedi. Buna göre Abdülhamit iyi bir padişahı, fakat çevresindeki birtakım insanlar kötüydü, onu onlar kandırdıkları için bazı kötülükler yapılmıştı. İT bu kurama sığınarak bu gibilerden kaçamamış olanları cezalandırdı (genellikle yüklü "bağışlar" olarak).

Meşrutiyet'in gelmesiyle birlikte toplum yaşamında

büyük bir canlanma oldu. 24 Temmuz 1908'de gazeteler yazılarını sansüre göndermediler. Gazete, dergi, kitap olarak büyük bir yayın furyası başladı. Kadın hareketleri (örgütler, yayınlar), işçi hareketleri (örgütlenmeler ve grevler) ortaya çıktı. Bu arada Prens Sabahattin de Avrupa'dan döndü. İT ile prensin örgütü olan Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Hürriyet'in ilanından hemen sonra birleşmişlerdi. Fakat Sabahattin İT'de umduğunu bulamayınca, onun adamları Ahrar Fırkası'nı (Partisini) kurdular. Seçimler başladı. Bunlar 2 dereceli seçimler olduğu için vakit alıyordu. 17 Aralık 1908'de Meclis parlak bir törenle açıldı. Ahmet Rıza Mebusan Meclisi Başkanı oldu.

Seçimlerde İT'nin listeleri genellikle "silme" kazandılar. Bu listelerde Müslüman olmayanlar da yer alıyordu. İT bu azınlıklarla pazarlık edip onlara ayrılacak mebus sayısı üzerinde anlaşmıştı. Adayları ise o cemaatler saptamış, İT onları kendi aday listelerine yerleştirmişti. İT, Müslüman İT adaylarına oy verilmezse oyların bölüneceğini, azınlıkların haklarından fazla mebus çıkaracaklarını duyurmuştu. Bu durumda Ahrar Fırkası'nın seçim başarısızlığına şaşmamak gerekir. Patrikhaneler, Hahamhane nasıl Rum, Ermeni, Yahudi cemaatlerinin tek temsilcisiyse, bu durumda İT de Müslümanların (özellikle Türklerin) tek temsilcisi durumuna geliyordu. Fakat İT'nin bu büyük seçim başarısı görüntüsü aslında aldatıcıydı. Çünkü İT'nin Rumeli'deki örgütlenmesi genellikle sağlam olmasına karşılık, kalan yerlerdeki örgütlenme büyük ölçüde Hürriyetin ilanından sonra alelacele gerçekleşmişti. İT, Rumeli dışında "İttihatçıyım" diye ortaya çıkan herkesi yanına alıp, mebus adaylarını da bunların arasından seçmek durumunda kalmıştı. Oysa bu kişilerin pek çoğu İT'nin beş özelliğini taşımayan fırsatçı kimse-

lerdi. Dolayısıyla, Meclis çoğunlukla ancak etiket olarak İttihatçıydı.

Hürriyetin ilanından kısa bir süre sonra İT, Sait Paşa'yı istemedi ve yerine Kıbrıslı Kâmil Paşa geldi. Bu iki yaşlı paşa Abdülhamid döneminin "İngilizci" diye tanınan vezirleriydiler. Kâmil, İT'nin kendisine talimat vermesine içerliyor, başına buyruk işler yapıyordu. Bunun üzerine İT'nin önde gelen mebuslarından ve Tanin gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahit, Paşa aleyhine gensoru önergesi (istizah takriri) verdi. Ama sonra, İttihatçılar Kâmil'i devirmekten vazgeçtiler ve Paşa, oybirliğiyle güvenoyu aldı. Bu sefer Kâmil aşırı bir güvene kapılıp İT'ye sormadan Harbiye ve Bahriye nazırlarını değiştirdi. İttihatçıların durumlarını pekiştirmek için Rumeli'den başkente getirmiş oldukları bazı askeri birlikleri yerlerine iade etmeye kalkıştı. İT telaşa kapıldı ve yeniden gensoru verdi ve büyük çoğunlukla (53 çekimser vardı) güvensizlik oyu alan Kâmil çekildi (13 Şubat 1909). Bu oylama yapılırken birçok subaylar Meclis'e geldiler, bazı donanma gemilerinin süvarileri nazırlarının değişmesini protesto ettiler. Böylece Meclis'in askeri baskı yüzünden Kâmil'i devirdiği izlenimi doğdu.

Bundan sonra 31 Mart Olayı'nın çıktığını görüyoruz. Olayda, muhalefet, subayların İttihatçı olmaları durumunu göz önünde tutmuş, er ve erbaşları ayaklandırarak Meclis'i etkileyip Kâmil'i geri getirmeye çalışmıştı. Subayların İttihatçı olduğunu söyledim. Hürriyetin ilanından hemen sonra İttihatçılar ordudan alaylı, yani Harbokulu mezunu olmayan subayları tasfiye ettirdiler. Örneğin yalnızca karargâhı İstanbul'da bulunan 1. Ordu'dan 1400 alaylı subay kadro dışına çıkarılmıştı. Harbokulu 1848'den itibaren mezun vermeye başlamıştı, ama mülkiyede (sivil demokraside) olsun,

orduda olsun, mekteplilik (yani yüksek okul mezuniyeti) ve alaylılık atbaşı gidiyorlardı. Alaylılık, yani okul görmemiş olmak deyimi öncelikle orduda kullanılıyordu. Yetenekli, işe yarar erler onbaşı, çavuş olabiliyor, sonra da “tezkere bırakabiliyorlardı”. Tezkere bırakanların yeteneklerine, üstlerinin takdirlerine ve lütfuna bağlı olarak, önlerinde subaylık yolu açılıyordu. Sonuç olarak doğru dürüst yazı yazamayanlar bile paşa olabiliyorlardı. Padişah ve yakınları mekteplilerin daha iyi subay olduklarını bilseler de, daha sadıktırlar diye alaylıları yeğliyorlardı genellikle. Daha sadık oldukları varsayılıyordu, çünkü ‘hiç yoktan’, lütufla, bulundukları mevkiye gelmiş bulunuyorlardı. Mülkiyede de buna benzer uygulamalar vardı. İttihatçılar bir hamlede orduda mektepliliği tümüyle egemen kılarak bir devrim yapmış oluyorlardı.

31 Mart Ayaklanması: Ayaklanmanın yakın nedeni 6 Nisan 1909 gecesi sert muhalefetiyle tanınmış **Serbesti** gazetesi başyazarı Hasan Fehmi’nin Galata Köprüsü’nde öldürülmesiydi. Saldırganın sırtında bir subay pelerini bulunduğu ileri sürülüyordu. Köprü’nün iki ucunda da karakollar bulunduğu halde, kimse yakalanamamıştı. Muhalefet, olaya çok büyük tepki gösterdi ve cinayeti İT’ye mal etmekte tereddüt etmedi. İT de kendini savunmak için fazla bir çaba göstermeyerek sanki cinayeti kabullenmiş oldu. (Yıllar sonra cinayetin İttihatçılar tarafından işlendiği ortaya çıkacaktı). Hasan Fehmi’nin cenazesi büyük bir kitle gösterisi halini aldı. Cenazeden 5 gün sonra, 13 Nisan 1909’da (ya da Rumi takvime göre 31 Mart 1325’te) ayaklanma çıktı.

O gün sabahın çok erken saatlerinde Taksim civarında bulunan Taşkıışla’daki 4. Avcı Taburu Hamdi Çavuş ve diğer çavuş ve onbaşılardan komutasındaki erler, subaylarını tutukladıktan sonra, başka kışlaları da ayaklandırıdılar. Daha

sonra Sultanahmet'te bulunan Mebusan Meclisi'nin önünde toplandılar. Ayaklanma, "Şeriat isteriz!" sloganıyla yapılmıştı. Daha somut olarak asker, 1) kendilerine ayaklanmadan ötürü bir sorumluluk gelmemesini, yani affedilmeyi, 2) Hükümetin, Mebusan Meclisi Reisi Ahmet Rıza ve diğer bazı İttihatçıların istifasını, 3) Bazı komutanların değişmesini istiyordu. Bazı istek listelerine göre Kâmil Paşa'nın sadrazam, Nazım Paşa'nın harbiye nazırı, İsmail Kemal'in Mebusan Meclisi reisi olması da isteniyordu.

Ayaklanma karşısında Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti klasik Osmanlı nasihat yolunu denediyse de başarılı olamadı. Tersine, ayaklanma gittikçe yayılıyordu. Bu durumda hükümet, Ahmet Rıza, I. Ordu Komutanı Mahmud Muhtar Paşa istifa ettiler. İleri gelen İttihatçılar saklanıp İstanbul'dan Rumeli'ye kaçtılar. Askerin Sultanahmet'te toplanması Mebusan Meclisi'ni muhatap kabul etmesi demekti. Oysa o gün Meclis'e önde gelne İttihatçılar kadar, ortalama mebuslar da gelmeye çekindiler. İsmail Kemal ve diğer bazı muhalif mebuslar, sayıları yetersiz olduğundan, duruma egemen olamadılar. Ortaya çıkan bu yetke (otorite) boşluğunu Saray, yani Abdülhamit doldurdu. Askere, yeni sadrazamın Tevfik Paşa, Harbiye Nazırı'nın Gazi Ethem Paşa olduğu, onların da affedildiği müjdesi verildi. Gazi Ethem Paşa 1897 Osmanlı-Yunan savaşının kahramanı, herkesin saygı duyduğu biriydi. En önemlisi de affedilmekti. Asker affedilmenin sevinciyle akın akın gitti, Yıldız Sarayı'nda Abdülhamit lehinde gösteri yaptı. O, burada bir hata yaptı, balkona çıkıp onlara göründü. Bu hataydı, çünkü isyancı askerlerle birlikmiş gibi bir izlenim verebiliyordu. Daha sonra asker bütün gece sokaklarda dolaşıp havaya kurşun sıktı.

İsyanın kim tarafından çıkarıldığı konusunda 3 açıkla-

ma vardır. Birincisine göre işin sonunda, İT, iktidarını perçinlediğine göre o çıkartmış olmalıydı. İktidarların kendi aleyhlerine komplolar düzenleyip, sonra bunları gerekçe göstererek baskı önlemleri almaları görülmemiş şey değildir. Ama böyle eyleme geçen ve başarılı olan bir komplo düzenlemek herhalde akıl kânı olmasa gerek. Zaten işin İT'den kaynaklandığını gösterir ciddi kanıtlar da yoktur. İkinci görüşe göre ayaklanma Abdülhamit'in işidir. Bence bu görüş de doğru değildir. Gerçi oluşan iktidar boşluğundan Abdülhamit yararlanmadı değil. Hareket Ordusu gelmeseydi, Abdülhamit hem tahtta kalacaktı, hem de güçlenmiş olacaktı. Bu olanağı istibdada dönmek için kullanıp kullanmayacağı kestirilemez. Ama bütün bunlar ayaklanmadan onun sorumlu olması demek değildir.

Bence ayaklanmayı çıkaran başta Prens Sabahattin, muhalefetti. O zaman sormak gerekir, neden muhalefet ayaklanmayı sahiplenmedi? Sahiplenemedi, çünkü muhalefet askerinin disiplinli bir güç gösterisi yapacağını ummuştu. Oysa, düzenli bir güç gösterisi yerine, kanlı bir isyan hareketi gerçekleşmişti. 31 Martçılar 2 gün içinde, çoğu mektepli subay olan 20'den fazla insanı öldürdüler. Öldürülenler arasında Hüseyin Cahit'e benzetilen bir mebus ve Adliye Nazırı Nazım Paşa da vardı. İsyanı kontrol altına almak için Prens Sabahattin'in bir girişimi oldu. Abdülhamit'i de tahttan indirmek niyetiyle işe girişmiş olan Sabahattin, tersine onun güçlenmekte olduğunu görünce, 2. gün donanma gemilerinin süvarilerinden Sarayı topa tutma tehdidiyle padişahı tahttan indirmelerini istedi. Onlar da bunu olumlu karşıladılarsa da, hiçbiri -**Âsar-ı Tefik** süvarisi Bnb. Ali Kabuli dışında- 3. gün harekete geçmedi. Ali Kabuli hazırlıklara girişince, isyancılarla temasta olan bahriyeliler onu tutukla-

yıp Yıldız Sarayı'nın önüne getirdiler. Abdülhamit yine balkona çıkıp askere, Ali Kabuli'nin karakola teslim edilmesini işaret ettiyse de, asker onu orada linç etti. Bu olayın da yanlış anlaşılaraq Abdülhamit'in aleyhinde kullanılmaya elverişli olduğu şüphesizdir.

İsyanın asıl düzenleyicisinin kim olduğu pek açık olmamakla birlikte, kimlerin askeri kışkırttığı belliydi. Bir kez Derviş Vahdeti'nin gazetesini **Volkan** vardı. Derviş Vahdeti Kıbrıslı olup Nakşibendi tarikatine mensup iken, İngiliz yönetimi için çalışmış biriydi. Muhalefete mensup çağdaş bir İslamcı diye tanımlanabilir. Askerlerin yazdıkları şikâyet mektuplarını gazetesinde yayımlıyordu. **Volkan** yazarlarından Said-i Kürdi (sonradan Said-i Nursi olarak Nurculuğun kurucusu olacaktır) ile birlikte İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni kurdu. Bu münasebetle 3 Nisan 1909 günü Aya-sofya Camii'nde mevlit okunmuştu.

Askeri kışkırtan ikinci bir grup softalar, yani medrese öğrencileriydi. Hürriyetten önce İstanbullu erkeklerle softalar askerlik yapmazlardı. Taşralılar için askerden kaçmanın yolu softa olmaktı. Medreseler sırf bunun için medreseye girmiş insanlarla doluydu. İT bu düzensizliğe karşı çıkarak, sınav getirdi. Sınavda başarısız olanlar askere alınacaktı. Tabii bu, softaları İT'ye düşman etti. 3. olarak kadro dışına çıkarılmış alaylı subayları sayabiliriz. 4. olarak Arnavut ulusçularını görüyoruz. Onlar İT'nin Arnavutlara karşı gütmeye başladığı Türkleştirme siyasetinden yakınıyorlardı. Sonradan bu gibi kışkırtıcılardan birçoğu divan-ı harp tarafından cezalandırıldı. Bu arada Derviş Vahdeti asıldı. Prens Sabahattin tutuklandıysa da, İngiliz elçisinin müdahalesiyle salıverildi. Sonuç olarak ayaklanmanın kim tarafından başlatıldığı resmen belirlenmedi. Muhtemelen bu, İT'nin

işine geldi. Ayaklanmadan Abdülhamid sorumlu tutulsa, muhalefet aleyhindeki kovuşturma ve baskılar haksız görünecekti. Muhalefet sorumlu tutulsa, bu sefer Abdülhamit'in tahttan indirilmesi haksız görünecekti. Yani bu belirsizlik sayesinde İT "bir taşla iki kuş vurmuş" oluyordu.

İsyanın Bastırılması: Şimdi de isyanın nasıl bastırıldığını görelim. İsyân duyulur duyulmaz ağırlığı henüz Rumeli'de olan İT kesin tavır almakta gecikmedi. Çünkü İT kendini Meşrutiyet'le özdeşleştiriyor, kendisine karşı yapılan darbeyi Meşrutiyet'e karşı yapılmış darbe sayıyordu. Selanik'te Hareket Ordusu'nun kurulması, başına 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın, Selanik'ten katılacak fırkanın (tümenin) komutanlığına Hüseyin Hüsnü, Edirne'den (2. Ordu) katılacak fırka komutanlığına Şevket Turgut Paşa'nın getirilmesi kararlaştırıldı. İkinci gün Selanik'te bütün unsurların (milliyetlerin) katıldığı büyük bir miting düzenlendi. Meclis'e, hükümete, Saray'a protesto telleri yağdırılmaya başlandı. Oysa İstanbul'da farklı havalar esmekteydi. Saray, hükümet ve muhalif basın fırtınanın gelip geçtiği, işlerin 'normale' döndüğü görüşündeydiler. İstanbul'da İT'siz bir kurulu düzenden (statükodan) fazla bir şikâyetleri yoktu. 3 gün toplanabilen Mebusan Meclisi de önceleri yeni duruma ayak uydurma yanlısı oldu. Oysa günler geçtikçe Ayastefanos'ta (Yeşilköy) Selanik ve Edirne'den gelen Hareket Ordusu birlikleri çoğalıyordu. İsyancılarla Hareket Ordusu arasında çatışma çıkmasını önleyebilmek için Mebusan Meclisi'nin gelenlerin geri dönmelerini tavsiye etmek üzere gönderdiği heyetler Ayastefenos'ta karşılaştıkları kararlı ve ihtilalci tutumdan etkileniyorlardı. Etiket olarak da olsa İttihatçı olduklarını hatırlayıp orada kalıyorlar ve arkadaşlarını yanlarına çağırıyorlardı. 20 nisanda İstanbul'da Meclis'te yeter sayı sağlanamadı.

Artık Meclis Ayastefanos'ta toplanıyordu. Ama farklı bir isimle. Kanun-u Esasiye göre Âyan ve Mebusan Meclisleri Meclis-i Umumiye oluşturuyorlardı. Meclis-i Umumi ise yalnızca her toplantı yılının başında padişahın açış söylevini dinlemek üzere toplanan, tabir caizse, törensel bir kuruluştı. Ayastefanos'ta mebuslar ve gelen birkaç âyan üyesi ise birlikte toplanarak "Meclis-i Umumi-i Milli" diye Kanun-u Esasi'de yeri olmayan, sırf oradaki toplantılara özgü bir kurul oluşturdular. Eklenen "milli" sözcüğü bu kısa süreli görünüşten sonra ortadan kalkıp, 23 Nisan 1920'de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde "millet" sözcüğü ve kavramı olarak yeniden su yüzüne resmen çıkacaktı. Aslında, Ayastefanos'taki 2 Meclis'i birleştirme işi, ilhamını çok muhtemelen Fransız İhtilali'nden almaktaydı. Hatırlanırsa, o ihtilalin ilk adımı 3 Meclis'li Etats Generaux (Etagenero) denilen Fransız parlamentosunun, kralarağmen Ulusal Meclis adı altında birleşik bir Meclis oluşturmasıdır. Bilmediğim kadarıyla hiçbir İttihatçı bu ilham kaynağını açıklamamıştır, çünkü o dönemde ülkenin zihniyeti böyle bir etkilenmeyi hoş görmezdi.

24 nisan günü Hareket Ordusu İstanbul'u işgal etti. Abdülhamit direnilmemesi için askere emir vermiş olmasına rağmen, yer yer isyancılarla kanlı çatışmalar çıktı. 27 Nisan'da Meclis-i Umumi-i Milli son toplantısını İstanbul'da yaptı. Şeyhülislamın verdiği fetvaya dayanarak Abdülhamit tahttan indirildi, yerine V. Mehmet olarak Veliaht Mehmet Reşat padişah oldu (1909-1918). Sultan Reşat meşrutiyet için uygun bir padişahı, çünkü genellikle siyasete pek karışmıyordu. İyi niyetli, babacan bir insandı. Böylece Abdülhamit'in 33 yıllık uzun saltanatı noktalanmış oluyordu. Bundan sonra onun Selanik'te oturması uygun görüldü. Hare-

ket Ordusu'nda görev alan genç subayların birçoğu Kurtuluş Savaşı'nda önemli roller oynayacaklardı. Örneğin Hüseyin Hüsnü'nün kurmay başkanı Mustafa Kemal, Şevket Turgut'un ki Kazım Karabekir'di (Mahmut Şevket'in Kurbay Başkanı Enver Bey'di).

Yeni dönemde Hüseyin Hilmi Paşa yeniden sadrazam oldu. Meclis kısa zamanda olağanüstü bir etkinlik göstererek, çağdaş bir hukuk devletinde gerekli birçok temel yasaları çıkarttı. Bunların önemli bir bölümü Cumhuriyet döneminde de yıllarca yürürlükte kalacaklardı. Örneğin İçtimat-ı Umumiye (Toplantı), Matbuat (Basın), Matbaalar, Tatil-i Eşgal (Grev), Cemiyetler yasaları. Bu arada Abdülhamit'in muazzam servetine el kondu, sarayın harcamaları adamakıllı kısıldı, yüksek görevlilerin maaşları azaltıldı, memurlar arasında büyük bir tasfiye yürütüldü. Beyaz esirlerin de, zenci esirler gibi, alım ve satımı yasaklandı. Çok önemli bir iş de, Kanun-u Esasi'nin geniş çapta değiştirilmesi oldu. Bilindiği gibi 1876 Kanun-u Esasisi'ne göre hükümet Meclis'e değil, padişaha sorumluydu. Meclis'in yasa önerme yetkisi yoktu. Bu ve benzeri hükümler baştan aşağı değiştirildi, anayasa demokratikleştirildi. O derecede ki, Profesör Orhan Aldıkaçtı, bunun artık yeni bir anayasa, 1909 Kanun-u Esasisi sayılmak gerektiğini ileri sürmektedir.

Yeni dönemde önemli bir gelişme de 'güçlü' bir adamın ortaya çıkması oldu. Bu, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'ydı. Kendisine 1., 2. ve 3. Ordular Müfettişi Umumiliği diye özel bir görev verildi. Daha önemlisi, İstanbul'da 3 yıl sürecek sıkıyönetim ilan edildi ve o da sıkıyönetim komutanı oldu. Böylece İstanbul'da olup biten her şeye karışabilme olanağı buluyordu. Anlaşılan İT ortalığa çekidüzen vermek için bu yolu seçmişti. Böylece ço-

ğunlukla gençlerden oluşan İT kendisine bir ‘ağabey’ hatta ‘baba’ bulmuş oluyordu. Bir bakıma bu, 27 Mayıs Devrimi’nde çoğunlukla gençlerden oluşan Milli Birlik Komitesi’nin başına Emekli Orgeneral Cemal Gürsel’i getirmesi gibi bir olaydır. O da bir ‘ağabey’ ya da ‘baba’ bulma çabasıydı. Mahmut Şevket’in yaşı, rütbesi genellikle herkesin saygısını uyandırıyordu. Onun bir anlamda İT’nin ‘başına’ geçmiş olmasının doğurduğu önemli sonuçlar oldu. Birincisi, İT içinde askeri ve sivil kanatlar vardı. M. Şevket’in ‘başta’ olması askeri kanadı güçlendiriyordu. İkincisi, M. Şevket, Abdülhamit döneminde silah alımları ve Almanlarla temaslar gibi ilişkiler dolayısıyla Almanya’ya yakın bir kişiydi. Dolayısıyla Paşa’nın varlığı İT’de Almancı etkileri güçlendiriyordu. Şunu da belirtelim ki, İngilizler genellikle 31 Mart’ı olumlu değerlendirmeye çalışmışlar, Hareket Ordusu’na soğuk bakmışlardır. Almanlar ise bunun tersi bir tavır göstermişlerdir. Üçüncüsü, Paşa İT’ye göre daha tutucuydu. Dolayısıyla İT’nin bazı ataklarını, sivriliklerini önlüyordu. Hüseyin Cahit’in, padişahın bayramını kutlarken tahtın saçağını öpmek yerine temanna etmesi, basında tartışma konusu olduğunda, Paşa bu konunun tartışılmasını yasak etmişti. Son olarak şunu belirteyim. Paşa mektepli olduğu için İT’ye yakındı, ama hiçbir zaman İT üyesi olmamıştı.

Günümüzde 31 Mart olayı, yıldönümlerinde tipik bir gericiilik olayı olarak anılır, Menemen olayı, Sivas olayı gibi. 31 Mart olayının gerici bir olay olduğu kuşkusuzdur. İsyanlıların şeriat isteriz diye bağırmaları, bir ortaçağ hukuk düzeninden yana olmaları, başlı başına bir gericiiliktir. Yalnız şunu belirtelim, şeriatın en önemli hükümleri -kişilik, evlenme, miras, borçlar hukuku gibi hükümler- zaten yürürlükteydi ve 1926’ya değin (Medeni Kanun’un kabul edilme-

si) yürürlükte kalacaktı. Muhtemelen askerin şeriat isteriz derken istediği, biraz da eski ordunun gevşekliği, dinsel gerekleri yerine getirmek gerekçesiyle talimden kaçma olanaklarıydı. Ama yeni ordu disiplinine karşı çıkmak da bir gericilikti. Yine askerin şeriat derken istediği bir şey de, herhalde, mekteplilik ilkesinden alaylılık ilkesine dönülmesi, böylece kendilerine subaylık yolunun yeniden açılmasıydı ki, bu da üçüncü bir gerilikti. Daha genel ve kapsayıcı bir anlamda denebilir ki, o sırada çağdaşlığın, son çağın en güçlü devrimci örgütü olan İT'nin iktidarına karşı çıkmak dahi, başlı başına bir gericilik sayılabilir. Çünkü gördüğümüz üzere, kusurları ne olursa olsun, İT'nin ortadan kalkması durumunda, oluşan boşluğu, eski düzenin kurumları dolduruyordu.

İT'nin denetleme iktidarı dediğim bir modeli uyguladığını söylemiştim. Bu modelde iktidarın, hele devrimci iddiaları olan bir iktidarın ne denli kısıtlandığı açıktır. Onun için İT tam iktidar olmak için bazı hazırlıklara başladı. Bunların başında siyasi müsteşarlık tasarısı gelir. Bilindiği üzere, ülkemizde bakanlık müsteşarlığı idari bir mevkidir. Oysa İngiltere'de hem idari, hem siyasal müsteşarlar vardır. Siyasal müsteşarlar (*parliamentary under-secretary*) Avam Kamarası üyelerinden olur. İşte İT mebuslara siyasi müsteşarlıklar vererek onların yönetimde ve kabine toplantılarına katılacaklarından, hükümet katında tecrübe kazanmalarını sağlayacaktı. Bu tasarıya önce Mahmut Şevket karşı çıktı. Anlaşılan bundan cesaret alan hükümet, ardından da bizzat mebuslar, karşı çıktılar. Muhtemelen bütün bu çevreler İT'nin tam iktidar olmasını, şu ya da bu bakımdan kendileri için sakıncalı buluyorlardı. Mahmut Şevket ağırlığını duyurabildiği sürece ve kendisine yakın olan Meclis'teki 'etiket' İttihatçılarından güç alarak (1912'ye değin) mebusla-

rın nâzır olmalarını, dolayısıyla İT'nin tam iktidar olmasını engelledi. İT kabineye ancak birkaç nâzır sokabiliyor, bu da ona tam iktidar olmasını sağlayamıyordu.

İT'nin Bazı Özellikleri: İT'nin başka, 'normal' siyasal partilerde görülmeyen birtakım özellikleri vardı. Üyeleri arasında birçok subay olduğuna, dolayısıyla sivil ve askeri kanatlarından söz edilebileceğine yukarda değindim. Başka bir özellik ikili yapıdır. Bir yanda İT Cemiyeti vardır, bir yanda *İT Fırkası*. Cemiyet her yerde üyeleri, kulüpleri olan, yerel ve merkezi kongreleri yapılan örgüttü. Görünüş olarak bir kültür ve toplumsal dayanışma örgütü gibiydi. Oysa asıl İT buydu. Fırka "parti" demek olduğu halde, yalnızca Mebusan Meclisi'ndeki İT mebuslarından ibaretti, yani İT'nin parti grubuydu. Mebusların çoğu etiket İttihatçıları olduğu için (1912'ye değin), İT Fırka'yı kendine uzak tutuyordu. Örneğin Cemiyetin Umumi Kongresi'ne Fırka ancak 3 temsilci ile katılabiliyordu. Dikkati çeken başka bir özellik İT'deki ortaklaşa önderlik (kolektif liderlik) anlayışıydı. Belki bazı kişilerin fazlaca bir ağırlığı vardı: Örneğin sivil kanatta Talat, asker kanadında Enver. Ama "tek adam" hiç olmadı. I. Dünya Savaşı'nda Talat'la Enver ne denli sivril-seler de, karar alma organı olarak Merkez-i Umumi hep ağırlığını korumuştur. İT'liler "tek adam" olmasın diye İT'te 1913 yılına değin bir başkanlık mevkii yaratmamışlardır. İster 1913'e değin kâtib-i umumiler, ister 1913'ten sonra, reis-i umumiler, bunların bugün Türkiye'deki siyasal partilerin genel başkanlarıyla karşılaştırılabilecek bir ağırlıkları olmamıştır.

Yine şaşırtıcı olan bir özellik Cemiyetin Umumi Kongreleriyle ilgili gizlilikti. 1908, 1909, 1910, 1911 Umumi Kongreleri Selanik'te basına ve kamuoyuna kapalı olarak ya-

pılmıştır. 1908 Kongresi'nin seçtiği Merkez-i Umuini'nin kimlerden oluştuğu dahi gizli tutulmuştur. Herhalde kamuoyunun bu kadar gizliliği tuhaf karşılayacağı tahmin edildiği için, Cemiyetin iki üyesi "kahraman-ı hürriyet" olarak halka sunuldu. Her yere bu ikisinin (Enver ve Niyazi) resimleri asıldı, böylece İT 'somutlaşmış' oluyordu. Başka bir özellik, İT'nin tedhiş (terör, yıldırı) yöntemlerini kullanmasıydı. Yasadışı bir örgütken İT'nin bu yöntemi kullanması belki anlaşılabilir. Ama 1908'den sonra bunu yapmasını anlamak zordur. 1908'de Abdülhamit'in baş hafiyesi İsmail Mahi Paşa'yı, 1909'da Hasan Fehmi'yi, 1910'da Ahmet Samim'i, 1911'de Zeki Bey'i öldürdüler. Son üçü sert muhalefetleriyle tanınmış gazetecilerdi. Ahmet Samim'in öldürülmesi Yakup Kadri'nin **Hüküm Gecesi** romanına konu olmuştur.

İT neden gizliliğe ve tedhişe başvuruyordu, özellikle 1908'den sonra? Bunun nedeni İT'nin 1918'de kendini dağıtmak için yaptığı son kongrede açıklandı sanıyorum. İT, 1908'den sonra dahi kendini çağdaş bir toplum yaratma hedefinden henüz çok uzakta bir devrim örgütü olarak görüyordu. Hedefine ulaşamamıştı, çünkü ordu elinde olsa da, tutucu ve cahil halkın büyük çoğunluğunun desteğine sahip değildi. 31 Mart Olayı, durumunun ne denli zor olduğunu göstermişti. Gizlilik ve tedhiş İT'nin gücü değil, güçsüzlüğünü gösteriyordu. 1908 programında İT toprak reformu, yani topraksız ya da az topraklı köylülere toprak dağıtımını öngördüğü halde, sonraki programlarından bu hükmü çıkarmak zorunda kalmıştı. Çünkü taşrada toprağa egemen olan âyan sınıfının desteğine gereksinimi vardı. Aynı biçimde aslında Türkçü bir örgüt olduğu halde, İT program ve söyleminde Osmanlıcı görünmek zorundaydı. Sanıyorum

İT'nin içinde güçlü bir laiklik akımı da vardı, ama bunu İT içinde bile dile getirmek tehlikeliydi, çünkü İT İslamcı eğilimleri de saflarında barındırıyordu.

Son olarak İT ile ilgili olarak çok kez merak edilen bir hususa değinmek istiyorum: İT'nin Masonlukla ilişkisi. Masonluk, o dönemde genellikle feodalizmin, mutlakiyetin, dinsel bağınazlığın karşıtı liberal, pozitivist, ilerici, seçkinci bir örgütlenmeydi. Hürriyetten önce Osmanlı Devleti'ndeki Mason localarının hepsi yabancı kuruluşlardı, dolayısıyla da kapitülasyon ayrıcalıklarından yararlanıyorlardı (örneğin, Osmanlı polisi çağrılmadan buralara giremezdi). Gizli örgüt olarak İT'nin buralarda yuvalanması kolaydı. Üstelik Masonlar, ideolojileri gereği, İT'ye üye olabilecek kişilerdi. Ayrıca Mason örgütlenmesinin İT'nin örgütlenmesine birtakım etkiler yapmış olduğu da açıktır. Bunları söyledikten sonra, bütün İttihatçıların ya da büyük çoğunluğunun Mason olmadığını da belirtmek gerekir. Örneğin Kemal Atatürk, Celal Bayar bir zamanlar İttihatçı oldukları halde, Mason değillerdi. Bektaşiliğin İT ile ilişkisi de bunun gibidir. Bektaşilerin 'liberal' diyebileceğimiz dünya görüşleri, onları başkalarına göre İT üyeliğine daha açık kılıyordu. Sonuç olarak da 1908 öncesinde birçok İT'lilerin aynı zamanda Bektaşî olduklarını görüyoruz.

X. 31 Mart'tan 1913'e Değın İT'nin Denetleme İktidarı

1909 yılının sonuna doğru önemli bir dış olay Hüseyin Hilmi kabinesini sarsmaya başladı. Fırat Nehri'nde, devlete ait Hamidiye Şirketi'yle İngiliz Lynch Şirketi gemicilik yapıyorlardı. Bu sırada Lynch'in ayrıcalığı bitmek üzereydi ve iki şirketin yüzde 50'şer hisseyle 75 yıllık ayrıcalığı olacak yeni bir şirket kurmaları hükümet tarafından önerilmekteydi. Bağdat mebusları ve Mahmut Şevket ise Lynch'in ilişığının kesilmesini istiyorlardı ve bu konuda sert bir tartışma başlamıştı. İtiraz edenler ulusçuluk mu, Almancılık mı yapıyorlardı, bence çok açık değildir. Sonunda hükümet Meclis'ten güven istedi ve ezici bir çoğunlukla güvenoyu aldı. Buna rağmen Hüseyin Hilmi istifa etmek gereğini duydu. Yeni hükümeti kuran Hakkı Paşa, Lynch ayrıcalığını yenilemedi. Bu davranışın ne denli isabetli olduğu tartışılabilir. Zaten İngiltere, İT'ye soğuk baktığını 31 Mart vesilesiyle belli etmişti. Lynch olayının İngiltere'yi büsbütün kızdırdığı tahmin edilebilir. Dolayısıyla sonraki aylarda çıkan isyan ve savaşlarda İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı olumsuz davranışlarını etkilemiş olabilir.

Hakkı Paşa kabinesinin iki özelliğı vardı. Birincisi, eskisine göre çok sayıda İttihatçı görev aldı: Talat (Dahiliye), Cavit (Maliye), İsmail Hakkı (Maarif), Hayrı (Evkaf). İkinci-

cisi Mahmut Şevket de Harbiye Nazırı olarak hükümete girdi. Böylece herhalde paşanın denetim altına alınabileceği umulmuştu. Hiç de öyle olmadı. Maliye Nezareti'yle büyük sorunlar çıktı. Cavit bütçe birliği ilkesini uygulamak için çabalarken, Paşa, Yıldız Sarayı'nda Harbiye Nezareti adına el koyduğu 550.000 lirayı vermeyi reddediyordu. Bütçede Harbiye'ye 9.5 milyon lira ayrılmışken, bütçe Meclis'e geldiğinde 5 milyon daha istiyordu.

Cavit'in bütün itirazlarına rağmen mebuslar paşanın dediğini yaptılar. Böylece bütçe allak bullak olunca Cavit borç almak için Fransa'ya gitti. Fakat, artık çağdaş bir hükümet oldukları gerekçesiyle daha önceleri kabul edilen Düyun-u Umumiye teminatı ve Osmanlı Bankası denetimi gibi şartları kabule yanaşmayınca, Osmanlı Bankası borç vermeyi reddetti. Cavit borcu istediği koşullarla başka bankalardan sağladı, fakat bu sefer de Fransız hükümeti engel koydu. Fransa İT'nin bağımsızlık heveslerine dur demek istiyordu. Fransa tavrını koyunca, İngiltere de olmazlandı. Cavit istediği koşullarda borçlanmayı Almanya'da yapabildi.

Mahmut Şevket Harbiye bütçesinin Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) denetimine girmesini de kabul etmiyordu. Israr edince Paşa istifa etti. Yalvar yakar bundan vazgeçirildi. Fakat bunun için Harbiye Nezareti'nin Divan-ı Muhasebat denetiminin dışında kalması kabul edildi.

31 Mart olayından sonra muhalefetin durumu zordu. İT, bizden olmayan 31 Martçılar havasını estiriyor, sıkıyönetim kimseye göz açtırmıyordu. Yine de etkinlik göstermeğe çalışan bazı kuruluşlar vardı. Biri Osmanlı Demokrat Fırka'ydı. Kurucuları daha önce İT'yi kurmuş olan Dr. İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet'ti Temo'nun niyeti uygar, sadık bir muhalefet oluşturmaktı. Oysa Fırka'nın gazeteleri sı-

kıyönetim tarafından sürekli kapatılıyordu. Temo'nun iddiasına göre Mahmut Şevket, Fırkanın Kâtib-i Umumisi Fumat Şükrü'ye baston sallayarak "Sizi sopa altında gebertirim" demiş. Fırkanın sosyal demokrat eğilimleri olduğu söylenebilir.

İkinci bir fırka Kasım 1909'da Mebusan'daki Arnavut ve Arap mebuslarının kurdukları Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'ydı. Bu fırkanın fedoal eğilimleri olduğu söylenebilir. Programına göre toplum ve uygarlıkça geri kalmış yöreler "tedricen" uygarlığa sokulacaktı. Ayrıca vilayet meclisi umumileri (il genel meclisleri) bu amaçla yöresel yasalar hazırlayabileceklerdi. Fırkanın başkanlığını önce İsmail Kemal, sonra da İsmail Hakkı Paşa yapmışlardır. Sıkıyönetim yüzünden bu fırka da Meclis dışında gelişmemiştir.

Üçüncü bir fırka Şubat 1910'da kurulan Ahali Fırkası'ydı. Bunu 20-30 kadar Türk ulema mebusları kurdular. Önde gelen isimler Konya Mebusu Zeynelabidin, Karesi (Balıkesir) Mebusu Vafî, Tokat Mebusu Mustafa Sabri idi. Dinci bir parti sayılabilir. Programında ticaret ve ziraat odalarının yaygınlaştırılması, medreselerde günümüze uygun fenlerin okutulması, işçi hakları gibi çağdaş talepler yanında, alaylıların işe alınmasının kolaylaştırılması, medreselerde Arapçaya özen gösterilmesi, mebus adaylarının en az 5 yıl süreyle temsil edecekleri bölgeye yerleşmiş olmaları ve ileri gelen memurların memuriyette bulundukları yerde bu şartı yerine getirmiş sayılmamaları gibi beklenebilecek tutucu talepler yer alıyordu.

9 Haziran 1910 gecesi, muhalif **Sada-yı Millet** gazetesinin başyazarı Ahmet Samim öldürüldü. Mahmut Şevket, 31 Mart olayının nasıl çıktığını göz önünde bulundurarak harekete geçti. Paşa'yı ve Talat'ı öldürmeyi amaçladıkları ile-

ri sürülen Rıza Nur ve 50 kadar muhalif tutuklandılar. Gerçi sonunda bunlar aklandılar ama, ortalık sorgulama sırasında yapılan işkencelerin öyküleriyle çalkalandı. Bu sıralar Arnavutluk, Suriye ve Yemen’de çoğu askerlik ve vergiyle ilgili merkeziyetçi uygulamalara tepki niteliğinde isyanlar yaygınlaşıyordu. Ayrıca 1911 başında İT’nin içinde başı Miralay Sadık Bey ve Mebus Abdülaziz Mecdi Efendi tarafından çekilen bir Hizb-i Cedid (Yeni Hizip) hareketi başladı. Bunlar tutucu talepler içeren 10 maddelik bir program hazırladılar. Taleplerden biri, mebuslardan birinin nazır olmasını İT Fırkası’nın 2/3 oyuna bağlamasıydı. Hareketi ve Sadık Bey’i Mahmut Şevket destekliyordu. Bu olaylar olup biterken kabinedeki İT’li nazırların sayısı birer birer azalıyordu.

Trablusgarp Savaşı: Asıl felaketler Trablusgarp Savaşı’yla başladı. İtalya, Berlin Kongresi’nden (1878) elleri boş dönmüştü. Fransa’nın bu sıralar Fas’ı ele geçirmesi, İttihatçıların?İtalyanların Trablusgarp’taki üstün konumlarını sarsmak için adımları atmaları, İtalya’yı harekete geçirdi. Büyük devletlerin onayını aldıktan sonra, 23 Eylül 1911 tarihinde Osmanlı hükümetine bir nota verdiler. İlginçtir ki bu, özellikle İT’yi suçlayan bir belgeydi (yani İtalya Osmanlı’nın iç siyasetine karışmış oluyordu). 29’unda İtalya savaş ilan etti. Osmanlı Devleti’nin Trablusgarp arasında İngiliz yönetimi altındaki Mısır vardı. Dolayısıyla Trablusgarp’ı savunması pek zordu, çünkü Osmanlı ülkesiyle Trablusgarp’la askeri bağlantı ancak deniz yoluyla sağlanabilirdi. Oysa İtalyan donanması Osmanlı donanmasına göre çok güçlüydü. Çanakkale Boğazı’nı tıkadı, Ege’de başta Rodos olmak üzere 12 adayı işgal etti. Beyrut gibi kimi limanları topa tuttu. Üstelik az önce Mahmut Şevket Trablusgarp’tan 4 tabur askeri ve birçok silah ve cephaneyi çekerek Yemen’e

göndermişti. Neyse ki Trablusgarp (şimdiki Libya) halkı savaşkan bir halktı. İtalyanlar donanma desteğinden de yararlanarak kıyılara egemen oldular, ama çete savaşı yapan Bedvilerden ötürü ülke içlerine giremediler. Bu direnişi örgütlemek ve daha etikli kılmak için birçok İttihatçı subaylar gönüllü olarak Trablusgarp'a koşular (sivil kıyafetle, Mısır üzerinden). Bunların arasında Enver, Mustafa Kemal, Fethi de vardı. Bu genç subaylar ve tabii bütün İT, Meşrutiyet'i "hasta adamın" düzelmesi, dirilmesi olarak görmek istiyorlardı. Oysa Trablusgarp gibi bir olay, fazla bir şeyin değişmediğini, imparatorluğun batma sürecinin devam etmekte olduğuna işaret sayılabilirdi.

Trablusgarp Savaşı çıkınca, Hakkı Paşa istifa etti. Yerine Abdülhamit döneminin ünlü veziri, Kâmil Paşa derecesinde olmamakla birlikte "İngilizci" tanınan Sait Paşa geldi. Sait Paşa'nın Mahmut Şevket'i dengeleyecek bir ağırlığı vardı. Zaten Trablusgarp'ta işlediği hata yüzünden Şevket'in süngüsü düşüktü.

Savaşın başlamasından 50 gün kadar sonra 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Özgürlük ve Anlaşma) kuruldu. Bu fırka bütün öbür fırkaları- Mutediler, Ahrar, Bulgarlar, Ermeniler, Sosyalistler gibi- birleştiren bir çeşit üst-kuruluştu. Bu denli farklı anlayışları birleştiren tek şey, İT'ye muhalefetti. Fırkanın başkanı Damat Ferit Paşa, 2. başkan Sadık Bey'di. D. Ferit'in kayınbiraderi Şehzade Vahdettin'in de fırkayla yakından ilgili, hatta fahri başkan olduğu söyleniyordu. Şunu da belirtelim ki, Hareket Ordusu'ndan kaçmakta olan Derviş Vahdeti, Vahdettin'e sığınmak istemiş ama yüz bulamamıştı. Saflarında demokrat ve sosyalistleri barındırmasına rağmen, Hürriyet ve İtilaf'ın (HI) İT'ye göre sağda bir kuruluş olduğu açıktı. Hatta çeşitli belirtilerden bu-

nun bir çeşit saray fırkası sayılabileceği anlaşıyor. Program 2 dereceli seçimin ve Ayan Meclisi üyelerinin padişah tarafından atanmasının “şimdilik” muhafazasının uygun olacağını söyledikten sonra, Ayan Meclisi’ne yasaların, bütçenin yapılmasında, hükümetin denetlenmesinde bir rol verilmesini ya da yetkilerinin arttırılmasını öngörüyordu. Ayrıca, padişaha yapılanların hesabını sorma ve yasaları veto yetkisinin verilmesi isteniyordu.

Sopalı Seçimler: 11 Aralık 1911’de bir mebusluk için İstanbul’da ara seçimi yapıldı. Seçimi 1 oy farkla Hİ kazandı. Hİ bunu büyük bir zafer olarak değerlendirdi. İT’de bozgun havası esiyordu. Hükümete bir nazır sokmak istedi, M. Şevket engelledi. İT’nin sabrı, artık taşı. Erken seçimlere gitmek kararını aldı. Fakat 1909 Kanun-u Esasi değişikliği ile Meclis’i dağıtmak çok zorlaştırılmıştı. Bunun için bir Kanun-u Esasi değişikliği önerildi. Nihayet uzun ve hararetli mücadelelerden sonra 18 Ocak 1912’de mebusan dağıtılabilirdi. Meclis dağıtılınca, başta Talat ve Cavit, 4 İT’li nazır hükümete girdi. İT yapılan bu genel seçimlere çok daha dikkatle seçilmiş adaylarla girdi. Seçimlerde baskı da yaptı. O derecede ki, 1912 seçimleri “Sopalı Seçimler” diye tanınır. Seçilen 270 mebustan ancak 6’sı muhalifti. Muhalifler, biri hariç, Arnavutluk’ta seçilmişlerdi. Bir de Kayseri eşrafından ve subay olan Ali Galip vardı (daha sonra Sivas Kongresi’ni basma görevini üstlenen kişi). Yeni Meclis’te başkanlığı Halil (Menteşe Bey) üstlendi. İT ile arası soğuduğundan, Ahmet Rıza Ayan Meclisi üyeliğine atandı. Fakat ara seçim zaferinden sonra, genel seçim sonuçları muhalefeti büyük düş kırıklığına uğratmıştı. Dolayısıyla, muhalefet yine darbe düşünmeye başladı.

Mayıs başında, Arnavutluk’ta yeni bir ayaklanma baş-

latıldı. Haziranda 12 subay Manastır'da dağa çıktılar. Yeni seçimler, yeni hükümet, Trablusgarp'ın sorumlularının yargılanması isteniyordu. Bu arada orduda gizli bir subay örgütü kuruldu. İT aleyhinde bildirgeler yayımlanmaya başlandı. Adı Halaskâr Zabitan (Kurtarıcı Subaylar) grubuydu. Aslında 5 subayın kurdukları bir örgüttü, ama birçok subay adına konuşuyor gibiydi. İtalya ile savaş sürerken bir ayaklanma başlatılması, subayların dağa çıkıp gizli örgütlerle siyaset yapmaları, seçimlerdeki yolsuzluklar ne olursa olsun ibret verici bir manzaraydı. Her siyasal toplumu bütün tartışmalara rağmen bir arada tutan temel anlaşmanın olmadığını, ya da anlaşmanın bozulduğunu gösterir. (Toplumdaki temel anlaşmaya oydaşma (concensus) denir.) 2 temmuzda askerin siyasete karışmasını yasaklayan bir yasa çıkarıldı. Aslında böyle bir yasak zaten vardı, ama İT, hürriyetten sonra dahi subayların kendi bünyesinde etkin siyaset yapmaya devam etmelerine izin vererek, kendisi bu yasağı çiğnemişti. İT'nin 1909 Umumi Kongresi'nde Mustafa Kemal, subayların siyasete karışmasının sakıncalarına işaret etmiş, fakat kabul edilmesine rağmen, bu görüş uygulamada çok da etkili olmamıştır.

Bu sırada, Meclis'teki gücünden yararlanmak isteyen İT, Mahmut Şevket'in vesayetinden kurtulmak için harekete geçti. Paşa'nın Harbiye Nezareti'nden istifasını istedi. Paşa bu konuda hiçbir zorluk çıkarmadı, ama bundan sonra İT, Harbiye Nezareti'ni önerdiği 4 diğer paşayla da anlaşamadı. Görünüşe bakılırsa, bu paşalar, Mahmut Şevket'le bir çeşit "dayanışma grevi" yapıyorlardı. Sait Paşa 15 temmuzda güvenoyu istedi ve 4'e karşı 194 oyla güven aldı. Buna rağmen 2 gün sonra istifa etti. Padişah görevi Tevfik Paşa'ya önerdi ama o, Meclis'in hemen dağıtılmasını şart koş-

tuğu için, onun sadareti olmadı. İT, “partiler üstü” bir hükümete razıydı, ama Halaskâr Zabitan grubunun istediği gibi Kâmil Paşa’nın sadarete getirilmesi halinde, iç savaş çıkacağı tehdidinde bulundu. Sonuç olarak 1877/8 Osmanlı-Rus savaşında Erzurum’u savunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa sadrazam oldu. Kabineye girenler arasında Kâmil, Ferit (Avlonyalı), Hüseyin Hilmi, Nazım, Mahmut Muhtar (Gazinin oğlu) paşalar da vardı. Bu kadar çok “ağır topun” bulunmasından ötürü buna “Büyük Kabine” ya da baba-oğul muhtar paşaların görev almasından ötürü “Baba-oğul kabinesi” dendi.

Sait Paşa’nın istifa etmesi, yerine Gazi Muhtar’ın gelmesi, İT’nin denetleme iktidarının son bulması demekti. Bu kesinti Babiâli baskınına değin sürecekti. İT Mebusan Meclisi’ndeki güçlü durumuna rağmen, neden böyle bir şeye razı olmuştu? Kendisine karşı her yönden yükselen protesto ve yakınmalardan mı yıkılmıştı? Bunun etkisi olmuş olabilir mi, ama sanırım asıl neden, İT’nin Trablusgarp’ı İtalya’ya teslim edecek olan bir barış antlaşmasını imzalamak ayıbını üstlenmek istememesiydi. Çünkü Trablusgarp’ta mücadele devam ediyordu ama, umutlu bir mücadele değildi bu. 12 ada işgalinin gösterdiği gibi, İtalya başka yerlerde de Osmanlı’ya zarar verebilecek güçteydi. İT, Trablusgarp’ı teslim etmeyi, o kadar propagandasını yaptığı kurtarıcı rolüyle bağdaştıramıyordu denebilir. Ayrıca, Meclis elinde olduğu için istediği anda iktidara dönebileceğinin hesabını yapıyor olmalıydı.

Olaylar başka türlü gelişti. Hükümet gün geçtikçe Kâmil ve Nâzım paşaların etkisiyle İT aleyhtarı bir tutuma kaymağa başladı. 24 temmuzda Halaskâr Zabitan Grubu mebusan reisine bir ültimatom gönderip, Meclis’in 48 saat için-

de feshini istedi. Bu sıra hükümet Meclis'e programını sundu ve 45'e karşı 167 oyla güvenoyu aldı. Güvenoyunu alan hükümet, İT aleyhtarlığına başladı. Hüseyin Hilmi bunu protesto ederek hükümetten ayrıldı. İT'nin sözcüsü **Tanin** gazetesi çıkamaz hale getirildi. Ağustos başında Mebusan Meclisi dağıtıldı. İT'nin Meclis'i kolay dağıtmak için giriştiği Kanun-u Esasi değişikliği, şimdi kendi aleyhinde işletilmiş oluyordu.

I. Balkan Savaşı: 1911 yılının son ve 1912'nin ilk aylarında Balkan ittifakının örgüsü Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ arasınıda örüldü. Bunda Rusya ve İngiltere önemli aracı roller üstlendiler. Ağustos ayında Bulgar komitacıları bazı yıldırı eylemleri yaptılar. Eylülde olaylar savaşa doğru tırmandı. Islahat kounsunda Babiâli'nin verdiği ödünler faydasızdı. 30 eylülde Balkan devletleri, 1 ekimde Osmanlı seferberlik ilan ettiler. 13 ekimde müttefikler taleplerini sundular: 1) Vilayetler özerk olacak, başlarında Belçikalı ya da İsviçreli valiler olacaktı, 2) Hristiyanlar askerliklerini kendi vilayetlerinde, Hristiyan subayların komutası altında yapacaklardı. Bu subaylar yetişinceye dek, Hristiyan halk askerlik yapmayacaktı. 3) Yerel yasama meclisleri kurulacaktı. 4) Islahatın gözetimine büyük devletle birlikte Balkan Devletleri de katılacaklardı. 5) Islahat 6 ay içinde yürürlüğe girecek. Osmanlı seferberliği tek yanlı olarak sona erdirilecekti. Bu olaylar ve talepler karşısında Osmanlı kamuoyunda ateşli bir ulusçuluk rüzgârı esti. Hükümetin olumlu yanıt vermesi olanaksızdı. Balkan ittifakının da zaten böyle bir beklentisi pek yoktu herhalde.

17 ekimde Bulgaristan ve Sırbistan savaş ilan ettiler. 15 ekimde İtalya ile alelacele barış yapıldı. Ardı ardına yapılan meydan muharebelerinin hepsinde Osmanlı ordusu ağır

yenilgilere uğradı. 22 ekimde Sırplarla Kosova, 23 ekimde Bulgarlarla Kırkkilise (Kırklareli), 24 ekimde Sırplarla Komanova, 31 ekimde Bulgarlarla Lüleburgaz meydan muharebeleri yapıldı. Bulgar ordusu İstanbul'un savunma hattı olan Çatalca'yı ve Gelibolu yarımadasını tutan Bolayır hattına kadar geldi. 18 kasımda Manastır muharebesi durumu perçinledi. Kale- kentler olan Yanya, İşkodra, Edirne kentleri kuşatma altına alındılar. Rumeli'nin yazgısı 2 haftada belli olmuştu.

Bu ağır yenilginin nedenleri ne olabilir? Sanırım Osmanlı silah ve teçhizat bakımından karşısındakilerden çok da geri değildi. Mahmut Şevket bu uğurda birçok harcamalar yapmıştı. Ama öyle anlaşıyor ki, iletişim ve ikmal bakımından, sevk ve idare (komutanlık) bakımından, savaş azmi bakımından onlar üstündü. Yenilginin baş sorumlusu başkumandan vekili ve Harbiye Nazarı Nazım Paşa'ydı. Tabii genel, siyasal sorumluluk Nazım'ı o mevkiye getiren ve tutan Ahmet Muhtar ve Kâmil paşalarıdır. Şu bakımdan da sorumludurlar ki böyle bir ölüm-kalım mücadelesinde bile İT'ye karşı kavgadan vazgeçilmemiş, bir ulusal birlik havası, bir oydaşma yaratılmamıştır. Trablusgarp Savaşı dolayısıyla ülkede bir oydaşma kırılması olduğundan söz etmiştim. Oydaşma kırılmasına uğrayan bir ulus, bir halkın savaşta başarılı olması çok zordur. Bu arada İT'nin Arnavutlara karşı güttüğü ve onları isyan ettiren acemi siyasetin, Balkan yenilgisinde, oydaşama kırılmasında önemli payına işaret etmek gerekir.

29 Ekim 1912 günü Ahmet Muhtar istifa ettirildi. Kâmil Paşa sadrazam oldu. 1 kasımda Nazım siyasal bir çözüm istiyor ve Çatalca hattının dayanabileceği konusunda karamsarlık gösteriyordu. Fransa da bu durumda Osman-

lı'nın toprak bütünlüğünü koruyamayacağı görüşünü ileri sürerken, Osmanlı hükümeti (3/11) büyük devletlerin toprak bütünlüğü şartıyla mütareke sağlamak üzere aracılıklarını istedi. 9 kasımda **Tanin**'de Hüseyin Cahit, ordunun başına Mahmut Şevket'in getirilmesi gereğini yazdığı için gazete kapatıldı ve başka bir adla çıkarılmasına da izin verilmedi. 11 kasımda **İT**'nin etkinlikleri yasaklandı. Bir gün önce **Hİ** yetkililerden aldığı işaretle kendi kendini kapatmıştı. Tutuklu **İT**'lilerin sayısı 55'e çıktı. Büyük devletler araya girmeyince, Babiâli doğrudan Bulgar Kralı'na başvurdu (12/11). Bulgarlar Çatalca hattına yüklendilerse de, sonuç alamayınca mütarekeye razı oldular. (3 aralık). Buna göre, Londra'da barış konferansı toplanacaktı.

Londra Konferansı 16 aralıkta başladı. Balkanlılar Tekirdağ'ın doğusu ile Midye'nin doğusu arasındaki bir çizginin doğusu ve Gelibolu yarımadası dışında bütün Rumeli ve Ege adalarının kendilerine verilmesini istediler (23/12). Başta Osmanlı temsilcileri yalnızca Arnavutluk ve Makedonya'nın özerkliğine razı iken, daha sonra Edirne vilayeti (Mesta-Karasu sınırına değin) Osmanlı'da kalmak üzere, Arnavutluk ve Girit statüsünün büyük devletlerce kararlaştırılmasını, Ege adalarını da büyük devletlerle görüşmeyi kabul ettiler. (1 Ocak 1913). Balkanlılar Edirne kenti, Girit ve Adalardan vazgeçilmezse görüşmelerin kesileceğini söylediler ve öyle de oldu (6/1). Bunun üzerine büyük devletlerin Londra elçileri başbaşa verdiler. 17 ocakta Osmanlı hükümetine verdikleri ortak notayla Edirne'den ve Adalardan vazgeçilmesini istediler. Durum çaresiz görünüyordu. Mebusan Meclis'i dağıtılmış olduğuna göre, alınacak kararın sorumluluğunu paylaşmak üzere geleneksel yola başvuruldu. Devletin ileri gelenlerinden oluşan bir Şûra-yı saltanata

danışma kararı alındı. 22 ocakta sarayda toplanan bu şûrada, Kamil, Edirne ve İstanbul'un kuşatılmış olduğunu, savaş ya da barışa karar vermek durumunda olduklarını bildirdi. Sonuç olarak ezici bir çoğunluk barış kararı aldı. Bu, Edirne'nin gözden çıkarılması demekti.

Babîâli Baskını: İşte bu durumda 23 Ocak 1913 günü İT Babîâli Baskını denen darbeyi yaptı. İttihatçılar büyük bir kalabalık halinde Edirne için sloganlar bağırarak Babîâli'ye yürüdüler. Muhafızlar gelenlere engel olmadılar, çünkü kumandanları elde edilmişti. Girişe engel olmak isteyen iki subay ve bir komiser vuruldu. Bu sırada, Nazım Paşa küfrederek "Siz beni aldattınız" diye çıkışırken Yakup Cemil tarafından öldürüldü. Söylentiye göre İT Nazım'ı sadrazam yapma sözüyle desteğini elde etmişti. Gerçekten de son zamanlarında Nazım İT'li subayları gözetmeğe başlamış ve İT'ye karşı bazı önlemlerin kaldırılmasını ya da yumuşatılmasını sağlamıştı. Enver, Babîâli'de doğru Kâmil Paşa'nın yanına vardı ve istifasını yazdırdı. Yazıyı alıp padişaha gitti ve sadarete Mahmut Şevket'in atanmasını sağladı. Paşa Harbiye'yi de üstlendi. Sait Halim Hariciye, Hacı Adil Dahiliye Nazırı, Ahmet İzzet Paşa başkumandan vekili, Cemal Bey İstanbul Muhafızı (Merkez Komutan) oldular.

Yeni hükümet bir milli birlik havası estirmeğe çalıştı. Tutuklanan muhalifler kısa sürede salıverildiler. 11 şubatta siyasal genel af ilan edildi. Yalnız Balkan yenilgisinde düşmana maddi ve manevi yardımda bulunanlar istisna edildi. Bir Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kuruldu ki, vatan için uzanan her eli öpmeye hazır olduğunu belirtiyordu. Prens Sabahattin ve önde gelen muhalif gazeteciler ziyaret edilerek davaya kazanılmağa çalışıldılar. Avrupa kamuoyunda İT bir çeşit veba olarak değerlendirildiği için, Babîâli baskını da

çok fena karşılanmıştı. 28 ocakta Balkanlılar Londra Konferansına son verdiklerini bildirdiler. 30 ocakta Bulgar Başkomutanlığı, 3 gün sonra sona erecek mütarekeye son verildiğini açıkladı. 30 ocakta Babiâli büyüklerin notasına cevap verdi. Bunda Edirne'nin 2. Osmanlı başkenti ve bir Müslüman kenti olduğu, ancak kentin Meriç'in sağ kıyısındaki topraklarının verilebileceği, Adalar'ın yazgısının Anadolu'nun güvenlik gereksinmesi göz önünde bulundurulmak üzere, büyüklerin kararına bırakılabileceği belirtildi. Ama bunlar yanında gümrük bağımsızlığı, ticarete eşitlik, Osmanlı'da oturan yabancıların vergiyle yükümlü tutulmaları, bunlar oluncaya değin ilk ağızda gümrük vergilerinin yüzde 4 artırılması, yabancı postanelerin, genel olarak da kapitülasyonların kaldırılması isteniyordu. İşte bunun için Avrupa İT'ye "illet" oluyordu. Türklerin Rumeli'den büyük ölçüde kovulması, Edirne'nin Osmanlı'dan alınması söz konusuysen, onlar kalkıp bir de iktisadi bağımsızlık istiyorlardı.

Bulgarlar savaşı yeniden başlatmışlardı. İT'li genç subaylar Edirne'nin kuşatılması için bir taarruz harekâtı istiyorlardı. Babiâli Baskını Edirne'yi kurtarmak için yapılmıştı. Ne var ki, ne Mahmut Şevket, ne de Ahmet İzzet, Osmanlı ordusunun bir harekât yapabileceği kanısında değillerdi. Osmanlı Bankası da avans vermiyordu, yani para yoktu. Ama İT'li subayların ısrarı üzerine, Bolayır'da bir harekât yapmaya karara verildi. Gelibolu Yarımadası'nda bulunan Mürettep Kolordu taarruza geçerken, 10. Kolordu da Şarköy'e, Bulgarların gerisine denizden çıkarma yapacaktı. Böylece Bulgarlar iki ateş arasında kalacaklardı. Mürettep kolordu, kararlaştırıldığı gibi, 8 şubatta taarruza geçtiği halde, 10. kolordunun çıkarması gecikti, ancak akşam vakti gerçekleşebildi. Böylece Bulgarlar önce 1., sonra da 2. ha-

reketi durdurabilirdiler. Mürettep kolordunun kurmay başkanı Fethi idi, kurmay heyetinde arkadaşı Mustafa Kemal de vardı. 10. kolordunun kurmay başkanı ise Enver'di. Başarısızlık karşısında iki kolordunun birbirini suçlaması, Enver'le Fethi ve Mustafa Kemal arasındaki bir suçlamaya dönüştü. Ufukta bir umut kalmamıştı. Bundan sonraki haftalar insanların Edirne'den ayrılmak düşüncesine "alışma" haftaları oldu. 26 martta Edirne çok kahramanca ve çile dolu bir direnişten sonra (insanların ağaç kabuklarını bile yemek zorunda kaldıkları söylenir) teslim oldu. Büyükler Edirne'yi dışlayan Midye-Enez sınırı üzerinde ısrar ediyorlardı. 1 nisan da bu sınır kabul edildi ve buna uygun olarak 30 mayısta Londra Barış Antlaşması imzalandı. Edirne'nin kaybı kesinleşince İT içinde Babiâli baskınını yaptırtan Enver'in yıldızı söndü. İT Kâtib-i Umumiliği'ne Fethi Bey'in gelmesi bu durumu somutlaştıran bir gelişmeydi.

Edirne'nin kaybı yeniden gündeme gelince, muhalefet de yine darbe düşünmeye başlamıştı. İT'liler, Edirne'yi kurtaramamışlar, üstelik Avrupa kamuoyu onları hiç de makbul saymıyordu. İlk komplo Prens Sabahattin'in özel Kâtibi Satvet Lutfi'nin başını çektiği ve adem-i merkeziyetçi bir hükümetin kurulmasını öngören bir darbe girişimiydi (mart başı). Birçokları tutuklanmakla birlikte, İT kurmaya çalıştığı ulusal birlik havasını bozmamak için ılımlı davrandı. Örneğin, Sabahattin'i bulaştırmamaya dikkat edildi ve ancak onun yalısında bir arama yapıldı. İkinci darbe girişimi Londra barışından 12 gün sonra, 11 haziran günü yapıldı. Fakat muhalefetin öbür darbe girişimleri gibi, bu da iyi planlanmamıştı, herhalde. Harbiye Nezareti'nden Babiâli'ye gitmekteyken, otomobilinin yolu kesilen Mahmut Şevket, Yüzbaşı Çerkez Kâzım ve arkadaşları tarafından öldürüldü. Ne

var ki, darbe girişiminin öbür adımları ele geçirilemedi. Yalnızca Mahmut Şevket öldürülmüş oldu. Kazım ve arkadaşları Beyoğlu'nda İngiliz uyruklu bir kadının evinde kalıyorlardı. İngiliz elçiliğinin gereken arama iznini vermemesine rağmen, Kazım ve arkadaşları 2 saat süren bir çatışmadan sonra yakalandılar. Kazım ve 11 diğer kişi idam edildiler. Bunlar arasında hem Damat, hem Fransız uyruklu olan (Tunuslu) Damat Salih Paşa da vardı. İT artık ne Saray, ne kapitülasyon hukuku dinliyordu. İngiltere ve Fransa'nın bu davranışları ne denli kötü karşıladıklarını anlatmaya gerek yoktur herhalde.

Suikast üzerine İT "birlik ve beraberlik" havasını terk etti. Gıyaben idama mahkûm edilen 11 kişi arasında Sabahattin ve eski Stokholm elçisi Kürt Şerif Paşa da vardı. Üstelik 200'ü aşkın muhalif tutuklandı ve Sinop'a sürüldüler. Daha önce, 28 mayısta, Mısır'dan İstanbul'a dönen Kâmil Paşa, İngiliz elçisinin protestosuna rağmen ev hapsine alınmış ve İstanbul'u terk etmesi sağlanmıştı. Çok önemli bir değişiklik ise, ilk kez bir İT üyesinin, Sait Halim Paşa'nın, hükümeti kurmakla görevlendirilmesi idi. Gerçi Paşa, İT'nin önde gelen önderlerinden sayılmazdı, ama onun sadrazamlığı ile İT'nin denetleme iktidarı son buluyor ve tam iktidar dönemi başlıyordu.

Denetleme iktidarı Döneminin Bilançosu: Bu noktada İT'nin denetleme iktidarının genel bir bilançosunu çıkarmak uygun olacaktır. Sırf siyasal olaylara, olup bitenlere bakınca, Osmanlı Devleti'nin gürültü patırtı içinde yerinde saydığı, hatta Rumeli'nin büyük ölçüde elden çıkması dolayısıyla, geri gitmiş olduğu bile savunulabilir. Bir ölçüde bu doğru olmakla birlikte, bu dönemde yine de devrimsel bir takım adımlar atıldığı ve Türk toplumunun burjuva de-

mokratik ihtilali sürecine, bir başka deyişle son çağa adım attığını görüyoruz. Değişik alanlarda bunun nasıl gerçekleştiğini görelim. Önce eski düzenin tasfiyesi, yeni düzenin yerleşmesi için yasama alanında gerçekleştirilen değişiklikler var. Bunları meşruti ıslahat diye tanımladık ve yukarda gördük.

İkinci bir alan düşünce hayatındaki gelişmedir. İT siyaset alanında ne denli kışkanç ve baskıcı olursa olsun, düşünce alanında özgürlükçü bir tutum vardı. Yıllarca düşüncenin baskı altında tutulduğu Abdülhamit döneminden sonra, yayın hayatında adeta bir fişkırmaya oldu. Gazeteler, dergiler, kitaplar bir furya halinde ortalığı kapladı. Birçok düşünce akımları gelişti, serpildi, ürün verdi. Bu özgürlükten eğitim de büyük bir pay aldı. Tarih dersleri çeşitlendi, İslamiyet ve Osmanlı tarihi dışındaki alanlara yayıldı. Toplumsal içerikli dersler, felsefe okutulmaya başlandı. Cumhuriyet döneminde geliştirilecek olan Halkevlerini andırırcasına, İT'nin kulüpleri, yani şubeleri, birçok yerde kültür ve toplumsal etkinlik merkezleri olarak önemli bir işlev üstlendiler. Bu dönemde gelişip, sonraki dönemlerde de devam edecek olan başlıca düşünce akımlarını aşağıdaki bölümde ele alacağım.

Üçüncü bir gelişme olan iktisadi alandı. Burada tüzel kişilere gayrimenkul edinme hakkının tanınması, genişletilmesi; gereksiz ya da harap vakıf gayrimenkullerinin satılmasına olanak tanımak; iç gümrüklerin kaldırılması; sanayi yatırımları için ithal edilecek makine ve teçhizatın gümrükten muaf tutulması gibi önlemlerin alındığını görüyoruz. 1911'de Ege'de İncir Himaye-i Zürre (Çitfçi) şirketinin, 1912'de yerli malının kullanılmasını özendirmek için İstihlak-ı Milli Cemiyeti'nin kurulduğunu görüyoruz. 1886-1908 arasındaki 23 yılda toplam sermayesi 40.2 milyon kuruş

(yılda ortalama 1.75 milyon kuruş) olan 24 milli sermayeli sanayi şirketi kurulduğunu, oysa 1909-13 arasındaki yıllarda toplam sermayesi 79.2 milyon kuruş (yılda ortalama 15.9 milyon krş.) olan 27 milli sermayeli sanayi şirketi kurulmuştur. Şirket sayısı bakımından 5 kat, sermaye bakımından 9 kat bir artış söz konusudur. Aynı dönemlerde yabancı sermayeli sanayi şirketlerinde sayı ve sermaye bakımından yalnızca iki kat bir artış söz konusudur. Sanırım 1908 öncesinde Müslümanların şirket kurmaları ancak yarı-resmi şirketler için söz konusuydu. Rastgele insanların şirket kurmaları kuşkulu ve hukuken olmasa da fiilen olanaksız bir davranıştı. Tarımda da İT'nin denetleme iktidarı döneminde üretim artış hızı çarpıcı bir yükselme göstermektedir.

Dördüncü bir alan eğitimidir. 1904-8 yıllarında yıllık maarif bütçesi 200.000 lira civarındayken, 1909'da 600.000, 1910'da 940.000, 1914'te 1.230.000 liraya çıkmıştır. Bu sayıları karşılaştırırken, bu arada imparatorluğun küçüldüğünü de hesaplamalıdır. Hürriyetin ilanında 79 idadi ve sultani (lise) varken, 1914'te 95 olmuştur. Öğrenci ve öğretmen sayılarında, öncesine göre, önemli artışlar olmuştur.

XI. II. Meşrutiyet Döneminde Başlıca Düşünce Akımları

İslamcılık: Tarık Zafer Tunaya'ya göre II. Meşrutiyet'in Cumhuriyetin "siyaset laboratuvarı" olduğunu görmüştük. Şimdi başlıca düşünce akımlarını gözden geçirelim. Önce İslamcılığa bakalım. Abdülhamit İslam Birliği ve hilafet düşüncesini belki daha önceki hiçbir padişahın yapmadığı kadar, etkin olarak savunduğu, ve döneminde İslamcılığın **Sırat-ı Müstakim** diye bir dergisi bulunduğu halde, yine de kendi denetimi dışında bir düşünsel gelişme olmamasına dikkat etmiştir. Dolayısıyla İslamcılığın asıl gelişmesi II. Meşrutiyet'te olmuştur denebilir. İslamcılık, Batı emperyalizminin dünya çapındaki yayılışı karşısında, ülkelerinin sömürgeleştirilmesine karşı tepki gösteren Müslümanların duygu ve düşüncelerini dile getiren, buna İslamiyette çare arayan akım olarak tanımlanabilir. İslamcıların bir bölümü, İslamiyetin çağdaşlık bayrağına sarılarak bu işin üstesinden gelebileceğini düşünmüşlerdir. Bunların ilki Namık Kemal'dir. Hemen belirtmek gerekir. Kemal yalnız çağdaşçı İslamcılığın değil, aynı zamanda Osmanlıcılığın (Osmanlı ulusçuluğunun) da babasıdır. Çağdaşçı İslamcılığın ikinci ismi Cemalettin Efgani'dir (1839-97). O, yalnız Osmanlı devletinde değil, başka Müslüman ülkelerde de etkili oldu. Ayrıca Mısır'da Muhammet Abduh, Kazan'da Musa Carullah,

Hindistan'da Seyyit Ahmet Han, Muhammet İkbâl gibi isimleri sayabiliriz. Meşrutiyet'te İslamcılığın dergisi **Sebilür-reşad** olmuştur. Osmanlı çağdaşçı İslamcıları arasında Saîit Halim Paşa, M. Şemsettin (Günaltay), İsmail Hakkı İzmirli, Şehbenderzade Ahmet Hilmi, Mehmet Ali Aynî gibi isimler sayılabilir. Çağdaşçı olmayan İslamcılara örnek olarak Ahmet Naim ve Mustafa Sabri'yi gösterebiliriz.

Garpçılık: İkinci olarak garpçılık (Batıcılık) akımını görüyoruz. "Bu devlet nasıl kurtarılabilir" sorusunun yanıtını Batı'ya benzemekte bulanlardır bunlar. Hilmi Ziya Ülken Garpçılık akımını 4 kümede ele almaktadır. 1) Tanzimat medeniyetçileri. Bunlar, tanzimatın temel öğretisi olan Osmanlıcılığa inanan ve gereği olan ittihad-ı anasırı sağlamak için Garpçılığı isteyenlerdi. Yani, Osmanlı halkını oluşturan çeşitli din, mezhep ve milliyetler garpçı, "kalkınmacı" olarak ortak bir zeminde buluşarak, birlik olacaklardı. Ülken, eğitim yoluyla, Osmanlıcılığı sağlamak isteyenleri bu kümeye sokuyor. Satı Bey ve Emrullah Efendi gibi, Osmanlı devletinin dağılması istenmiyorsa, okullarda Osmanlıcılığın telkin edilmesi kaçınılmazdı.

2) Kabahati toplum yapımızda bulup, burada Anglosakson toplum yapısını geliştirmek isteyenler ki, bunların başında Sabahattin ve çevresi geliyordu. Daha önce bunu gördük.

3) **Servet-i Fünun ve Ulum-u İktisadiye ve İctimâiye** dergileri çevresinde toplanan pozitivistler. Gördüğümüz gibi, pozitivism, İT hareketinin temel dünya görüşü olmuş ve bu durum daha sonra CHP'de de belirgin bir nitelik olmuştur. (Taner Timur). Ahmet Rıza, açık ve seçik olarak pozitivism'e bağlanmış, fakat diğer İT'liler (ve CHP'liler), çok bilinçli olarak olmasa da, bunu temel dünya görüşü edinmişlerdir.

4) Batı'ya hayran köktenci (radikal) Garpcılar. Bunların en ünlüsü ve aşırısı, İttihad-ı Osmanî adıyla İT'yi kurmuş olan beş Askeri Tıbbiye öğrencisinden, **İçtihat** dergisi sahibi Abdullah Cevdet'tir. Cevdet, Latin harflerini savundu, eşiyile birlikte Sirkeci'de şapka giydi, hatta bir ara gerilik çemberini bir an önce kırılması için Avrupalılarla melezleşmeyi savundu. Cevdet denli ileri gitmemekle birlikte, onunla sayılabilecek kişiler Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, kısmen Rıza Tevfik'tir.

Türkçülük: Üçüncü olarak Türkçülüğü ele alabiliriz. Birçok ulusçuluk akımlarını incelerken yapıldığı gibi, Türkçülüğün başlangıçlarını dil, edebiyat ve tarih alanındaki çalışmalarla başlatmak olanaklıdır. Bu çalışmaların birçoğu Avrupa'da Türkolojinin doğuşu ve gelişmesi ile ilgilidir. Abel Rémusat, Silvestre de Sacy, Deguignes, Arthur Lumley Davids gibi isimler anılabilir. Leh dönmesi Mustafa Celaltin Paşa'nın, Léon Cahun'un eserleri, Arminius Vambery'nin eser ve temasları etkili olmuştur. Fuat ve Cevdet paşaların **Kavaid-i Osmaniye** (1851), Ahmet Vefik Paşa'nın **Lehçe-i Osmanî, Hikmet-i Tarih**, Süleyman Paşa'nın **Tarih-i Alem, Türkçe Sarf**, Şeyh Süleyman Efendi'nin **Lûgat-i Çağatay**, Şemsetin Sami'nin **Kamus-ı Türki** gibi eserleri Türklük bilincini yaymışlardır. Edebiyat alanında Şinasi'nin sade Türkçeyle yazılmış bir denemesini, Ziya Paşa ve özellikle Ali Suavi'nin Türkçeyi savunduklarını, nihayet şiirde Mehmet Emin ve Rıza Tevfik'in, nesirde Ahmet Hikmet'in sade Türkçe yazdıklarını görüyoruz.

Türkçülüğün Türk ulusçuluğuna dönüşmesi, İT ile oldu. Fakat gördüğümüz üzere, İT imparatorluğun tasfiyesini savunamayacağı için, bu konuda son derecede ihtiyatlı davranmak zorunluluğunu duymuş ve bu amacını uzun zaman

kendinden bile gizli tutmuştı. İT'nin zamanla Türklüğün siyasal örgütü olduğu bilincini geliştirdiği söylenebilir. Bu bilinçlenmedeki önemli gelişmelerden biri herhalde Yusuf Akçura'nın **Üç Tarz-ı Siyaset** kitapçığı olmak gerekir. Akçura, Kazanlı (Rusya) bir sanayicinin oğluydu. Ailesi Türkiye'ye göçmüştü. Kendisi harbokulunda öğrenciyken İT'ci etkinliklerden ötürü Trablusgarp'a sürüldü. Oradan Fransa'ya kaçarak Paris'te siyasal bilimler öğrenimi yaptı. Mezun olduktan sonra Rusya'ya döndü ve buradan adı geçen uzun makalesini Kahire'de Ali Kemal'in çıkartmakta olduğu **Türk** gazetesine gönderdi (1904). Yazıda Osmanlı devleti için Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık siyasetleri gütmesinin yarar ve sakıncalarını soğukkanlı bir yaklaşımla inceledi. Böylece ilk kez bu üç almanın bulunduğu açık seçik Osmanlı aydın kamuoyunun dikkatine sunulmuş oluyordu. Burada şunu da işaret etmek gerekir ki, Türkçülüğün siyasal bir renk almasında Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu gibi Rusya Türklerinin önemli payı olmuştur. Bunu Rusya'nın daha gelişmiş iktisadi-toplumsal ortamına ve Türklerin orada baskı altında bir topluluk olmalarına bağlayabiliriz. İttihad-ı Osmanî'nin 5 kurucusundan biri olan Hüseyinzade Ali dahi, 1905'te Tiflis'te çıkardığı **Hayat** dergisinde, daha sonra Ziya Gökalp'in üne kavuşturacağı ve ilk kez Ali Suavi'de bulmak mümkün olan, Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak (ya da çağdaşlaşmak) formülünü savundu.

Türkçülerin ilk örgütlenme girişimi Hürriyetin ilanından sonra olmuştur. 7 Ocak 1909'da Türk Derneği kurulmuştur. Bu bir kültür derneğiydi ve üyeleri arasında Ermeniler, Avrupalı bazı doğubilimciler de vardı. 31 Ağustos 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti kuruldu ki, amacı Türk öğrencilerine

yurt sağlamaktı. Dernek, Türkçülüğün gelişmesinde önemli yer olan **Türk Yurdu** dergisini de çıkartmıştır. Trablusgarp savaşıyla, Osmanlı için felaket günlerinin başlaması, Türkçülük hareketini hızlandırmıştır. Türk Ocağı 3 Temmuz 1911'de İT'nin kurulmuş olduğu askeri tıbbiyede etkinliğe başlamıştır. 1910'da İstanbul'a dönen ve İT'nin Merkezi Umumi üyesi olan Hüseyinzade Ali'nin tıp profesörü olması, Yusuf Akçura'nın Harbiye Mektebinde siyasi tarih dersi okutması da bu bağlamda ele alınabilir.

Türk Ocağı'nın resmen kuruluşu 25 Mart 1912'dir. Bu sırada Trablusgarp Savaşı 6 aya yakın bir zamandır devam etmete, 3 gün önce ise İtalya, Çanakkale Boğazı'na saldırmıştır. Başvuranlar, Türkçülüğün "ağır topları" Mehmet Emin (Yurdakul), Ahmet Ferit (Tek), Ağaoğlu Ahmet, Dr. Fuat Salih'tir. Türk Ocağı, özellikle İstanbul'da, her cuma verilen konferansları, kadınlı erkekli temsilleri, ocağın yayın uzvu haline gelen **Türk Yurdu**'ndaki büyük ilgi ile izlenen yazıları, milli iktisat alanındaki davranışlarıyla çok canlı bir etkinlik göstermiştir. Balkan Savaşı'nın patlaması, Osmanlı Rumelisi'nin hemen tümünün elden çıkmasıyla Osmanlıcılık ideolojisinin iflası, somut olarak, fiilen ortaya çıktı. Böylece Türkçülüğün açığa çıkmasının önemli bir engeli ortadan kalktığı gibi-zira, Türk ulusçuluğunun gelişmesinin ya da gizli kalmasının en önemli nedeni, çok uluslu imparatorluktan vazgeçmiş görünmek endişesiydi- Edirne gibi Türk anayurdu sayılacak bölgelerin de artık elden çıkmaya başlaması ya da tehlikeye girmesi, Türklük bilincinin etkili bir savunma silahı olarak yayılması gerektiğini gösteriyordu. Fakat, İT'nin Türk ulusçuluğunun örgütü olduğunu açıklamasındaki sakıncalar, hafifletilmiş de olsa, devam ettiği için, Türk Ocağı gibi örgütlerin varlığı yine de önem-

li oluyordu. Ne var ki, Türk Ocağı'nın Mütareke'ye kadar ülke içinde ancak 28 şubat açabilmiş olması, faaliyet merkezinin daha çok İstanbul olduğunu gösterir. İstanbul'daki merkez ocağında üye sayısı 2743'e kadar çıkmıştı.

Balkan olaylarının insanların ideolojik tutumlarını ne denli kısa zamanda değiştirebildiği konusunda bir anıya burada yer vermek istiyorum. Mülkiyeli besteci Münir Mazhar Kamsoy'un bana anlattığına göre, Türk Ocağı'nın yükseköğretim kurumları içinde ilk kurulduğu yerlerden biri mülkiye imiş. Kendisi gibi başka bazı Üsküdarlı Mülkiye öğrencileri kurdukları Türk Ocağı'nda kendilerine yol gösterecek bir ağabeyin bulunmasını istemişler. Vapurda sık sık rastladıkları Hamdullah Suphi'yi bu işe uygun görmüşler ve bir gün yanına gidip düşüncelerini açmışlar. Kısa bir süre sonra Türk Ocağı'na girip yıllarca onun başkanlığını yapacak olan H. Suphi, onlara olumsuz yanıt vermiş. Demiş ki, "Türkler Türkçülük yaparsa bu, öbür etnik kümelerin de aynı şeyi yapmalarına yol açar, imparatorluk dağılır. Zaten ben de Çerkezim, davanızla ilgili değilim." Tahmin edilebileceği gibi, yukarda sözü edilen düşünce akımları genellikle insanlarda saf bir biçimde gerçekleşmiyordu. Örneğin ana yönelişiyle İslamcı olan bir kişi, bir ölçüde Garpçı, bir ölçüde Türkçü de olabiliyordu. Namık Kemal'in, İslamcı (ama hep, sanıyorum, çağdaşçı-İslamcı) yazıları yanında Osmanlıcı, Garpçı, hatta Türkçü yazıları ya da düşünceleri de vardır. Çağdaşçı-İslamcı olanların aynı zamanda ve önemli ölçüde Garpçı sayılabilecekleri açıktır. Garpçıların Batı'da ulusçuluğu gördükleri için bir ölçüde Türkçü olmaları ya da en azından Türkçülüğü "doğal" saymaları beklenebilirdi. Garpçıların bir çoğu kişilik ya da din yitiminden ürktükleri için "ambargolu", kısmî Batılılaşmadan yana olmuşlardır.

Böylece Batı bir çeşit gümrük kapısından geçiriliyor, “iyi” şeyler (teknoloji, bilim gibi) kabul ediliyor, “kötü” şeyler (aşırı bireycilik, gevşek aile bağları gibi) geri çevriliyordu. Aslında Batı en yüksek felsefi düzlemde hümanizm ve aydınlanma olarak yorumlanırsa, iş insan fikrinin sınırsız özgürlüğüne indirgenmiş oluyordu. O zaman da kişilik ya da din yitiminden korkmamak gerekiyordu. Ama bu gerçek Batılılaşmaya ulaşabilmek için çok esaslı bir kültür birikimi ve bunu yayacak nitelikli ve etkili bir eğitim dizgesi gerekirdi. Bizde birçok ulusçular ambargolu, gümrüklü bir Batılaşmadan yana olmuşlardır. Atatürk’ün çizgisi aynı zamanda hem çok Batıcı, hem de çok ulusçu bir çizgidir. Atatürkçü anlayış bir bakıma böyle özetlenebilir: İleri derecede Batıcılık, ileri derecede ulusçuluk.

Sosyalizm: Dördüncül bir akım olarak sosyalizmi görüyoruz. Eylül 1910’da Osmanlı Sosyalist Fırkası kuruldu. Daha önce şubatta İştirak dergisi çıkmağa başlamıştı. Bu işi yürüten Hüseyin Hilmi idi (Sosyalist Hilmi). Fakat hareket, zayıf bir hareketti. Bu genel olarak Osmanlı ve özellikle Türk toplumunun toplumsal-iktisadi bakımdan az gelişmişliği ile açıklanabilir. Başka bir deyişle, sanayi gelişmediği için işçi sınıfı da gelişmemişti, sosyalizmin gelişmemiş olması temelde buna bağlanabilir. Tabii toplumsal kültürel eksiklikleri de hesaba katmak gerekir. Örneğin, o dönemde işçi sayısı Selanik’te İstanbul’dakinden az olmasına rağmen, toplumsal ve kültürel bakımdan daha gelişmiş olduğu için, oradaki işçi hareketi ve dolayısıyla sosyalist hareket daha canlıydı. Sosyalist hareketin zayıflığının bir göstergesi de belki bunun, sağcı-gerici Hürriyet ve İtilaf hareketine katılmasıdır.

XII. İT'nin Tam İktidarı ve I. Dünya Savaşı'na Giriş

II. Balkan Savaşı: Mahmut Şevket'in öldürülmesinden 19 gün sonra, 30 haziran tarihinde Osmanlı Devleti ve Türkler için bir "mucize" gerçekleşti. Balkanlılar Osmanlı'dan aldıkları toprakları paylaşamayınca, Bulgaristan müttefiklerine saldırdı ve yenilgiye uğradı. II. Balkan Savaşı denen mücadele sırasında Bulgarlar Doğu Trakya'yı boşaltmışlardı. Osmanlı ordusu önce Londra Antlaşması'na göre hakkı olan Midye-Enez hattına ilerledi. Ondan sonra ordunun Edirne'yi geri alıp almaması tartışması başladı. İT bunu istiyordu. Yaşlılar ise bunun beyhude bir çaba olacağını "Salibin (haçın) girdiği yere hilal geri gelemez" ilkesinin Avrupa diplomasisinin şaşmaz bir ilkesi olduğunu, Edirne alınsa bile Osmanlı'da bırakılmayacağını öne sürüyorlardı. Ama İT'nin dediği oldu ve 22 temmuzda ordu Edirne ve Kırklareli'ne girdi. Edirne'ye ilerleyen birlikler içinde Enver ve Mustafa Kemal'in birlikleri yarışıyorlardı. Yarışı Enver'in birliği kazandı. Büyük devletlerin itiraz ve tehditlerine kulak asılmadı. Hatta İT'nin gizli harekât kolu olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın adamları, başta Süleyman Askeri, Batı Trakya'daki Türk çoğunluğuna dayanarak Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi'ni kurdular. Sonuç olarak 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul antlaşmalarıyla Batı Trakya Bulgaris-

tan'a verildi. Meriç sınır oldu ve Edirne Osmanlı devletinde kaldı. Bulgarlar, "daha Bulgar" saydıkları bölgeleri Sırbistan ve Yunanistan'a kaptırdıklarını düşündükleri için bu iki ülkeye karşı Osmanlı ile ittifak kurabileceklerini düşünüyorlardı. Hatta bu yönde bazı görüşmeler yapılırdı. Zaten başta Rusya, büyük devletler dururken Bulgaristan'ın Doğu Trakya, hele Boğazlar ve İstanbul üzerinde emeller beslemesi gerçekçi olamazdı.

Edirne'nin geri alınması ülkede büyük bir sevinç yarattı. Babiâli baskınının kahramanı Enver, böylece haklı çıkmış oluyor, İT içinde durumu güçleniyordu. Nitekim 1913 güzünde Fethi'nin Sofya'ya elçi, Mustafa Kemal'in askeri ataşe olması, Enver'in yeniden güçlendiğini gösteriyordu. İç siyaset bakımından Sofya görevi bir sürgündü. Enver ve yandaşları ise Harbiye Nezaretini istiyorlardı. Trablusgarp ve Balkan savaşlarındaki hizmetleri dolayısıyla Enver'e üçer yıl kıdem verildi ve böylece mirliva (tuğgeneral) yani paşa oldu. Mustafa Kemal ve Fethi devre dışı kalınca Enver'e yeni rakip olarak Cemal ortaya çıktı. O da 2 rütbe verilerek paşa oldu ve Nafia (Bayındırlık) Nazırı olarak kabineye girdi. Enver'in yükselişinin bir yönü de saraya damat oluşuyla ilintili sayılabilir. Hürriyetin ilanından sonra, İT, sarayı denetleyebilmek için iki üyesinin saraydan kız almasını uygun görmüş, bunun için görevlendirilenlerden biri Enver olmuştu. 1909'da Enver, Sultan Reşat'ın yeğeni Naciye Sultanla nişanlandı. O sırada Enver 30, Naciye 12 yaşındaydılar. 1911'de nikahları kıyıldı. Edirne alındıktan sonra Enver evlenmek için ısrar etti. Naciye buluşa erince, 1914'te evlendiler.

Osmanlı Ülkesinin Paylaşılması: Osmanlı'nın Balkan Savaşı'nda kısa zamanda uğradığı ağır yenilgi büyük bir

maneviyat çöküntüsüne yol açmıştı. Bunun bir belirtisi Mizancı Murat'ın Kasım 1912'de yazdığı bir yazıda, Osmanlı'nın ancak büyük devletlerden birisinin himayesinde yaşayabileceğini ve bu durumun çeyrek yüzyıl sürmesi gerektiğini söylemesiydi. Kâmil Paşa da bu sıralarda Osmanlı Devleti'ni İngiliz güdümüne vermek istiyordu. Aynı hava, işi askeri yenilgi açısından alan Mahmut Şevket'te de vardı. Şevket, o güne dek uygulanmış olan askeri danışman modelinin yürümediğini, ordunun adam olması için fiilen Almanların komutasına verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bunun için 24 Nisan 1913'te Alman Büyükelçisi'ne başvurmuştu. Sonuç olarak kasımda general Liman von Sanders ile 5 yıllık bir sözleşme yapıldı. General İstanbul'daki 1. Kolordu'nun komutanı, Askeri Şûra üyesi, her türlü askeri okul ve eğitim yerinin amiri, terfi sınavlarının düzenleyicisi, kurmay subayların kuramsal eğitimlerinin sorumlusu olacaktı. İstanbul'daki kolorduböylece Almanların "eline" geçince, Rusya kıyametleri koparttı. Bunu "dengelemek" için İngiltere'nin İzmir'i, Fransa'nın Beyrut'u, Rusya'nın Trabzon'u işgal etmesini önerdi. Almanya geri adım atmamış olmak için Sanders'i mareşal yaptı ve böylece onun kolordu komutanı olması olanaksız oldu. Sanders genel müfettiş unvanını aldı.

Mahmut Şevket bu tür bir tepki tahmin etmiş olduğu ve bunu önlemek için, İngilizlere "bir parmak bal" olmak üzere, Almanlara başvurduğu gün, onlardan yeni Vilayetler Kanunu'nun uygulamasına yardımcı olmalarını istedi. Dahiliye nezaretine bir müşavir, bir genel müfettiş ve Doğu (Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır vilayetleri) ile Kuzey Anadolu (Erzurum, Sivas, Trabzon) bölgeleri genel müfettişlikleri için birer adliye, birer tarım ve orman, birer bayın-

dırlık müfettişi, ayrıca bu 7 ildeki jandarma birliklerine birer komutan istenmekteydi. Doğu ve Kuzey Anadolu, bugünkü deyimle “pilot bölge” olacak, uygulama yavaş yavaş bütün ülkeye yayılacaktı. Bu tür bir ilişki, daha nöce de Lynch ayrıcalığında yapılan “yanlışı” da düzeltmiş olacaktı. Durum iki bakımdan hayli acıklıydı. Bağımsızlık ilkesinde gösterdiği titizlik yüzünden kısa bir süre önce Fransa’dan borç almaktan vazgeçen İT, şimdi ordusunu Almanya’ya, içişlerini İngiltere’ye teslim etmeğe hazırlanıyordu. Uluslararası ilişkilerin “acı gerçekleri” onu bu noktaya getirmiş bulunuyordu. Bununla birlikte İT, kapitülasyonların kaldırılması için mücadele etmekten vazgeçmedi ve bu konuda bazı mesafeler alınmadı değil. Ne var ki, büyükler, kapitülasyonları kaldırmayı ilke olarak kabul etseler bile, sonunda, “ötekiler de kabul etmek” şartına sığınıyorlardı ki, bu “çıkılmaz ayın son çarşambası” anlamına gelebilirdi. İşin acıklı ikinci yönü şuydu ki, orduyu Almanlar eliyle adam etmek için İngiltere’ye verilen sus payı, ancak bu ülkeyi susturabilirdi. Öbür 4 büyük devlet ne olacaktı? Nitekim onlar da sıraya girdiler.

Böylece herhalde Mahmut Şevket’in hesap edemediği bir durum gelişti. Büyük devletler kendi aralarında anlaşarak, ve sonra da anlaşmalarını Osmanlı Devleti’ne onaylatarak, Osmanlı ülkesinin büyük bir bölümünü kapsayan bir nüfuz alanları paylaşımını (çok kez demiryolu yapım ve işletme hakları olarak maskelenen) gerçekleştirdiler. Oysa o zamana değin büyükler, jeostratejik değeri dolayısıyla, Osmanlı ülkesini birtürlü paylaşamamışlardı. Şimdi bu, önemli ölçüde gerçekleşmiş oluyordu. Tabii İstanbul ve Boğazlar gibi en büyük bazı “lokmalar” anlaşmanın dışında kalmıştı. Babıâli 24 nisan önerisiyle kendisince bir kurnazlık

yaparak İngiltere'yi Doğu Anadolu'da Rusya'nın karşısına dikmek istemişti. Tabii Ruslar bunu kabul etmediler ve önce İngiltere ile anlaşarak, sonra da bunu Osmanlı'ya kabul ettirerek, Doğu Anadolu'ya kendileri oturdular. 8 Şubat 1914'te Ruslarla yapılan antlaşma Doğu Anadolu'yu (Avrupa'nın gözünde "Ermenistan") Berlin Kongresi'ndeki Avrupalılar arası niteliğinden çıkararak, Ayastefanos antlaşmalarındaki gibi bir Osmanlı-Rus sorunu haline getiriyordu. Başka bir deyişle, Rusya Ermeni sorununun adeta tek, ya da en önemli denetleyicisi durumuna geliyordu. Askerlik yerel olarak yapılacaktı. Doğu Anadolu'da Ruslar demiryolu yapmazlarsa, başkasının yapması olanağı büyük ölçüde kısıtlanıyordu. İngilizlere önerilen Doğu Anadolu ve Kuzey Doğu Anadolu müfettişlikleri bir Norveçli ve bir Hollandalıya verildi. Ancak I. Dünya Savaşı patlak verdiği için bunlar işe başlayamadılar.

Böylece emperyalizm ile "birlikte yaşma" dersini acı deneyimlerle öğrenmek zorunda kalan İT, aynı ölçüde acı deneyimlerle çok-uluslu bir imparatorluğu yönetmenin gereklerini öğrenmiş bulunuyordu. İT'nin 20 Eylül 1913'te yapılan 5. kongresinde ilk ve ortaöğretimin yerel dillerde olması, Türkçenin ancak dil olarak okutulması öngörülüyordu. 1908 ve 1909 programlarında ancak ilköğretimin yerel dille yapılması vardı. Bundan önce Araplar arasında bazı kıpırdanmalar olmuştu. Ocak 1913'te Beyrut Vilayet Meclisi, Arapçanın resmi dil olması, yerel askerlik ve genel olarak ademi merkeziyet yönünde bir karar almıştı. İT iktidara gelince bunları reddetti. Fakat mart ve nisanda bazı düzenlemeler, ademi merkeziyetçi yönünde kimi rahatlamlar getirdi. Arap bölgelerinde Arapça mahkemelerde kabul edildi, okullarda Arapça esas dil yapıldı. Haziranda Paris'te top-

lanan bir Arap kongresi yeni istekler öne sürünce, İT'nin bir temsilcisi onlarla görüşmeye gitti. Ağustosta Arapça ve Arapça bilen memurlar konusunda düzenlemeler oldu, Kongre Başkanı ve 4 diğer Arap, Ayan meclisi üyesi yapılarak iş tatliya bağlanmış göründü. Söylendiğine göre, Sait Halim Paşa'nın sadrazam yapılması biraz da Arapları gözetmek içindi. Kimi aydınların, Balkan savaşlarından sonra Osmanlı devletinin artık esas itibarıyla Türk ve Araplardan oluştuğuna bakarak, Avusturya-Macaristan modelinde olduğu gibi, bir Türk-Arap imparatorluğu haline getirilmesini düşündükleri anlaşılıyor. Yine aynı mantıkla İT'nin içinde İslamlığın vurgulanması gerektiği konusunda bir düşünce belirdi. Nitekim 20 Mart 1913'te Ziya Gökalp'in Türk Yurdu dergisinde "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" diye bir yazı dizisi başladı. Söylemeye gerek yok ki İT'nin bu İslamcılığı çağdaşçı nitelikteydi.

Enver'in Harbiye Nazırı olmasından sonra orduda yeni bir tasfiye hareketi başlatıldı (Ocak 1914). Hürriyetin ilanı ertesinde alaylı subaylar tasfiye edilmişlerdi. Şimdi tasfiye edilenler yaşlı mektepli subaylardı. Herhalde Balkan yenilgisinden bunlar sorumlu tutuluyorlardı. Sanders'e göre sayıları 1100'ü buluyordu. Böylece Osmanlı Ordusu adama-kıllı gençleşmiş oluyordu. Ayrıca orduda önemli bir yenisinden örgütlenme çalışması başlatıldı (Şubat 1914). İT içindeki ağırlığına rağmen, Enver'in (Mahmut Şevket'in tersine) bunu Harbiye bütçesini şişirmek için kullanmadığı görülüyor. 1911'de Harbiye Nezareti bütçenin yüzde 24.8'ini oluştururken, 1914'te Harbiye'nin payının yüzde 17.6'ya indiği görülüyor. Bunu, ülke kalkınmasının ordunun güçlü olmasından daha önemli olduğu ya da ordunun ancak kalkınmış bir toplum sayesinde güçlü olacağı konusunda bir bilinç olarak yorumlayabiliriz.

I. Dünya Savaşı: Şimdi de I. Dünya Savaşı'na nasıl girildiğini görelim. Bilindiği üzere, 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da cepheleşme başladı. Bir yanda Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın oluşturduğu İttifak cephesi, öbür yanda Fransa, Rusya ve İngiltere'nin oluşturduğunu İtilaf (anlaşma) cephesi. Bu ülkeler yıllardır savaş için hazırlanıyorlardı. Savaşa giden zincirleme süreç, 28 haziran 1914'te Saraybosna'yı ziyaret etmekte olan Avusturya Veliahdı ve eşinin Sırp ulusçuları tarafından öldürülmeleriyle başladı. Büyük bir Slav nüfusu olan ve Sırbistan'ın bu Slavlarla ilgisini kendisi için tehlikeli gören Avusturya-Macaristan, suikastı Sırbistan'a haddini bildirmek için kullanmak istedi. Sırbistan Avusturya'nın ağır taleplerini reddedince, savaş ilan etti (28/7). Fakat Sırbistan Ortodoks-Slav bir ülke olarak, Rusya'nın bir çeşit koruması altındaydı. Onun için Ruslar seferberlik ilan ettiler. (29/7). Ancak seferberlik hem Avusturya'ya, hem Almanya'ya karşı ilan edilmişti. Alman İmparatoru bundan tedirgin olarak durumu arkadaşı ve akrabası olan çara şikâyet etti. Rus genelkurmayı çara müttefik olduklarından, seferberlik planlarının her iki ülkeyi hedef alacak biçimde yapıldığını, bu aşamada yalnız Avusturya'ya yönelik bir seferberlik yapmanın olanaksız olduğunu bildirdi. Almanya'nın savaş planları da iki ülkeye göreymiş. Önce seferberliğini hızla tamamlayabilecek olan Fransa'ya saldıracaktı, onu yendikten sonra Alman ordusu ağırlığını Rusya'ya yöneltecekti. Onun için Almanya 1 ağustosta Rusya'ya, 3 ağustosta Fransa'ya savaş ilan etti. 5 ağustosta İngiltere Almanya'ya savaş ilan etti. Böylece I. Dünya Savaşı başlamış oldu.

Sırbistan'la savaş ufukta belirince, Avusturyalılar Osmanlı'yla ittifak konusuna ilgi gösterdiler. Fakat Avusturya

yönetimi ve hükümetinde, ve özellikle Alman yönetim ve hükümetinde, Balkan yenilgisi dolayısıyla, Osmanlı'yla ittifakın yarar getirmeyeceği, yük olacağı düşüncesi egemendi. Buna rağmen Osmanlı ile ittifaka karara veren Alman imparatoru oldu (23/7). Osmanlı'nın Almanya ile ittifak görüşmeleri Sait Halim, Talat, Enver, Mebusan Meclisi Reisi Halil (Menteşe) tarafından öbür kabine üyelerinden gizli tutularak yürütüldü. 2 ağustosta imzalandı. Alman Askeri Heyeti Osmanlı ordusunun sevk ve idaresinde fiili bir nüfuz sahibi olacaktı. Almanya da, Osmanlı bütünlüğünü gerekirse silahla savunmayı üstlenecekti. Dikkat edilirse, Osmanlı ittifak antlaşması savaş başladıktan sonra imzalanmıştı. Yani imzalayanlar, ülkeyi yalnızca ittifaka değil, savaşa da soktuklarının bilincindeydiler. İttifak antlaşmasını öğrenince diğer hükmet üyeleri tepki gösterdiler. Hiç değilse, savaşa mümkün olduğunca geç girilmesini, ittifakın gizli tutulmasını istediler. Hatta bu amaçla, onların kuşkularını yatıştırmak üzere İtilaf devletlerine ittifak önerileri götürüldü. Onlar, ittifak önerilerini soğuk karşıladılar. Osmanlı Devleti'nin tarafsızlık siyaseti gütmemesinin kendilerince yeterli olduğunu söylediler. Paylaşmayı tasarladıkları bir ülkeyi müttefik almak istememeleri doğaldı.

Osmanlı hükümeti acaba neden ittifaka (ve savaşa) bu denli hevesliydi? Anlaşılan en önemli etken, Balkan Savaşı'nın kayıplarını gidermek umuduydu. Edirne'nin, kesin olarak elden çıktıktan sonra, yeniden geri gelmiş olması, bu umudu besleyen bir durumdu. Bütün ülkede, kışlalarda, okullarda Balkan Savaşı'nın intikamı parolası yürürlükteydi. Başka etkenler de akla geliyor. Bir tarafla müttefik olunmazsa, büyüklerin Osmanlı ülkesini aralarında paylaşacakları korkusu bunlardan biriydi. Bir diğeri parasızlıktı. Savaş

bittiğinde Cemal Paşa, Yakup Kadri'nin neden savaşa girdik sorusuna "aylık vermek için" diye yanıt vermişti (F.R. Atay, **Zeytindağı**). Savaş boyunca Almanya Osmanlı'yı borç parayla destekledi.

Savaş başladığında Almanya'nın Amiral Souchon komutasındaki **Goeben** ve **Breslau** adlı son model savaş gemileri Akdeniz'de bulunuyorlardı. İngiliz donanmasının peşlerine düşmesi üzerine Çanakkale'ye gitme buyruğu aldılar. 10 ağustosta gemiler Çanakkale Boğazı önlerine geldiğinde, Enver, hükümete danışmadan, gemilerin içeri alınmasını emretti. Hükümet, tarafsızlık görünümünü sürdürebilmek için, gemilerin silahsızlanmasını ya da ülkeden ayrılmasını istedi. Osmanlı devleti ilkbaharda savaşa girecekti. Almanya gemilerle ilgili öneriyi reddedince, Osmanlı hükümeti gemileri satın aldığını açıkladı. Böylece gemilerin adları **Yavuz** ve **Midilli** oldu, direklerine Osmanlı bayrağı asıldı, Alman bahriyelileri başlarına fes giydiler. 9 eylülde Souchon resmen Osmanlı donanmasının komutanı oldu. Souchon denizcilere açık deniz eğitimi yaptırabilmek için Karadeniz'e çıkması gerektiğini söylüyordu. Enver bu izni, Bahriye Nazırı olan Cemal Paşa'ya danışmadan verdi. Cemal Paşa bunu mesele yapınca, Alman elçisi Yavuz ve Midilli'nin Alman gemisi olmaya devam ettiklerini bildirdi. Almanlar Batı ve Doğu cephelerinde umdukları başarıları elde edemeyince, ekimde Osmanlı'nın savaşa girmesi için ısrarlı bir istekte bulundular. Osmanlı donanması Ruslara baskın yapacak, sonra da Kafkasya'da ve Süveyş Kanalı'nda cephe açılacaktı. Enver bunları kabul etti, Talat ve Cemal ona uydu. 27 ekimde donanama Karadeniz'e açıldı. 29 ve 30 ekimde Sivastapol ve Odesa topa tutuldu. Hükümetin öbür üyelerinin olanlardan haberleri yoktu. Bu yüzden Cavit ve di-

ğer 3 nazır istifa ettiler. 2 kasımda Rusya, 5 kasımında Fransa ve İngiltere Osmanlı'ya savaş ilan ettiler. Herhalde Enver, bir Alman zaferi halinde, Osmanlı için daha çok pay alabilmek umuduyla, onların her dediğini yapıyordu. Dolayısıyla Osmanlı hükümeti Almanya'nın tutsağı gibiydi.

11 kasımda Osmanlı Devleti İtilaf'a savaş ilan etti. 23 kasımda törenle Cihad-ı ekber ilan edilerek İslam âlemine duyuruldu, ya da duyurulmaya çalışıldı. Bunun fazla bir etkisi olduğu söylenemez. İngilizler ve Fransızlar Osmanlı ordusu karşısında Müslüman sömürgelerinden askerler kullandılar. O bir yana, Osmanlı uyruğu Hicazlılar ve daha başka pek çok Araplar Osmanlı ordusuna silah çekmekten çekinmediler.

XIII. Tam Bağımsızlık Mücadelesi

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından bir ay sonra, Osmanlı hükümeti, emperyalistlerin gırtlaklaşmalarından yararlanarak, tarihi bir karar aldı. 9 Eylül 1914 günü (daha sonra İzmir bu tarihte kurtulacaktı) ilan edilen karara göre mali, iktisadi, adli ve idari kapitülasyonlar tamamen kaldırılıyordu. 1838 iktisadi ve 1839 askeri iflasından sonra Osmanlı Devleti'nin yarı bağımlı bir hale düştüğünü görmüştük. Bağımlılık, yabancılara tanınan ve bir bölümü imparatorluğun ilk yüzyıllarından süregelen, kapitalüsyon denen birtakım ayrıcalıklarla somutlaşıyordu. İmparatorluğun güçlü dönemlerinde ticareti kolaylaştırmak ve özendirmek için benimsenen sistem, düşkünlük dönemlerinde sömürünün, bağımlılığın, Avrupa hegemonyasının bir aracı haline gelmişti. Osmanlı Devleti yabancılardan istediği vergiyi, gümrüklerinden geçen mallardan istediği gümrükleri alamıyordu. Avrupa devletlerinin kendi postaneleri, konsolosluk mahkemeleri, hapishaneleri vb. vardı. Osmanlı Devleti'ni çağdaşlaştırmak kararındaki İT, kapitülasyonları 1 numaralı bir engel olarak görüyor ve şimdi fırsatı bulunca, sisteme son veriyordu. Yani, tam bağımsızlığını ilan etmiş oluyordu.

Tabii kapitülasyonlara son verdim demek yetmiyordu. Bir de bunu karşı tarafa kabul ettirmek gerekiyordu. Oysa birbirlerinin milyonlarca evladını öldürmeye başlamış olan

Avrupa devletleri, bu kanlı mücadeleyi unutarak, İstanbul'daki temsilcileri vasıtasıyla bir örnek protesto notası ortaya çıkarıp, Babiâli'ye verdiler. Bunda Osmanlı Devleti'nin bu tek yanlı davranışını kabul etmediklerini bildirdiler. Böylece garip bir durum ortaya çıktı. Savaş boyunca Osmanlı orduları İtilaf devletlerinin ordularıyla cephelerde çarpışırken, Osmanlı diplomasisi başta Almanya, kendi müttefiklerine kapitülasyonların kaldırılmasını kabul ettirmek için uğraşıp didinmek zorunda kaldı. Büyük çabalardan sonra 1917'nin Ocak ayında Almanlar kapitülasyonların kalkmasını kabul ettiler. Ama savaştan sonra İtilaf devletleri de kapitülasyonları kaldırmayı kabul etmezlerse, Almanlar yeniden bunlardan yararlanabileceklerdi. Bunun fazla bir değeri olmadığı açıktı. Yine büyük çabalar sonunda Kasım ayında (1917) nihayet Almanlar yapılan bir antlaşmayla, Osmanlı'da kapitülasyonları öngören hiçbir antlaşmayı imzalamamayı yükümlendiler.

Kapitalistleşmenin Geliştirilmesi: Tam bağımsızlık hedefine yaklaşabilmek için, bir de toplumun toplumsal-iktisadi yapısının da çağdaş olması, yani kapitalizme geçmesi gerekiyordu. Bu alanda da, denetleme iktidarı zamanında başlayan çabalar arttırılarak sürdürüldü. Denebilir ki, savaşın olağanüstü koşulları bu sürece birçok bakımdan yardımcı oldu. Önce şirketleşme sürecine bakalım. 1913'te iki tane İT'li, Kazım Nuri ve Topçuoğlu Nazmi, Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri (Üreticileri) Şirketi'ni kurdular. Kurulan anonim şirketlerin sayıları şöyledir: 1909'da 3, 1910'da 13, 1911'de 22, 1912'de 8, 1913'te 5, 1914'te 15, 1916'da 15, 1917'de 29. Kurulan anonim şirket sayısının yıldan yıla çoğalması açıkça görülüyor. 1912 ve 1913'teki düşüşü Balkan Savaşı'yla açıklayabiliriz. Dikkati çeken nokta, I. Dün-

ya Savası'na rağmen, şirketleşmenin canlılığını sürdürmesidir. Tabii bunun yanında anonim olmayan şirketler vardır. Bunlardan da birçokları kuruldu. Savaş sırasında gıda işlerinden sorumlu olan Kara Kemal, birçok esnafı şirket olarak örgütledi. 1908'de şirket sermayesinin yalnızca yüzde 3'ü yerli iken 1918'de bu oran yüzde 38'e çıkmıştı. 1913'te Adapazarı İslam Ticaret Bankası (bugünkü Türk Ticaret Bankası), 1914'te Milli Aydın Bankası (Kazım Nuri ve Topçuoğlu Nazmi tarafından), 1917'de Manisa Bağcılar Bankası kuruldu. 1 Ocak 1917'de büyük bir banka, İtibar-ı Milli Bankası kuruldu. Bu bankaya yalnız Osmanlılar hissedar olabileceklerdi. Bir ticaret bankası olarak kurulmuştu, fakat daha sonra Fransız-İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası'nın yürütmekte olduğu Merkez Bankası işlevlerini üstlenmesi öngörülüyordu. İstanbul işgal edildiğinde, İtilafın çabalarından biri, bu bankayı baltalamak olmuştu.

Türk toplumunun kapitalistleşmesine katkıda bulunmak üzere birtakım önlemler alındı. Daha önce, 1913'ün sonunda Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştı. Bunda sanayi için parasız arazi, vergi bağışıklıkları, hükümetin satın almalarında öncelik tanımak gibi kolaylık getiriliyordu. Kapitülasyonlara son verildiği için gümrük vergileri az çok istendiği gibi düzenlendi. 1916 Mart'ında Osmanlı ülkesinde çalışan bütün şirketlere yazışma ve defter kayıtlarında Türkçe kullanmak zorunluluğu getirildi. Böylece şirketleri denetlemek kolaylaşacak, ayrıca Türkler şirketlerde iş bulabilecek, Türk olmayanlar Türkçe öğrenmek zorunda kalacaklardı. Ege'deki demiryollarında Türk memur yoktu. Buna olanak sağlamak üzere, İT'nin İzmir'deki yetkilisi Celal Bey (Bayar) Haziran 1915'te Şimendifer Memurları mektebi diye bir okul açtı. Savaşın getirdiği kıtlık şartları Türk kapita-

listleri yetiştirmek için kullanıldı. Trenler genellikle askeri gereksinimlere ayrıldığından, vagon tahsisi alanlar büyük kârlar elde edebiliyorlardı. Vagonlar Türklere ve özellikle İT'ye yakın Türklere tahsis edildi.

Türklerin kapitalistleşme sürecine savaş dolayısıyla katkıda bulunan bir durum da Doğu Trakya ve Anadolu'dan birçok Rum ve Ermeninin göç etmesi ya da ettirilmesi olmuştur. Söylendiğine göre Balkan Savaşı'ndan önce Ege Bölgesi'nde Rum olmayan bakkal yok gibiymiş. Pek çok yerde ticaret çok büyük ölçüde, zanaatkârlık da önemli ölçüde Rum ve Ermenilerin elindeydi. Bunların gitmesi, zorunlu olarak işlevlerinin Müslümanlar tarafından üstlenilmesini gündeme getiriyordu.

Vehbi Koç'un anılarında Ankara'da kapitalistleşme ve şirketleşmenin öyküsünü okuyabiliyoruz. Savaşın başında Osmanlı donanması Karadeniz'e egemenmiş. Ruslar bazı yeni gemiler hizmete sokunca egemenlik onlara geçmiş. O zaman Karadeniz ticaretinin karadan yapılması zorunluğu çıkmış. Mallar trenle Ankara'ya geliyormuş, sonra kervanla Samsun'a ve kıyıdan doğuya sevk ediliyormuş. Bu sayede Ankara'da iktisadi bir canlanma olmuş. Ankara'da Koç'un da kimi zaman içinde bulunduğu ve anlaşılan çok kez İT'nin şemsiyesi altında birtakırı şirketler kurulmuş.

Biraz da iktisadi düşüncenin gelişmelerine bakalım. Türkiye'de geniş satışı olan ilk iktisat kitabını Ahmet Mithat Efendi **Ekonomi Politik** (1880) adı altında yazmıştı. İktisatta himayeciliği savunmuştur. Fakat Mülkiye'de öğretim üyeliği yapan Sakızlı Ohannes ve Mikail Portakal serbest ticaretin savunuculuğunu yapıyorlardı. Öte yandan Ohannes'in öğrencilerinden ve bir Rus lisesinden mezun olan Kazanlı Musa Akyiğit, Mülkiye'yi birincilikle bitirdikten

sonra 1910'a değin Harbiye ve Erkânı Harbiye (Harp Akademisi) mekteplerinde iktisat dersleri verdi. O, Alman iktisatçısı List'e dayanarak, himayeciliği savundu. List'e göre yerli sanayiinin gelişip tutunabilmesi için bir süre korunması gerekirdi. Hürriyetin ilanından sonra serbest ticaret düşüncesi egemen oldu. İktisat hocası ve İT'nin Maliye Nazırı olan Cavit de bu kafadaydı.

1910'da Parvus takma adını kullanan ve bir Alman Yahudisi olan Alexander Helphand geldi ve beş yıl kadar Türkiye'de kaldı. İT'nin danışmanlığını yaptı, yazılar yazdı. Parvus Marksçıydı. İlk kez Türkleri emperyalizm, sömürü kavramlarıyla tanıştırdı. Düyun-u Umumiye, Reji gibi kurumların ülkeyi nasıl sömürdüklerini açıkladı. Ayrıca köyün kalkınmasının önemini vurguluyordu.

Savaş sırasında esnaf örgütlenmesini, kooperatifçiliği, hattâ devletçiliği savunan akımlar İT'nin içinde filizlenmeye başladı. Kara Kemal'in çalışmaları bu yönde sayılabilir. Çok daha anlamlı olan özellikle savaşın son yıllarında serpilten devletçilik akımıydı. Tesanütçülük (dayanışmacılık, solidarizm) görüşlerinden güç alan bu akımlar ve özellikle devletçilik, Almanya'daki gelişmelerden besleniyordu. Ziya Gökalp ve Tekin Alp (M. Cohen) bu yönde faal olmuşlardı. Gökalp, Manchester iktisadiyatına saldırırken, Tekin Alp "içtimai (toplumsal) Darwinizm"i mahkûm ediyordu.

XIV. I. Dünya Savaşı'nda Olup Bitenler

Savaşın Ana Olayları: Burada sadece savaşın gelişme ve olaylarına, ayrıntıya girmeden değinilmekte yetinilecektir. 2 Kasım 1914'te Rusya, üç gün sonra da İngiltere ve Fransa'nın savaş ilanıyla, savaş hareketleri başladı. 11 kasımda Osmanlı Devleti savaş, 23'ünde ise Cihad-ı Ekber ilan etti. Böylece, bütün İslam âlemi İtilaf Devletleri'ne karşı yürütülecek savaşta İttifak devletlerini desteklemeye çağrılmış oluyordu. Almanlar ve Avusturyalılar, Avrupa'daki cephe-lerin yükünün hafiflemesi için, Osmanlı'nın bir an önce tarruza geçmesini istediler. Enver, yardımı sağlamak için Doğu Anadolu'da Ruslara karşı Sarıkamış, İngilizlere karşı da Kanal hareketini planladı. Birincisinin kumandasını bizzat üstlendi. 18 aralıkta başlayan ve parlak sonuçlar vermesi beklenen, cüretli Sarıkamış harekâtı 10 Ocak 1915'te feci bir fiyaskoyla sonuçlandı. Katılan Osmanlı birlikleri neredeyse yok oldular. Ölü sayısının 60.000'den az olmadığı tahmin edilmektedir. Ölenlerin birçoğu muharebe sonucu değil, soğuktan, yolsuzluktan, açlıktan, hastalıktan ölmüşlerdir. Sonuç belli olmaya başladığı sırada dahi, Enver, tarruzda ısrar ediyordu. Enver, sonucu kamuoyundan gizleyerek, İstanbul'a döndü. Ayrıca, Almanların istediklerinin tersi oldu ve Ruslar, karşılarında Osmanlı kuvveti kalmayınca, birçok birliklerini Avrupa cephesine naklettiler.

Enver, Sarıkamış'a gelirken Trabzon'a **Yavuz** zırhlısı tarafından getirilmişti. Yenilgiden sonra dönmek için yeniden **Yavuz**'u istemişti. Talat, gemiyi tehlikeye atmamak bakımından **Yavuz**'un tahsis edilemeyeceğini telleyince, Enver, sırtını Almanlara verdiği halde tedirgin oldu. O zaman bir süredir Sofya'dan kendisine bir komutanlık için başvurmakta olan Mustafa Kemal'i hatırladı. Aleyhinde bir akım varsa, Mustafa Kemal'i kırmak pek akıllıca olmazdı. Emretti, ona kurulmuş halinde bulunan 19. Tümen Komutanlığı'nı verdiler. Rastlantı sonucu, Gelibolu'ya çıkarma yapan İngiliz kuvvetleri Anafartalar'da bu tümenle karşılaşacaklardı. Tümen komutanı olarak Çanakkale Savaşı'na başlayan Mustafa Kemal, daha sonra burada kolordu, ordu ve ordular grubu komutanlığı da yapacaktır.

Öte yandan, Cemal Paşa da büyük hayallerle Kanal harekâtına girişti. Bahriye Nazırlığı görevi devam etmekle birlikte, Şam'daki 4. Ordu Komutanlığı'na atandı. Mısır'ı fethedecekmiş gibi konuşuyordu. İyimserler, Türk ordusu Süveyş Kanalı boylarında görülünce Mısır'da isyan çıkacağını ummaktaydılar. 3 Şubat'ta Kanal'ı aşma girişiminde bulunulur, fakat başarısız. Zira, 35.000 kişilik birlik Sina Çölü'nü aşmak için develerden başka bir taşıta malik değildi. Bereket ki, işin umutsuz olduğu anlaşıncı, Cemal Paşa geri dönme emrini verdi.

Rusların, Sarıkamış muharebesi sırasında Osmanlı'nın başka bir yerden sıkıştırılmasını istemesi üzerine, İngiltere, Çanakkale hareketini planladı. Fransızların da yardımıyla 19 Şubat 1915'te Çanakkale'ye karşı denizden taarruz başladı. Bu arada Ruslar, İstanbul üzerindeki iddialarının İngiltere ve Fransa tarafından tanınmasını istiyorlardı. İstanbul ve Boğazlar dahil, Midye-Enez ile Sakarya Nehri sınırları ara-

sında Marmara Bölgesi'nin Rus olması kabul edildi. Bu konuda rekabete tahammülü olmayan Rusya, Yunanistan'ın üç tümen gönderme önerisini, hatta bir ara İtalya'nın İtilaf'a katılmasını veto etti. Görülüyor ki, Osmanlı Devleti'nin son saatinin geldiğine hükmeden Yunanistan ve İtalya, parsa toplamak için kollarını sıvıyorlardı. İtalya, 26 Nisan 1915 Londra Antlaşması'yla İtilaf'a katıldı. Bulgaristan ve Romanya da Çanakkale'deki gelişmelere gözlerini dikmiş bulunuyorlardı. Bu iki ülke bu sırada tarafsız olduklarından, Almanya'dan Türkiye'ye gelen savaş malzemesi pek azdı. Türkler, Çanakkale'de çok zor koşullarda, bulgur yiyerek ve yetersiz silah ve cephaneyle bir ölüm-kalım savaşı verdiler ve başarılı oldular. Böylece Rusya'daki Çarlık rejiminin yarımsız kalarak çökmesine, savaşın uzamasına yol açtılar. Ayrıca, Türklerin bağımsızlık iradesi, sömürge olamayacakları kanıtlandı. Nihayet, emperyalizmin yenilmezliğinin bir efsane olduğu pek çarpıcı bir biçimde ortaya kondu. Avrupa'nın sömürge imparatorlukları bundan iyice sarsıldı. 18 Mart'ta (1915) İtilaf donanmasının denizden Çanakkale'ye girmek girişimi başarısızlığa uğradı. Onun üzerine Gelibolu yarımadasında 25 Nisan'da çıkarma yapıldı. Donanma toplarının bombardıman desteğine ve çok kanlı muharebelerine rağmen, İtilaf kuvvetleri Aralık 1915 ve Ocak 1916 tarihleri arasında Gelibolu'yu terketmek zorunda kaldılar. Özellikle Ağustos 1915'te Anafartalar Muharebeleri'nde gösterdiği parlak ve yürekli komutanlıkla, Miralay Mustafa Kemal, İstanbul'u kurtaran adam olarak tanındı. Türklerin, Çanakkale'de sağlam durduklarına kanaat getiren Bulgarlar, 6 Eylül 1915'te İttifak'a katıldılar? Sonuç olarak, Sırp savaşı dışı edildiler ve 17 Ocak 1916'da Orta Avrupa'dan ilk tren Sirkeci'ye gelebildi.

29 Nisan 1916'da Türk Ordusu çok büyük bir başarı daha elde eder. Irak'ta Kutülamare'de bir süredir İngiliz Generali Townshend komutasındaki bir orduyu kuşatmış bulunan Osmanlı ordusu, bunları teslim olmak zorunda bırakır. Bu olayın da Türk maneviyatını ne kadar kuvvetlendirdiği tahmin edilebilir. Fakat bu başarı geçici olacaktır, zira Enver, ülkenin kendi toprakları yeterince dağınık değilmiş gibi, İran'da da askeri harekât yaptırmaktadır. Sonuç olarak İngilizler toplanırlar ve 11 Mart 1917'de Bağdat'ı alırlar. Doğu Anadolu'da da durum hiç parlak değildir. 11 Ocak 1916'da Rus taarruzu başlar. Birkaç ay içinde Erzurum (16 Şubat), Rize (8 Mart), Trabzon (18 Nisan), Erzincan (25 Temmuz) düşer. Öte yandan, 1-2 Haziran 1916'da, gizlice İngilizlerle anlaşmış bulunan Mekke Emiri Şerif Hüseyin, Osmanlı'ya isyan eder. Mekke'yi ele geçirir. Böylece Arapların bir bölümüyle yolların ayrılmış olduğu, İttihat ve Terakki'nin ise Türk ulusçuluğunun örgütü olduğu daha da vurgulanmış olur.

Savaşın Türklerce ne denli zor şartlarda yürütüldüğünü gösteren en iyi olaylardan biri, Osmanlı demiryollarının durumuydu. Savaş başladığında Bağdat demiryolu ancak Tel Abiyat'a (Akçakale) kadar yapılmıştı. Daha kötüsü, tünel yapımını gerektiren, Toroslar'da 37, Amanoslar'da 97 kilometrelik iki bölüm eksikti. Buralarda eşya ve yolcuların bazı geçici dağ yollarından ve daha çok hayvan sırtında aktarma edilmesi gerekiyordu. İstanbul'dan Bağdat'a en iyi şartlarda 22 günde gidilebiliyordu. Mütareke'den ancak 21 gün önce, 9 Ekim'de Halep ile İstanbul arasında doğrudan tren seferleri başlayabilmişti. Doğu Anadolu'da ise hiç demiryolu yoktu. Doğu cephesine taşımalar, Ulukışla'dan sonra karayolu (!) ile yapılmak zorundaydı. Rusların yeni savaş

gemilerini hizmete sokması dolayısıyla Karadeniz egemenliği kısa bir süre sonra onlara geçmiş ve deniz yolundan pek yararlanılmaz olmuştur. Savaşın son yıllarında Osmanlı askeri güney cephelerinde genellikle aç ve yalınayaktı. Hayvanlar da genellikle aç olduğundan süvarilerden ve koşum hayvanlarından gerektiği gibi yararlanılamıyordu.

Buna rağmen, yine Almanların Avrupa'daki yükünü hafifletmek için, Alman von Kress komutasında Ağustos 1916 başında ikinci bir Kanal seferi yapılır ve hayli kayıp verilerek bir sonuca ulaşamadan geri gelinir. Öte yandan, en seçme askerler, en iyi araç ve gereçlerle Romanya (3 tümen), Galiçya (2 tümen), Makedonya (2 tümen) cephelerine Türk birlikleri gönderiliyordu (1916'nın ikinci yarısında ve 1917 başlarından itibaren). Kendi cepheleri dışına hiçbir yere asker vermeyen Bulgarlar, Enver'in oradaki birliklerimizi tefiş etmesine bile izin vermemişlerdir.

Gittikçe kötüleşen bu tabloda birdenbire bir ışık parlar. Mart 1917'nin ilk yarısında Rus başkenti Petersburg ya da öbür adıyla Petrograd'da savaşın biriken acıları sokak karışıklıklarına dönüşür. Bu sefer ihtilal rüzgârları çok kuvvetlidir: 15 Mart'ta Çar tahttan çekilir. Büyük Dük Mişel'in tahta geçmeye yanaşmaması yeni bir dönemin başladığına işarettir. Kurulan yeni hükümetler, Rusya'yı İtilaf Devletleri safinda ve savaşta tutmaya çabalarlar. Yeni Dışişleri Bakanı Miliukof'un akli fikri İstanbul ve Boğazlar'dadır. Onları elde etmek için savaşı sürdürmek gerekir. Oysa, Rus halkının canına tak demidir. 16 Nisan 1917'de Lenin, Almanların yardımıyla Rusya'ya gelir ve barışı, halkın gıda, köylülerin toprak ihtiyaçlarını dile getirir. 7 Kasım 1917'de Bolşevikler, yaptıkları bir darbeye iktidara gelirler. Bolşevikler ilhaksız, tazminatsız barış istediklerini, İtilaf Devletlerinin

gizli paylaşma antlaşmalarını reddettiklerini duyururlar. Bununla da kalmazlar, bu gizli antlaşmaları yayımlayıp hemen mütarke görüşmelerine başlarlar. 15 Aralık'ta Brest-Litovsk'da Ruslarla mütareke yapılır. Daha mütareke olurken, Rus askeri, bazen silahını satarak, cepheden ayrılıp köyünün yolunu tutmuş bulunuyordu. Bu gelişmelerin müttefiklere derin bir nefes aldıracağı şüphesizdir. Ne var ki, bu geçici bir rahatlamaydı. Çünkü, bir büyük İtilaf Devleti savaştan ayrılırken, çok daha güçlü başka bir devlet, ABD de savaşa giriyordu (6 Mart 1917). Gerçi, ABD'nin savaşa hazırlıksızlığı ve bu ülkeyi Avrupa'dan ayıran Atlas Okyanusu, ABD'nin ağırlığını hemen duyurmasına engeldi. Ama bu da bir zaman meselesiydi. Akıbet kaçınılmaz sayılmak gerekirdi. Almanya'da Nisan 1917'de başlayan grevler ve Temmuz 1917'de donanmada bir ayaklanma, savaş bıkkınlığının orada da etkili olmaya başladığını göstermekteydi.

Fakat bir süre için olsun, İttifak'ın Doğu cephelerinde şenlik vardı. 12 Şubat 1918'de Türk ordusu ilerlemeye başlar, o ay Erzincan ve Trabzon; martta Erzurum, Ardahan; nisan da Sarıkamış, Van, Batum, Kars alınır. Alındı diyorum, çünkü Rus ordusunun yerini Ermeni birlikleri alıyor ve inatçı bir direnme gösteriyorlardı. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması'yla 93 Harbi'nde kaybedilen Kars, Ardahan, Batum sancakları geri alınıyordu. Fakat, Osmanlı ordusunun harekâtı bununla kalmaz. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan eder. Kurulan hükümet, kendini Ermeniler, Ruslar ve İngilizler yönünden tehdit altında gördüğü için, Osmanlı hükümetinden yardım ister. Böylece, Osmanlı ordusu üç sancakla yetinmez, Azerbaycan yönünde ilerlemeye devam eder. 15 Eylül'de Bakü İngiliz işgalinden kurtarılır. Osmanlı ordusu bununla da ye-

tinmez. Daha kuzeye, Dağıstan'a müdahale edip, 6 Ekim'de Derbent'e girer.

Oysa, savaşın sonu gelmişti. 14 Eylül'de Avusturya, İtilaf'a barış için başvurdu. 18'inde Bulgar cephesi yarıldı. Almanya'nın Batı cephesinde ve ülkenin içinde durum kötüydü. 20 Eylül'de Almanlar 14 madde esaslarına göre Wilson'a başvurmayı kararlaştırdılar. 30 Ekim'de Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Osmanlı ordusunun Kafkasya'daki başarılarına karşılık, Güney cephelerinde durum bir süredir hayli kötüydü. Irak cephesinde İngilizler Bağdat'ı aldıklarından beri (11.3.1917), yavaş yavaş Musul yönünde ilerlemekteydiler. Sina cephesinde de İngilizler demiryolu ve su boruları döşeyerek ve esash hazırlıklar yaparak ilerlemeye koyuldular. 21 Aralık 1916'da El Arış'ı aldılar. Mart ve Nisan 1917'de Osmanlı Ordusu Gazze'de İngiliz taarruzlarını durdurdu, fakat 6 Kasım'da cephe yarıldı. 9 Aralık 1917'de Kudüs düştü. Buna ve bu cephede çekilen büyük yokluklara rağmen, 18 Eylül 1918'e değin Filistin cephesi dayandı. O tarihte İngilizlerin büyük taarruzu başladı. Araplarca da desteklenen ve üstün kuvvetlerle yapılan bu taarruz, Osmanlı cephesini allak bullak etti. Yeni cephe ancak Halep'in kuzeyinde ve mütarekeden birkaç gün önce Mustafa Kemal'in komutanlığı altında oluşturabildi. O noktada Anadolu'nun savunması başlıyordu artık. Şunu da belirtmeli ki, 1918 yılında Enver, Osmanlı ordusunun hemen bütün olanaklarını Kafkas cephesine tahsis etmiş bulunuyordu. Almanların birçok sızlanmalarına yol açan bu tutum, herhalde geçici dahi olsa, Arapları gözden çıkaran ulusçu bir kararı yansıtıyordu.

Ermeni Tehciri: Cihan Savaşı başlayınca ve Türkiye de buna karışınca, Ermeniler arasında büyük umatların uyan-

dığı anlaşıyor. Balkan Savaşı'nda Balkan orduları karşısında bile çözümlüveren Türk ordularının Rus, İngiliz, Fransız orduları karşısında hiç tutunamayacağı, savaş sonucunun kısa zamanda alınacağı hesap ediliyor olmalıydı. Nitekim, 10 Ocak 1915'te Sarıkamış hezimetini vukubuldu. Ertesi ay Çanakkale vuruşmaları başladı. 18 Mart zaferine rağmen, 25 Nisan'da Gelibolu'ya çıkarma yapıldı. Fakat, Ermenilerin hesapları bir kez daha yanlış çıktı. Ruslar, başarılarına rağmen, Doğu Anadolu'nun işgalini çok ağırdan aldılar. Türk ordusu da Çanakkale'de çözülmedi. Üstelik savaş 4 uzun yıl sürdü, 3. yıl Rusya'da ihtilal oldu ve Rus cephesi tamamen çöktü. Bütün bunları hesap edemeyen Ermeniler, Ruslara yardımcı olmak için 15 Nisan'da Van bölgesinde ayaklandılar. 18'inde Bitlis, 20'sinde Van içinde kanlı ayaklanmalar düzenlediler. Van'daki Ermeni mahallesi uzun süre direndi ve Mayıs ortasında Rus-Ermeni birlikleri kenti ele geçirdiler. Burada da Müslümanlar, toptan kılıçtan geçirildi ve Rus himayesinde bir Ermeni devleti kuruldu. Van bölgesine 250.000 kadar Ermeni toplandı. Ağustos başında Van bir kez Osmanlı eline geçtiyse de, tekrar Ruslar geri aldılar.

Türkiye, bu ölüm-kalım mücadelesindeyken Ermenilerin bu davranışları, savaşın başarılmaması için onların zararsız hale getirilmesi gerektiği kanısını verdi İttihat ve Terakki'ye. Böylece Ermenilerin savaş süresince cepheleeri etkileyebilecek bölgelerden, yani özellikle Doğu Anadolu ve Mersin-İskenderun bölgesinden çıkarılarak, Irak ve Suriye'nin içlerine yerleştirilmeleri (tehcir) tedbirlerine başvurulmaya başlandı. Ermeni isyanı nisan sonlarında başladığına göre, mayısta tehcir başlatılmış olmalıdır. 27 Mayıs 1915'te çıkarılan bir muvakkat kanunla orduya tehcir yetkisi verildi. 30 Mayıs günlü Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kuru-

lu) kararıyla tehcir süresiz oluyordu. Ermenilerin boşalttığı yerler muhacirlere verilecek, buna karşılık Ermenilere mal ve mülklerinin karşılığı ödenerek, yerleştirildikleri bölgede eski düzeylerini bulmaları sağlanacak, yoksul olanlara da iskân imkânları sağlanacaktı. Fakat daha sonra, 26 Eylül 1915'te çıkan diğer bir muvakkat kanuna göre tehcir edilenlerin mal ve mülkleri komisyonlarca hazırlanacak mazbatalar üzerine mahkemelerce tasfiye olunacaktı. Taşınmazların evkaf ve hazinece bedelleri ödenecek, taşınırılar satılacak, elde edilen paralar sahiplerine verilecekti.

Ermeni tehcirinin en kötü yönü, yolda başlarına gelenlerdi. Açlık, hava şartları, hastalık, sefalet yüzünden birçok ölenler oldu. Ayrıca, yağmacılık ve intikam gibi amaçlarla bazı yerlerde kendilerine kötülükler yapıldı, öldürüldüler. Ölen Ermenilerin sayısı konusunda çok çeşitli tahminler vardır. Ermeniler ve yandaşları bu sayıyı adamakıllı abartarak, bir milyona kadar vardiıyorlar, Shaw'lar ise 200.000 olarak hesaplıyorlar.

Savaş Sırasında Toplumsal Değişmeler: Savaş sırasında İttihat ve Terakki diktatörlüğünün varlığı, daha önce de değinilmiş olduğu gibi, İttihat ve Terakki'nin programının birçok yönlerinin serbestçe uygulanmasına imkân verdi. Yalnız muhalefetten çekinilmediği için değil, din taassubunun da baskı altına alınması sayesinde bu serbestlik elde edildi. Hele Şerif Hüseyin isyan bayrağını açıktan ve genel olarak, Arapların savaşa karşı tavırlarının pek olumlu olmadığı anlaşıldıktan sonra, dinsel duyguları incitmekten ve bu yüzden savaş gayretini kırmaktan çekinilmemeye başlandı. İslamcı Sait Halim'in çekilmesi ve Musa Kâzım gibi geniş fikirli bir Şeyhülislâmın varlığı da herhalde bu gelişmeyi kolaylaştırmış olmalıdır. Savaşın sonraki yıllarında haftalık

Sebilürreşat dergisinin iki yıl kapalı tutulması bu diktatörce tavrın bir örneğidir. Böylece, 1916 İttihat ve Terakki Kongresi'nin kararı üzerine bütün Şer' iye mahkemeleri Meşihattan (Şeyhülislâmlık) ayrılıp Adliye Nezareti'ne bağlandı (25.3.1917'de kanun çıktı). Şüphesiz ki bu, laikleşme yönünde çok önemli bir adımdı ve İttihat ve Terakki'nin çağdaş, burjuva zihniyetinin bir sonucuydu. Yalnız şuna işaret etmek gerekir ki, işin bu yönü kadar, bu davranışta kapitülasyon düzeninden kurtulmak çabasını da hesaba katmak gerekir. Zira, ülkede din mahkemeleri devam ettikçe, Avrupalıların bunu ileri sürerek Türk mahkemelerinin yetkisine itiraz etmeleri kolaylaşıyordu. Buna benzer cesur bir uygulama, Hukuk-u Aile Kararnamesi'dir (7.11.1917). Kararname, Müslüman olsun olmasın, bütün Osmanlıların aile hukukunu düzenleyen bir sistem getiriyordu. Bu, şeriatın dışında sayılmazdı, zira alınan bir fetvaya göre hareket edilerek, dört Sünni mezhepten çağdaş hayata en uygun olan kurallar derlenmişti. Zaman zaman, kadını kayıran yeni kurallar da getiriliyordu. Müslüman olmayanlar için ise, bazı özel hükümler konmuştu. Önemli olan diğer bir değişiklik, büyük tartışmalardan sonra 1917 Şubatı'nda kabul edilen bir kanunla, Rûmi takvimle Milâdi takvim arasında varolan 13 günlük farkın kaldırılmasıydı. Böylece, 1 Mart 1917'den itibaren, Milâdi ve Rûmi takvimin gün ve ayları özdeşleşiyor, fakat Rûmi yıl muhafaza ediliyordu (1 Mart 1917'nin 1 Mart 1333 olması gibi).

Başka bir ıslahat hareketi, 2 Nisan 1917'de çıkarılan Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun'du. Bu kanun ve ona bağlı nizamnameyle medreselerin çağdaş din eğitimi kurumlarına haline dönüşmesi için bir sistem getirilmeye çalışılıyordu. Ders programlarına müspet ve doğal bilimler, Batı dil-

leri giriyordu. Nihayet, eski Türkçe harfleri Türkçeye daha uygun kılmak için gösterilen çabalar anılabilir. 1911'de Türk Ocağı çevresinde Islah-ı Huruf Cemiyeti kurulmuştu. Hüseyin Cahit ise Latin alfabesine gidilmesi fikrindeydi. Savaşın az önce Enver, ordu içinde, eski Türkçe harflerin bitişik değil de, Latin harfleri gibi ayrı ayrı yazıldığı bir denemeye giriştiyse de, bu pek benimsenmedi ve barışta yeniden ele alınmak üzere terk edildi.

Kadınların hayatında da önemli değişiklikler oldu. Bakınca, aradaki ilişkinin “günah” olup olmadığı saptanamayacağı için, kadınla erkeğin sokakta birlikte gezemedikleri bir ülkede, savaşın getirdiği zorunluluklar yüzünden kadın iş hayatına girdi. Fabrikalarda, dairelerde, sokakta (mesela, İstanbul'da çöpçülük), tarlada, kadın ister istemez çalışmak durumundaydı. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin de bunu teşvik ettiğini söylemeye hacet yok. Ordunun himayesi altında Kadınları Çalıştırma Cemiyeti kuruldu. Cemiyet, ordu için uniformalar, çamaşır, kum torbaları dikiyordu. Atelyelerinde 6000-7000 kadın günde 10 kuruş yevmiye alıyor ve yemek yiyorlardı. Zaman zaman 7000-8000 kadın da evlerinde Cemiyet için çalışıyorlardı. Cemiyet, para kazanır durumdaydı. Dahası var. 1. Ordu'da bir Kadın Taburu kuruldu. Bunlar tamamen asker gibi yaşıyorlardı, yalnız evli olanlar haftanın 43 akşamını evlerinde geçirebiliyorlardı. Cemiyet, 1917'nin sonunda bekâr işçilerinin evlenmesini zorunlu yaptı ve bunların münasip kocalar bulabilmeleri için sistem getirildi. Kadınların bu yıllarda birçok okullara ve Darülfünun'a (Üniversite) girdiklerini de biliyoruz. İstanbul gibi büyük bir merkezde çarşaf ve peçe devam etmekle birlikte, kadınlar çok kez artık peçelerini örtmüyorlardı. Bir süre sonra Darülbedayi sahnelerinde ilk Müslüman kadın tiyatro oyuncularını rol almaya başladılar.

XV. Savaşın Sonu ve Bırakışma (19 Mayıs 1919'a Değın)

Cephede Yenilgi: 1918 güzünde İtilaf kuvvetleri savaşta artık son verecek bir hamle yaptılar. 18 Eylül 1918'de Filistin'de İngilizler büyük bir taarruz başlattılar. Zaten Enver'in bütün ağırlığı Kafkasya'ya vermesi yüzünden güneydeki cepheler adamakıllı zayıflamıştı. İngiliz taarruzu üzerine Osmanlı cephesi paramparça oldu. Cephe Komutanı Von Sanders çekilmeyi ve Suriye'nin güney sınırına yakın olan Şam'ın güneyinde cephe oluşturulmasını emretti. Bunun olamayacağını görünce, Humus'ta toparlanılmasını istedi. Oysa emri altındaki VII. Ordu Komutanı Mustafa Kemal, Suriye'nin kuzey sınırına yakın Halep'e çekilmek üzere emir veriyordu. Von Sanders bu açık itaatsizliğin nedenini sorunca, Mustafa Kemal Suriye'nin bir Arap ülkesi olduğunu, önemli olanın Türk olan Anadolu'yu savunmak olduğunu söyledi. Von Sanders bu tür bir gerekçeyle bir ilgisi olamayacağını söyleyerek Cephe Komutanlığı'ndan çekildi. Komutanlık önce fiilen, sonra resmen Mustafa Kemal'e kaldı. Halep'e gelen Mustafa Kemal, evlerden Osmanlı askerinin üzerine ateş edildiğini görünce, yeni cepheyi Halep'in de kuzeyine aldı. Hatay'ı içine alan bu cephe İngiliz saldırılarına dayandı. Bu, Atatürk'ün deyiimiyle, "Türk süngülerinin çizdiği sınır" olacaktır.

Filistin taarruzunun başladığı gün (18/9) İtilaf kuvvetleri Bulgar cephesine yüklendiler. Cephe yarıldı. Durumu çaresiz gören Bulgaristan, 26 Eylül'de mütareke (bırakışma) istedi, 29 Eylül'de mütareke yapıldı ve Bulgaristan savaştan çekildi. Osmanlı için de durum artık umutsuzdu, çünkü onun batı savunması Bulgar cephesiydi. O cephe kalmayınca İtilaf kuvvetleri Trakya'dan İstanbul'a fazla zorlanmadan yürüyebilirlerdi. Bu durumda ilkokullarda çocuklara belirtilen "Çanakkale"de büyük bir zafer kazandık, fakat müttefikimiz Almanya yenildiği için Osmanlı Devleti de yenik sayıldı" formülünün çocuksu gerçekdışılığı üzerinde durmak gereksizdir sanıyorum. O sıralar Almanya da tükenmiş durumdaydı. Alman Genelkurmayı, Alman kuvvetleri henüz Fransız ve Belçika topraklarında savaşıırken (barış sürecinde bunun ona bir üstünlük sağlayacağı umuduyla) barış yapılsın istiyordu. 4 Ekim'de Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya-Macaristan, ABD Başkanı Wilson aracılığıyla barış istediler. 1917 başında Sait Halim'in sadrazamlıktan çekilmesinden beri o mevkide bulunan Talat Paşa da o gün istifiasını Vahdettin'e sundu.

3 Temmuz 1918'de Sultan Reşat ölmüş, yerine Vahdettin (VI. Mehmet) gelmişti. Vahdettin, Reşat'ın tersine, siyasetle yakından ilgili ve İT'ye düşman bir padişahı. Abdülhamit derecesinde olmamakla birlikte, o da onun gibi kuşkucu ve kuruntulu bir insandı. Örneğin, sarayda cebinde tabancayla dolaştığı söylenmiştir.

ABD, I. Dünya Savaşı'na katılırken ülkücü bir tavırla bunu yapmış, emperyalist amaçları reddeden ve bundan böyle uluslararası anlaşmazlıkların savaşız çözülmesini sağlayacak bir örgütün (League of Nations, Milletler Cemiyeti) kurulmasını öngören 14 maddelik bir program ilan et-

mişti. İttifak Devletleri, barış isterken, Wilson'un aracılığı-nı istemişlerdi. Wilson bu başvuruyu olumlu karşılarken, karşılarındaki militarist, yetkeci (otoriter) hükümetler yerine demokratik hükümetler olduğu takdirde, bunun o ülkelerin lehinde olacağını söyledi. Bu sözler, savaşın boşuna çekilmiş büyük acıları dolayısıyla halkların zaten kinlendikleri bu hükümetlerin içinde bir yaprak fırtınası gibi esti. Zaten Bulgaristan'da Kral Ferdinand tahttan çekilmiş, yerine oğlu Boris gelmişti (4/10). Almanya'da İmparator II. Wilhelm tahttan feragat etti, fakat bu da yetmedi, cumhuriyet kuruldu (9/11). Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl feragat etti, yerine Avusturya (13/11) ve Macaristan (16/11) cumhuriyetleri kuruldu. Demek ki saltanat düzenleri tekerlenip gidiyor, cumhuriyetler kuruluyor ya da en azından taht değişikliği oluyordu. Her iki ihtimalin de Vahdettin için son derece tatsız olduğu açıktı. Herhalde Vahdettin, 1918'de, savaşın sonundan ancak birkaç ay önce tahta geçmiş olmak itibarıyla, savaş ve savaş sırasında olup bitenlerle ilişkisi olmamak bakımından kendini teselli ediyor olmalıydı. Ama sonunda, büyük bir ölçüde Vahdettin'in yanlış siyaseti yüzünden, hem Vahdettin tahtından olacak, hem de Türkiye'de cumhuriyet kurulacaktı.

İzzet Paşa Hükümeti: 14 Ekim'de İzzet Paşa Hükümeti kuruldu. Bu hükümette iki İT'li, Cavit ve Hayri Beyler ve iki eski İT'li, Rauf (Orbay) ve Fethi (Okyar) görev almıştı. Bu bir çeşit denetleme iktidarı modeline dönüş sayılabilir-di. Güneyde cephede bulunan Mustafa Kemal, İstanbul'a telgraf çekerek yine İzzet Paşa başkanlığında ve aşağı yukarı aynı adlardan oluşan bir kabine önermiş ve Harbiye Nezareti için de kendini uygun görmüştü. Oysa kurulan kabinede İzzet Paşa Harbiye Nezareti'ni kendisi üstlenmişti. İz-

zet, Mustafa Kemal'i avutmak için çektiği telde, bulunduğu görevin can alıcı önemini ve barıştan sonra birlikte çalışmak umudunu dile getiriyordu. Anlaşılan, Vahdettin Mustafa Kemal'i istememişti. Mustafa Kemal ise rakibi Enver'in artık devre dışı kaldığı ortamda herhalde kendisini Harbiye Nazırlığı için doğal aday görüyordu. Böyle düşünmesinin bir nedeni de, Vahdettin'le olan ilişkisiydi. Savaş sırasında (1917 sonu), henüz Veliaht iken, Almanlar Vahdettin'i cep-heleri gezmesi için çağırmışlar ve Mustafa Kemal de bu gezi sırasında yaverlikle görevlendirilmişti. Bu yakınlıktan yararlanan Mustafa Kemal, Almanya dönüşü sırasında, Alman prenslerinin komutanlık yapmalarını örnek göstererek, onun da bir komutanlık, hem de İstanbul'a egemen olan I. Kolordu Komutanlığı'nı istemesini telkin etmişti. Vahdettin bu işten anlamadığını söyleyince (Almanya'daki prensler, Harboku da dahil, doğru dürüst öğrenim görüyorlardı), Mustafa Kemal bunun sakıncası olmayacağı, kendisinin kolordunun kurmay başkanlığını yapabileceği yolunda yanıt vermişti. Bu, gerçekleşmedi, fakat belki aradaki yakınlığın bir göstergesi sayılabilecek bir söylentiye göre Vahdettin Mustafa Kemal'in kızı Sabiha Sultan'la evlenmesini önermiş, Mustafa Kemal kabul etmemiş.

Bu sırada İngiltere'de, Osmanlı Devleti için çok olumsuz hesaplar yapılmaktaydı. Britanya İmparatorluğu "üzerinde güneşin batmadığı" (çünkü dünyanın her köşesinde sömürgesi vardı) bir imparatorluktu. Yalnız Hindistan sömürgesinin nüfusu, İngiltere nüfusunun yaklaşık 10 katıydı. Böyle bir imparatorluğu ayakta tutabilmek için İngilizlerin (ya da genel olarak sömürgecilerin) kullandıkları yöntemler vardı. Bir yöntem "böl ve yönet" yöntemi idi. Örneğin Hindistan'da Hindu ve Müslüman, Filistin'de Arap ve Ya-

hudi, Kıbrıs'ta Türk ve Rum birbirlerine düşman ediliyordu. Diğer bir yöntem, yoğun bir "Size uygarlık getiriyoruz, biz olmasak gerilik içinde ve kötü yönetim altında olurdunuz" propagandası yapmaktı. Üçüncü bir yöntem en ufak bir kıpırdanışı ağır biçimde cezalandırarak sömürge halkının gözünü yıldırmaktı. Osmanlı gibi "Avrupalı olmayan", "sömürge olmaya aday" bir ülkenin İngiltere'yi Çanakkale ve Kutülamare'de iki ağır yenilgiye uğratmış olması, o imparatorluğun fiyakasını fena halde bozmuştu. Onun için Osmanlıların ağır bir biçimde cezalandırılması gerekiyordu.

Türkiye'de ise bu tutumdan habersiz, bambaşka ve iyimser havalar esmekteydi. Kimileri Çanakkale zaferi sayesinde Çarlığın çöktüğünü hatırlatıyor ve demokrasiye yapılan bu "hizmet" için aferin bekliyordu. Oysa, Çarlığın yerine gelen Sovyet düzeni kapitalist dünya tarafından Çarlıktan beter görülmekteydi. Ama asıl Osmanlı iyimserliğinin gerekçesi şu oluyordu. Osmanlı Devleti, Almanya ile ittifak kurmuştu, çünkü Rusya karşı taraftaydı. Yoksa Osmanlı'nın geleneksel yakınlığı İngiltere ve Fransa ileydi. Şimdi Almanya yenilmişti, Rusya da komünist olduğu için bütün Avrupa tarafından reddedilmişti. Artık geleneksel İngiliz ve Fransız dostluğunun, hatta Kırım Savaşı'ndaki gibi bir ittifakın (Sovyetler'e karşı) zamanıydı.

Saray'ın Hesapları: Şimdi de Saray'ın durumuna bakalım. Vahdeddin daha şehzadeyken siyasetle yakından ilgilenmişti. Onun İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ve Derviş Vahdeti ile ilişkili olduğuna dair işaretler vardır. Ayrıca Hürriyet ve İtilaf (Hİ) hareketiyle de ilişkili olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Vahdettin'in kız kardeşi Mediha Sultan Damat Ferit Paşa ile evliydi ve enişte-kayınbiraderin bir zaman yakın ilişkileri olmuştur. Hİ'nin ilk genel başka-

nının D. Ferit olduğu yukarda söylenmişti. Muhalefetle olan bu yakın ilişkiler Vahdettin'in İT karşıtlığını gösteriyordu. Hemen belirtelim ki, Osmanlı hanedanı içinde İT'den yana kimse yoktu. Sultan Reşat İT'den yana değildi. Yalnızca siyasetle pek ilgili değildi ve çekingen bir insandı. Tabii şunu da söyleyebiliriz. Osmanlı hanedanı içinde demokrasi yanlısı kimse olmamıştır bildirim kadarıyla (en azından 1922 öncesinde). Vahdettin'in İT'ye karşıtlığı ve muhalefette yakınlığı da demokratik bir öge içermiyordu. O, muhalifliği 'siyaset gereği' İT'ye karşı olmak için yapıyordu. Yoksa bütün hanedan gibi temel tercihi mutlakiyet düzeniydi.

Vahdettin İT karşıtı olmasaydı da öyle görünmek zorundaydı. Avrupa ve özellikle İtilaf kamuoyu İT'ye önceleri sömürge imparatorlukları için dinamit olan tam bağımsızlık tutumu yüzünden düşmandı. Sonra bu büyük 'günaha' Ermeni tehciri de eklendi. Böyle İttihatçılık komünistlik gibi büyük bir bela olarak görülmeye başlandı. Vahdettin bu nedenle hem tahtta kalabilmek, hem de Osmanlı için hafif barış şartları elde edebilmek için olduğunca İT karşıtı görünmek zorundaydı.

Yukarda Vahdettin'in kuşkucu ve kuruntulu tabiatına değinmiştim. Bunun sonucu olarak, herhalde, o akraba devlet adamlarıyla çalışmayı yeğlemiştir. Bunun içindir ki, ılımlı bir siyaset gütmek istediği zaman, dünürü Tefvik Paşa'yı görevlendirmiştir. Paşa'nın oğlu, padişahın kızı Ulviye Sultan'la evliydi. Sert siyaset gütmek istediği zaman da eniştesi D. Ferit'i öne sürmüştür. Eğer Sabiha Sultan söylentisi doğruysa, ihtimal Vahdettin damatlık ilişkisini Mustafa Kemal'le çalışmanın şartı ve güvencesi olarak görüyordu.

Vahdettin'in neler düşünmekte olduğunun bir belirtisi, Âyâttı Meclisi üyesi olan D. Ferit'in 19 Ekim 1918 günü

Meclis'te yaptığı bir konuşma olabilir. Paşa, o konuşmada iki türlü hükümet olduğunu söylemekle söze başlamıştı: Hükümet-i avam (halk hükümeti) ve hükümet-i havas (seçkinler hükümeti). Paşa'ya göre birincisi kötü bir hükümet yönetimiymiş, ikincisi de çok iyi. Paşa'ya göre 1909 Kanun-u Esasi değişikliği Osmanlı'yı parçalayan süreçten sorumluydu. Dikkat edilirse, Paşa meşrutiyet ilkesine ve 1876 Kanun-u Esasisi'ne doğrudan itiraz etmiyordu. Bunun pek içten olmadığını, yani meşrutiyete herhangi bir bağlılıktan kaynaklanmadığını sanıyorum. Wilson'un demokrasi rüzgârları estirdiği bir zamanda meşrutiyeti topyekûn hedef almak, hiç de akıllıca olmazdı.

Görülüyor ki, I. Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye ya da Türk toplumu iki türlü takvimi geriye çevirme çabasıyla karşı karşıyaydı. Saray, savaşın sonucu dolayısıyla İttihatçılığın ülkede ve dünyada gözden düşmüş olmasından yararlanarak, meşrutiyeti en azından esaslı biçimde budamak, başarabilirse tümüyle kaldırıp mutlakiyete dönmek niyetindeydi. Yani bir karşı-devrim söz konusuydu. Öte yandan, mağrur galipler olarak Osmanlı'ya gelmeye hazırlanan İttihat Devletleri de kapitülasyonları, belki daha da ağırlaştırarak, geri getirmek istiyorlardı. Yani, Osmanlı Devleti yeniden yarı-bağımlı hale düşürülecekti. Birincisi takvimi 1908'e, hatta 1907'ye, ikinciler de 1913'e, hatta 1907'ye dönüştürmek istiyorlardı. Oysa takvimler kolay kolay geri dönmeyiz, olmuşu olmamış yapmak kolay değildir. Üstelik ki Türk toplumu 1908'den 1918'e değin, başlangıç niteliğinde de olsa, devrimsel değişiklikler yaşamıştı. 1918'de Türk toplumu artık başka bir yere gelmiş bulunuyordu. Kurtuluş Savaşı'nın konusu, karşılaşılan bu iki takvimi geri çevirme hareketini kan ve ateşle durdurmak olmuştur.

Mondros Bırakışması: 4 ekimde barış istenmişti. 30 Ekim 1918 günü Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda bırakışma (mütareke) anlaşması imzalandı. (Mütareke sözcüğünün öz Türkçe karşılığı bırakışmadır. Bence mütareke karşılığı ateşkes sözcüğünü kullanmak uygun değildir, çünkü ateşkes, düşman tarafların anlaşarak her türlü ateşi kesmeleri durumunu anlatır. Örneğin, ortak dinsel bayramlarda, yılbaşında, ölür askerleri gömmek gibi nedenlerle ateşkes yapılabilir. Oysa mütareke ya da bırakışmanın, barış yapmak amacıyla yapılmış bir ateşkes olmak itibarıyla bir özelliği vardır.) Osmanlı tarafını Bahriye Nazırı Rauf, İtilaf adına İngiliz tarafını ise Amiral Calthorpe (birçok Türk kaynaklarında Galtrop) temsil ediyordu. Antlaşmanın birçok maddesi vardı. En önemlileri, Boğazların açılması ve İtilafın güvenliği için Osmanlı ülkesinin istediği noktalarını işgal edebilme hakkıydı (md. 7). Boğazların açılması demek, Osmanlı başkentinin İtilaf donanma (ve ordularının) denetimine girmesi demekti. Rauf İstanbul'a gelecek İtilaf donanmasında Yunan gemilerin bulunmamasını istediye de, bunu antlaşmaya sokamadı. İtilaf, gerekçe gösterme gereksinmesini bile duymadan, başta İstanbul olmak üzere Doğu Trakya, Boğazlar, Musul, Çukurova bölgesi ve çevresi, Hatay, Antalya gibi yerleri işgal ettikten başka, önemli noktalara küçük birlikler ve/ya da denetim (kontrol) subayı adını taşıyan görevliler yerleştirdi (Eskişehir, Samsun, Konya, Trabzon, Erzurum gibi yerler). Osmanlı ordusuna yoğun bir terhis ve silahsızlandırma uygulaması yapıldı. Silah ve cephaneler koruma altındaki depolara konuluyordu. Bazen de tüfek mekanizmaları, top kamaları sökülerek işe yaramaz hale getiriliyordu.

Özellikle ilk zamanlarda İngilizler ve Fransızlar Türk-

lere sömürge halkı muamelesi yapmaya çalıştılar. Zaman zaman Türklere küstahça davranmakta birbirleriyle yarıştılar. Kamu binalarının, hatta özel evlerin boşaltılması için 24 saat gibi süreler tanıldılar. Azınlıklardan yana olduklarını belli etmek için, onların Türklere karşı ölçüsüz davranışlarını özendirdiler. Onları Türklere karşı da kullandılar (Çukurova bölgesinde Fransız hizmetinde Ermeni Lejyonu, İstanbul'da İngiliz polisi için çalıştırılan azınlıklar gibi). Oysa bu, azınlıklara da kötülüktü. Çünkü kendileri bir gün çekip gideceklerdi ve bu toprakların insanları yine baş başa kalacaklardı. İtalyanlar'ın işgali daha uygarcaydı, hatta kendilerini Türk halkının gözünde sevimli gösterecek davranışlar göstermeye çalıştılar. Fransızlar, İngilizlerden yolları ayrılınca önceki davranışlarından vazgeçtiler. Sanıyorum, İngilizler, özellikle Sakarya zaferinden sonra, daha ılımlı davranışlar benimsediler. Yunan işgali ise yeri geldikçe işaret edileceği üzere, çok zalimceydi.

Mustafa Kemal İstanbul'da: Mondros Mütarekesi imzalanınca 1 kasım gecesi İT'nin 'A takımı' diyebileceğimiz, Talat, Enver, Cemal paşalar, Dr. Nazım, Bahaettin Şakir gibi kişiler bir Alman gemisiyle Rusya'ya kaçtılar. Muhalefet, kaçmalarından hükümeti sorumlu tutarak büyük tepki gösterdi. Vahdettin de İzzet Paşa hükümetinin İtilafı karşılayacak uygun bir hükümet olmadığını düşünüyordu. İT'den önce kopmuş olan eski komşusu Ahmet Rıza'yı araya koyarak, hükümetin istifası için yoğun bir baskı başlattı. İzzet bu baskıya dayanamayarak istifa etti. Yerine partiyle ilişkisi olmayan, yaşlılardan oluşan bir Tefvik Paşa hükümeti kuruldu (11/11). Tefvik'in kendisi bu sıra 73 yaşındaydı. 13 kasım günü Yunan Averof zırhlısı dahil, 100 kadar büyük savaş gemisinden oluşan bir İtilaf donanması İstanbul'a ve

Osmanlı'ya gövde gösterisi halinde geldi. Rastlantı olarak, Türkiye'nin kurtuluşuna önderlik edecek adam da o sırada Haydarpaşa'da trenden inmekteydi. Cepheden yeni gelen komutana, donanmanın gelişi dolayısıyla vapur seferlerinin durdurulduğu bildirildi. Bir sandalla zar zor Rumeli yakasına geçti ve ayağının tozuyla İzzet Paşa'yı ziyarete gitti. Mustafa Kemal'e göre İzzet'in istifa etmiş olması büyük bir yanlış. Bu bunalımlı dönemde hükümet 'eskilerin' elinde olmamalıydı. İzzet yeniden hükümet olmalı, kendisi de Harbiye Nazırı. İzzet bu görüşü kabul etti.

18 kasımda Meclis'te Tevfik Paşa hükümetinin programı okunacaktı. Sivil giyinen Mustafa Kemal Meclis'e gelerek birçok mebuslarla görüştü ve onlara güvenoyu verilmesi gerektiğini anlattı. Görüştükleri, ona hak verir gibi görünüyordular. Ne var ki, oylamada hükümetin güvenoyu aldığı görüldü. Bu Meclis 1914 seçimlerinde oluşmuştu ve tahmin edileceği üzere İT'li bir bileşimi vardı. Fakat belki Mustafa Kemal'in sandığı gibi 'sahipsiz' bir Meclis değildi. İT 5 kasım 1918'de son bir kongre yapıp kendini dağıtmış ve yerine Teceddüt Fırkası kurulmuştu (9/11). Fırkanın başında da Cavit vardı. Bundan sonra Mustafa Kemal'in Cavit'le işbirliği yaptığını görüyoruz. Bu sayede bir istizah (genso-ru) önergesi hazırlandı. 21 aralıkta gensoru görüşülecekti. O gün Tevfik Paşa gelip hükümetin yapıp etmelerini açıklayan bir konuşma yaptı. Sonunda tartışmaya fırsat vermeden Padişahın bir iradesini okudu. Padişah Meclis'i dağıtıyordu. Herkes dehşet içinde kaldı. Anlaşılan, böyle bir şey hiç tahmin edilmiyordu. Çünkü 1914'te seçilen Meclis 1914 Osmanlı ülkesini temsil ediyordu. Bütün Anadolu'dan ve bütün Osmanlı Arap ülkelerinden (Yemen, Hicaz, Filistin, Suriye, Irak) mebuslar vardı. Yeniden yapılacak bir seçimle

Arap ülkeleri ve büyük ihtimalle (nitekim öyle oldu) Anadolu'nun işgal altındaki yerlerde seçimin yürütülmesine izin verilmeyecekti. Başka bir deyişle, 1914 Meclis'i 'dağıtılamayacak', dağıtılmaması gereken bir Meclis'ti, meğer ki Padişah ve/ya da hükümet meşrutiyete karşı olsun. Ne yazık ki, bu son şık doğruydı. Ama hemen herkes o zamana değin bu durumdan gâfildi, zira Vahdettin gerçek niyetlerini gizlemek hususunda pek ustaydı.

Vahdettin kısa bir zaman sonra, Tevfik Paşa hükümetinden hoşnutsuz kalmaya başladı. Kabine beklendiği denli İngilizci değildi, İT aleyhinde (savaşa girmek, yolsuzluklar, tehcir başlıca suçlamalardı) kovuşturmaların yeterince canlılıkla yürümesini sağlayamıyordu, iktidar ve intikam hevesleri içinde bulunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın (Hİ) pek çok şikâyeti vardı. Böylece Vahdettin hükümetin çekilmesini sağladı ve yerine içinde bazı Hİ'lilerin bulunduğu ve Hİ'nin desteklediği bir Damat Ferit Paşa hükümeti kuruldu. Yeni hükümet hem İngilizlere yaranmak, hem İT'lilerden nefret ettiği için geniş çapta tutuklamalar yaptı, İT'liler aleyhinde kovuşturmaları hızlandırdı. Sonuç olarak Ermeni tehcirindeki davranışlarından ötürü eski Boğazlıyan (Yozgat) Kaymakamı Kemal Bey asıldı (10/4). Bu hükümet zamanında Karadeniz'e asayiş sorunlarını çözmek için Mustafa Kemal'in gönderilmesi söz konusu oldu. Böylece hem sorunlar çözülür, hem de hükümet bakımından 'sivri' bir kişilik İstanbul'dan uzaklaştırılmış olurdu. Mustafa Kemal de zaten İstanbul'da bir şey yapılmayacağını anlamış bulunuyordu. Arkadaşları Kâzım Karabekir ve Ali Fuat (Cebesoy) bir süredir Anadolu'daydılar. Karabekir, karargâhı Erzurum'da bulunan 15. Kolordu'nun (KO) komutanıydı ki, Osmanlı kolorduları içinde savaş gücünü koruyabilmiş tek kolorduy-

du. Ali Fuat, karargâhı Ankara'da bulunan 20. KO komutanıydı. Karadeniz'deki sorun şuydu: Bölgede Rum ve Türk eşkıya çeteleri geziyordu. Türk çetelerini yakalamak ya da dağıtmak büyük bir sorun değildi. Rum çetelerini temizlemek ise nazik bir sorundu, çünkü işin içine İngilizler de giriyorlardı. 9 Mart 1918'de İngilizler Samsun'a 200 askerlik bir birlik çıkarmışlardı. Mustafa Kemal'e verilen görev 9. Ordu Müfettişliği'ydi (yeni bir ordu örgütlenmesi dolayısıyla kısa süre sonra görevi 3. Ordu Müfettişliği olacaktı). 15 Mayıs günü, hareket etmeden önce, veda etmek üzere Babıâli'ye gittiğinde, oranın altüst durumda olduğunu gördü. Yunanlılar İzmir'e çıkmışlardı.

İzmir'in İşgali: Gerçekten de Paris Barış Konferansı'nda bu karar alınmıştı. O sırada İtalyanlar Konferansı boykot ediyorlardı, çünkü umdukları payları Konferans onlara vermiyorlardı. İtalyanlar olsaydı, Yunanlıların İzmir'e çıkarılmasına herhalde itiraz ederlerdi, zira İzmir'de onların da gözü vardı. Bu iş İngiliz Başbakan Lloyd George'un itelemesiyle olmuştu. İngiliz yönetimi Osmanlı'nın örnek bir cezaya çarptırılmasını istiyordu, fakat İzmir'i Türklerden almak fazla ileri gitmek olurdu. Bu durumda Türkler ayaklanabilir, Hint Müslümanları (ve onlarla dayanışma yolunu yeğleyen hindular) hoşnutsuzluk gösterebilirlerdi. Kaldı ki, oradaki İngiliz demiryolu şirketi de Ege'nin Yunanlılara verilmesiyle pazarın bölüneceğini, bundan zarar göreceğini söylüyordu. Ne var ki George, bu işte adeta kişisel bir dava güdüyordu. Gençliğinde hayli sofuydu, papaz olmak istemişti. Sonra Gladstone'un Liberal Partisi'ne bağlıydı ki, Türk düşmanlığı o partinin belirgin niteliklerindendi. Ayrıca, birçok Rumlarla ilişkileri var. Bunlardan biri Sir Basil Zaharoff'tu. Muğla kökenli bu adam, tam anlamıyla "köşeyi dö-

nerek” dünyanın sayılı silah ve sanayi şirketlerinden Vickers Armstrong’un başına geçmişti. Savaşın ilk bölümünde George Ordu Donatım Bakanlığı yapmış, o sırada da Zaharoff’la esaslı işler yapılmıştı. İşte George, İngiliz olmaktan çok kişisel bir siyaset güderek, Barış konferansı’nda Atina’da bulunan bir arkadaşının mektubundaki, güya Ege’de Türklerin Rumlara eziyet ettikleri dedikodusunu öne sürerek bu kararı aldırılmıştı.

Kararın Türkleri gafil avlayarak uygulamaya sokulması için Amiral Calthorpe İzmir’e gitmişti. Damat Ferit iktidara geldiğinde orada bulunan 17. KO’nun komutanı ve Vali Vekili Nurettin Paşa’ydı (Sakallı). Nurettin gayretli, kişilikli bir insandı. Ferit onu her iki görevinden alarak komutanlığa İT’lilerin zamanında işe yaramaz diye emekli edilmiş olan yaşlı Ali Nadir Paşa’yı, valiliğe de Tevfik Paşa kabinesinde nazırlık yaparken hükümet toplantılarında olup bitenleri İngilizlere yetiştirdiği söylenen İzzet Bey’i (Kambur) getirmişti. Calthorpe İzmir limanında bulunan İngiliz donanmasının komutanı olarak 14 Mayıs sabahı İzzet’e bir nota vererek İzmir tabyalarının İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edileceğini bildirdi. İzzet buna olumsuz tepki göstermediği gibi, olumlu sayılabilecek bir biçimde karşıladı. Calthorpe ilk işi pürüzsüz çözdükten sonra, akşam daireler dağıldıktan sonra, ikinci bir nota vererek ertesi sabah Yunanlıların İzmir’i işgal edeceklerini bildirdi. Birinci notayı normal karşılayan İzzet, bu sefer telaşlandı. Ama telgrafla ulaşabileceği İstanbul’da da daireler kapanmıştı. İzzet’in bir Yunan işgaline direnmek için ne kişiliği, ne de ideolojisi elverişliydi. Ali Nadir’in de öyle. Nurettin Paşa’nın her iki görevden alınıp yerine bu tür adamların gönderilmesi İzmir’i bir işgal durumunda ‘yumuşak’ bir hedef haline getirme niyetini sez-

diriyor. Evet, muhtemelen İzmir bu biçimde ‘yumuşatılmak’ istenmiştir, ama bir İtilaf işgali için mi, yoksa bir Yunan işgali için mi? Önce İzzet’in, sonra Ferit’in telaşları, ikinci olasılığı pek beklemediklerini gösterir gibidir.

Yunan işgalinin önemi abartılamaz. Güneyde İngiliz, Fransız, İtalyan, Doğu Trakya’da Fransız, İstanbul’da ortak bir işgal durumunu Türkler görmüşlerdi. Ne denli sömürücü ve haysiyet kırıcı olursa olsun, Avrupalıların işgalleri, hatta sömürgeleri genellikle yerli insanların yaşam haklarını ve ilerisi için kurtuluş umudunu tümden kaldırmıyordu. Oysa Yunan işgali ya da yönetimi bambaşka bir şeydi 19. ve 20. yüzyıl Balkan ulusçuluğu tarihi, bu ulusçukların gölgesinde Müslümanların yaşayabilmelerinin, barınabilmelerinin ne denli zor olduğunu çok çeşit örnekleriyle göstermişti. (Günümüzde “etnik temizlik” uygulamaları bölgedeki aynı zihniyetin uzantısı sayılabilir.) Türkler bunları yaşamışlardı ve ne denli savaş yorgunu olurlarsa olsunlar, böyle bir tehdit onları yeniden silaha sarılmaya götürebilirdi. Atatürk’ün İzmir’in işgalinden önce ne gibi planlar kurduğunu bilemiyoruz. Ama şu muhakkaktır ki, bu olay, bütün kurtuluş sürecini hızlandırıyor, durumunu, tabir caizse, ‘olgunlaştırıyordu’. İzmir’in işgali olmasaydı herhalde çok daha sabırlı ve uzun vadeli bir mücadele yolu seçilecekti.

Necip Fazıl Kısakürek’in **Vatan Haini Değil, Vatan Dostu Vahidüddin** adlı kitabında yazmış olduğu bir iddia vardır. Güya Vahdettin, Mustafa Kemal’i ulusal bir mücadele yürütmek için görevlendirmiş, hatta eline bir hatt-ı hümayun ve 20.000 lira vermiş. Bir kez hatt-ı hümayunu gören yok. Olsaydı, Mustafa Kemal Ulusal Mücadele’nin özellikle ilk dönemlerinde, bundan yararlanmaz mıydı? Atatürk ve arkadaşlarının bol paraları olduğuna dair bir işaret de

yoktur. Nitekim Erzurum'dan Sivas'a giderken para bulmakta zorlanmışlardır. İkincisi, Vahdettin söylenenleri yapmış olsa bile bu onun kişiliğini ne denli kurtarabilir? Zira daha sonra yaptıkları meydandadır. Ziya Paşa'nın dediği gibi "âyinesi iştir kişinin, lafa bakılmaz." Atatürk, Vahdettin'e 15 mayıs günü veda için gittiğinde, kendisine "Paşa, bu memleketi sen kurtaracaksın" dediğini anlatır. Bunu, Mustafa Kemal'in Karadeniz'de asayişi sağlayarak oraya da bir Yunan çıkartmasının yapılmasını önleyebileceği biçiminde anlamak gerekir sanıyorum.

15 mayıs sabahı Yunanlılar İzmir'e çıktılar. Bir yunan birliği Kordon boyunda yürümeye başlıyor. Konak Meydanı'na geldiğinde Hasan Tahsin (asıl adı Osman Nevres) birliğin başında yürüyen sancaktarı vuruyor, kendisi de orada vurulup ölüyor. Hasan Tahsin eski Teşkilat-ı Mahsusacı bir silahşördü. Balkan devletlerinin ittifak kurmaları için çalışmış olan İngiliz Buxton kardeşleri Romanya'da vurup yaralamıştı. Hasan Tahsin kendini feda ederek, herhalde, silahlı mücadeleden başka yol olmadığını anlatmak istemişti. Fakat Yunan askeri onu orada öldürmekle kalmadı. Her türlü disiplini bir yana atarak, İzmir'in Müslüman mahallelerine daldı, iki gün süreyle her çeşit rezaleti yaptı. O gün 2000 kadar Türkün öldürüldüğü öne sürülmektedir. Ali Nadir bütün askerini kışlaya toplamış, bekliyordu. Yunan askeri geldi, kışlayı ateşe tuttu. Kışladan beyaz teslim bayrakları çıkarıldığı halde uzun zaman ateşi sürdürdüler. Ondan sonra, başta Ali Nadir, askeri elleri havada Kordon boyundan yürüterek bir geminin ambarına atıldılar. Yolda Türk subaylara "Zi-to Venizelos" (Yaşasın Venizelos) diye bağırtıyorlardı. Bağırmadığı için, Kurmay Albay Süleyman Fethi Bey'i dipçik ve süngüyle öldürdüler. Bütün bunlar Hasan Tahsin yüzün-

den mi olmuştu, yoksa Yunan askeri bunları yapmak üzere mi şartlandırılmıştı?

İkinci olasılık daha baskın görünüyor. İzmir olaylarından sonra Yunan işgalinin Ege Bölgesi'ne yayılışı sırasında bir süre büyük olay çıkmadı. Hatta bazı Akhisarlıların, ihtimal Yunan işgalinde hayatlarını, işlerini güçlerini eskisi gibi sürdürebilmek umuduyla işgal askerini Yunan bayraklarıyla karşıladıkları söylenir. Ama Yunan askeri Bergama'ya gelince, oralılar silahla karşı koydular ve kasabalarına sokmadılar. Yine İzmir'deki gibi bir tepki oluştu. Yunanlılar o hırsıyla Menemen'e gidip, oranın eşrafından 10 kişi bulup öldürdüler. Kentte de birtakım rezaletler yaptılar. Menemenlilerin Bergama'yla, Süleyman Fethi'nin ve İzmir'de öldürülen insanların Hasan Tahsin'le ne ilişkisi vardı? Galiba Yunan askerinin gözünde hepsi Türktü ve hepsi en kötü muamelelere layıktılar. Bu birçok bakımdan ırkçı sayılabilecek bir davranıştı. (Yunan davranışının şu ya da bu ölçüde dinsel yobazlıktan kaynaklanmış olabileceğini de hesaba katmak gerekir.) İzmir uluslararası ticaretin önemli bir kentiydi. Limanda İtilaf devletlerinin gemileri vardı. Olaylar dünyanın gözü önünde cereyan ettiği halde, İngiltere'nin en ciddi gazetesi sayılan **The Times** günlerce bu olaydan hiç söz etmedi. İtilafın tepkileri sonucu Yunanlılar bir disiplin soruşturması açmak gereği duyunca, ancak bu haber **The Times**'da yer aldı. Bu da ırkçı bir davranış sayılabilir.

Egeliler Yunan işgaline karşı örgütlenmek ve silahla mücadele etmek gerektiğini anlamışlardı. Alaşehir ve Balıkesir'de kongreleri yapılan Redd-i İlhak Cemiyeti ve şubeleri kuruldu. Eşrafın girişimleri ve maddi katkılarıyla Kuva-yı Milliye (Ulusal Güçler) birlikleri kuruldu. Ayvalık'ta Ali (Çetinkaya) komutasındaki 172. Alay, Nazilli'de Şefik

(Aker) komutasındaki 57. Fırka (Tümen) gibi birlikler, bizzat savaşarak, ya da Kuva-yı Milliye'yi destekleyerek, önemli roller oynadılar. Yörük Ali Efe gibi efeler de mücadeleye katıldılar. Yunanlıların işgal edebildikleri yerlerin karşısında bir Kuva-yı Milliye cephesi kuruldu.

İzmir'in işgali üzerine ülkenin birçok yerlerinde başlamış olan mütafaa-i hukuk (hakları savunma) örgütlenmesi hızlandı ve yayıldı. İzmir'in işgalini protesto etmek için birçok yerlerde mitingler yapıldı. İtilaf İstanbul'da birkaç miting yapılmasına ses çıkarmamayı daha doğru buldu. İstanbul'daki mitinglerin en büyüğü Halide Edip'in de konuştuğu ünlü Sultanahmet Mitingi'dir (23 Mayıs 1919). Damat Ferit de istifa etti, yeniden kurduğu hükümette Hİ'nin adamları yoktu.

XVI. Samsun'dan Damat Ferit Hükümeti'nin Düşmesine Değın

Atatürk **Bandırma** vapuruyla Samsun'a giderken, gördüğümüz üzere, memleket İzmir'in işgali haberiyle çalkalanıyordu. Bu arada Ferit, Meclis olmadığı için, Şûra-yı Saltanatı toplamak gereksinimini duydu (26 Mayıs). Bilindiği üzere bu, çeşitli kesimlerden çağrılan 'ileri gelenlerden' oluşuyordu. Herkes derin üzüntülerini dile getirdi. Hİ temsilcisi Sadık Bey ise büyük bir devletin koruması altına girmek gerektiğini bildirmişti. Balkan yenilgisinin maneviyat düşkünlüğünün bir devletin koruması altına girme düşüncelerine yol açtığı gibi, şimdi de buna benzer tutumlar ortaya çıkıyordu. Saray ve Hİ İngilizlere sığınmanın yandaşlığını yaparken, meşrutiyetçi kesimin kimi çevreleri de, demokrattır diye ABD'ye sarılıyorlardı.

Atatürk Samsun'a çıktığının ertesi günü, 'ayağının tozuyla' Ferit'e İzmir işgalinin doğurduğu tepkileri dile getiren 4 cümlelik bir tel çekti. Bu 4 cümleden 3'ünde "millet ve ordu", 1'inde "devlet ve ordu" deyimleri geçiyordu. Ferit bu ifadelerden rahatsız olmuş olmalıdır. Kemal daha sonra Havza'ya geçti. Karabekir, Ali Fuat, Refet'le haberleştikten sonra 3 haziranda 5 komutan, 6 vali ve mutasarrıfa (mutasarrıf, vilayetten küçük, kazadan büyük bir yönetim birimi olan sancak ya da livanın yöneticisiydi) bir genelge gön-

dererek Ferit'in, göstermiş olduğu bazı tutumları dolayısıyla Barış Konferansı'nda ülkenin çıkarlarını temsil edemeyeceğini ileri sürdü. Gerçi yalnızca güvenilen 11 kişiye gönderilmişti ama, bunun gizli kalması zordu ve beklenemedi. Herhalde Atatürk de bunun bilincindeydi. Dolayısıyla Atatürk bu davranışıyla bayrak açmış bulunuyordu. Nitekim İngilizler de Mustafa Kemal ve arkadaşlarının gitmesine izin verdikleri için pişman olmuşlar, Babiâli'den geri çağrılmasını istemişlerdi. Buna uygun olarak hükümet de ona 8 haziranda geri dönmesini emretti. Hükümetle mücadele başladı. İki gün sonra (10 haziran) Atatürk bir genelge daha çıkarttı. Bunda, çeşitli Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak örgütlerinin kendisine ulusal mücadele hareketinin önderliğini önerdiklerini, kendisinin artık bu yola baş koyduğunu bildirdi. Atatürk, böylece önderlik konusunda "Ben varım" demiş oluyordu. Aynı gün bazı komutan arkadaşlarını Amasya'ya toplantıya çağırdı, kendisi de Havza'dan oraya hareket etti. Atatürk, kutsallığına inandığı davasına baş koyduğu sırada 38 yaşındaydı.

Amasya Tamimi: Amasya Toplantısı 19 haziranda başladı. Atatürk dışında 3 kişi daha katılıyordu: 20. KO (Ankara) Komutanı Ali Fuat (Cebesoy), 3. KO Komutanı Refet (Bele), Rauf (Orbay). Ayrıca bütün görüşmeler boyunca telgrafla danışılan, bu bakımdan toplantıya katıldıkları varsayılabilir 2 kişi daha vardı: 15. KO (Erzurum) Komutanı Kâzım Karabekir ve Konya'da 2. Ordu Müfettişi Cemal (Küçük, ya da Mersinli Cemal Paşa). 21 haziranda Amasya Kararları oluştu. Özet olarak, kararlarda şunlar dile getiriliyordu: Vatanın bütünlüğü ve ulusun bağımsızlığı tehlikededir, fakat hükümet sorumluluklarını yerine getirmemektedir. Ulusun bağımsızlığını yine ulusun azim ve kararı kur-

taracaktır. Bu amaçla en kısa zamanda (belli bir tarih verilmiyordu) Sivas'ta her livadan seçilecek üçer temsilciden oluşanulusal bir kongre toplanacaktır. Fakat ondan önce Erzurum'da bir bölge kongresi yapılacaktır. Amasya Kararları'nın bir bölümü bir gün sonraki (22/6) tarihi taşıyan Amasya Tâmimi'nde (genelgesinde) yer almış, ülkenin dört bir yanına gönderilmişti. Ama kararların son iki maddesi, özellikle en son olan 6. madde Tâmimde yer almamış ve gizli tutulmuştur. Bu son maddeye göre a) askerî ve ulusal örgütler kaldırılmayacak, sürdürülecekti; b) askerî birliklerin komutanlıkları hiçbir suretle devredilmeyecekti; c) silah ve cephane kesinlikle elden çıkarılmayacaktı; ç) bir yerin düşman işgaline uğraması, yalnız oradaki askerî birliği değil, tüm orduyu ilgilendirecekti.

Demek ki, 6. maddeye göre hükümetin bir askerî birliği dağıtma ya da ulusal bir örgütü kapatma kararına karşı gelinecekti. Hükümetin birlik komutanlıklarına yapacağı atamalar geçersiz sayılacaktı. Bırakışma gereğince İtilafın el koymak isteyeceği silah ve cephaneler teslim edilmeyecekti. Ordu bir bütün halinde davranacaktı. Görülüyor ki, 6. madde Osmanlı hükümetine ve Mondros bırakışmasına, yani İtilaf devletlerine karşı bir isyan maddesidir. Bir şey daha var. Amasya'da bir örgüt kurulmuştur. Biri bahriyeli, beşi karacı olan askerî bir örgüt söz konusudur. Buna Amasya Askerî Örgütü diyebiliriz. Cemal Paşa dışında örgütün rütbe ve kıdemce en üstünü Mustafa Kemal'di. Zaten Cemal Paşa herhalde bu duruma tahammül edemediği için çok kısa bir zaman sonra, Konya'daki görevini terk ederek İstanbul'a gitmiş, dolayısıyla örgütten ayrılmıştır. Rütbe ya da kıdem bir yana, Mustafa Kemal'in zekâ, kültür, irade gücü bakımından öbürlerinden üstün olduğu muhakkaktır.

Ulusal mücadelenin sonraki yıllarında 5 kişilik örgütün üyeleri arasında ayrılıklar başgöstermişti. Atatürk **Nutuk**'ta cumhuriyetçi bir devrim düşüncesini baştan açıklaması halinde başarısız olunacağını, onun için bunu bir "millî sır" olarak saklayıp sırası geldikçe bununla ilgili adımları açıkladığını, o zaman da kimi arkadaşlarının ufukları elvermediğinden kendisinden ayrıldıklarını söylüyor. Burada öncelikle Amasya Askerî Örgütü'ndeki arkadaşlarını amaçladığı açıktır. Ayrıca arkadaşlarının katkılarının da sanıldığı denli çok olmadığını söylüyor. Buna karşı Karabekir, **İstiklal Harbimiz** kitabının başlığında kullandığı 1. çoğul şahısla muhtemelen büyük ölçüde Amasya Askerî Örgütü'nü amaçlamakta ve başta kendisi, Atatürk dışındakilerin katkılarının önemini vurgulamak istemektedir. Hatta Karabekir'in iddiasına göre, Fevzi Paşa (Çakmak) Bursa'da ona İsmet Paşa ve kendisinin (Fevzi'nin) Mustafa Kemal'i diktatör yapacaklarını söylemiş. Burada Atatürk'ün, sırf arkadaşlarını devre dışı bırakmak ve diktatör olmak için devrimi yaptığı ima edilmektedir. Devrimin kapsam ve büyüklüğü karşısında, böyle bir iddianın en azından önemsiz, hatta çocuksu olduğu söylenebilir.

Bu tartışma bir yana, belki sorulabilecek bir soru da şudur. Acaba Amasya Askerî Örgütü bir cunta mıdır? Çünkü askerî kişilerden oluşan, iktidar olma niyetleri taşıyan gizli bir örgüt var karşımızda ve bu da cuntanın tanımına uymaktadır. Bence buna rağmen örgüt cunta sayılmamalıdır, zira Erzurum, Sivas gibi kongrelerde kendine demokratik bir taban arayan, Meclis seçimlerinin yapılmasını isteyen ve bunu yaptırtan bir kuruluştur. Cuntalar hiçbir zaman iktidara gelmeden önce, demokratik bir destek peşinde olmazlar. Ancak, kimi cuntalar iktidarı aldıktan sonra halkın desteği-

ne talip olabilirler. Demek ki Amasya Askerî Örgütü'nün cuntaya benzer özellikleri olmakla birlikte, iktidarı almadan önce demokratik taban edinmek istediği için cuntalardan ayrılır. Şunu da söyleyebiliriz: Amasya Askerî Örgütü cunta sayılsa da, mutlakiyetçi (ve feodal) bir Padişah'a ve Saray'a karşı özgürlük ve eşitlik adına mücadele etmesi, onu kendiliğinden 'daha demokratik' bir hareket kılar.

Damat Ferit Barış Konferansı'nda: Bu sıralarda İtilaf cephesinde Osmanlı'dan yana bazı kıpırdanmalar oldu. Fransızlar Yunanlıların İzmir'e çıkartılmasıyla ileri gidildiğini düşünüyorlardı. Ayrıca Hindistan halkı da hoşnutsuz olmuştu. Bu yüzden öbür Müttefik devletlere tanınmamış olan bir olanak, Osmanlı'ya tanındı. Gelip görüşlerini Paris Barış Konferansı'nda açıklayabileceklerdi. Bunun üzerine haziranda Damat Ferit Paris'e gitti. Burada yaptığı konuşmada birçok bakımdan sakıncalı kimi görüşler açıkladı. Toros Dağları'ndan Türklüğün sınırı diye söz etti. Arap ülkeleri üzerinde iddialarda bulundu. İttihatçıları Bolşeviklerden daha kötü diye nitelendirdi, Ermeni tehcirindeki ölü sayısını Ermenilerin o sıra ileri sürdükleri rakamdan bile daha abartılı olarak verdi. Zaten Lloyd George Osmanlı'nın çağırılmasından yana değildi. Fransızlar ilerki dönemlerde bir Alman intikam savaşına karşı bir İngiliz garantisi peşindeydiler ve o sırada henüz bunu elde edebileceklerini umuyorlardı. O yüzden İngilizlerin kendileri için uygunsuz birçok isteklerine boyun eğiyorlardı. Örneğin, savaş içinde Arap ülkelerini aralarında paylaştıran Sykes-Picot Antlaşması'nda Musul Fransa'ya düştüğü halde, sonradan İngiltere'nin orayı sahiplenmesine ses çıkaramamışlardı. Şimdi de George'un isteğine uygun olarak Fransız Başbakanı Clemenceau, Ferit'e hakaret dolu sert bir cevap verdi. Türklerin gir-

diği her yerde uygarlığın gerilediğini, tehcirinde olup bitenleri İttihatçılara yıkarak sorumluluktan kaçamayacaklarını söyledi. Sonra da Osmanlı heyeti Paris'ten kovuldu.

Bir süre sonra, belki Osmanlı'ya yapılan muamelede kantarın topuzunu kaçırdıklarını düşünmüş olduklarından, 18 temmuzda iki karar aldı Barış Konferansı. Birincisine göre Yunan işgalinin sınırları yeniden saptanacaktı. Aslında Yunanlılar İzmir'e çıktıkları sırada bazı sınırlar saptanmıştı. Ama Yunanlılar bunlara hiç aldırmamışlardı. Bir de Osmanlı'nın Yunan zulmü ile ilgili iddiaları soruşturulacaktı. İkinci kararın uygulamasında İstanbul'da ABD Yüksek Komiseri (temsilcisi) olan Amiral Bristol başkanlığında, bir İtalyan, bir Fransız, bir İngiliz subayından oluşan bir komisyon kuruldu. Komisyon Ege'ye gitti, herkesi dinledi. Soruşturma sonunda çıkan yazanak (rapor) 15 Mayıs öncesinde Rumlara herhangi bir baskı uygulanmadığını, Yunanlılar'ın asayişini sağlayacak bir güç olarak değil, bir istila ordusu gibi davrandığını saptadı. Fakat George'un Yunanlıları Ege'ye gönderirken ileri sürdüğü gerekçeyi açıkça yalanlayan Bristol Yazanağı'nın, göebildiğim kadarıyla, Konferansın çalışmaları üzerinde hiçbir etkisi olmadı.

Erzurum Kongresi: Bundan sonra Atatürk'ü Erzurum'da görüyoruz. Arada, hükümetin onun geri dönmesini isteyen buyrukları yinelenmişti. Mustafa Kemal'in söz dinlemek niyetinde olmadığı anlaşılnca, devreye Padişah girdi. 2 Temmuz 1919'da çektiği telde, Mustafa Kemal'in 2 ay hava değişimi izni kullanmasını istiyordu. Bu sırada resmi işlerle meşgul olmayacaktı. Bu çözüm Mustafa Kemal'in de aklına yatmışken, 8 temmuzda gelen tel onun görevinden azledildiğini bildiriyordu. Ordu Müfettişliği ağırlığı, etkisi olan bir mevki ve sıfattı. Fakat azledilmiş bir paşanın ne ağır-

lığı olabilirdi? Üstelik acılarla dolu bir savaşın yenilgiyle sonuçlanması, subayların toplumda olumsuz olarak değerlendirilmelerine yol açıyordu. Bu yüzden kararını verdi ve askerlikten istifa etti. Asker ocağı ile ilişkisini kesmek herhalde duygusal bakımdan zor bir karardı. İstanbul'daki hükümet acaba neden hava değişimi çözümünden vazgeçti diye merak edilebilir. Bunun bir nedeni Refet'in Samsun'a gelen ek İngiliz birliğini karşılama biçimiydi. Refet Türk askerlerini kentten çekmiş ve eğer hükümetin izni olmadan Samsun'dan içeri girmeye kalkıştırlarsa, karşı koyacağını bildirmişti. İkincisi, Sivas'ta toplanacak milli kongre, milli Meclis biçiminde duyulmuştu. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bu davranışları muhtemelen İstanbul'da çılgınlık, maceracılık diye algılanarak, ona karşı yumuşak davranışların yersiz olacağı düşünülmüş olmalıdır.

Erzurum Kongresi'nin 10 temmuzda başlaması öngörülmüştü. 10 temmuz rastgele bir tarih değildir. Rumeli'de Hürriyet Rumi takvime göre 10 Temmuz 1324'te ilan edilmiş ve en büyük bayram olarak yerini almıştı, günümüzdeki 29 ekim gibi. Ne var ki, Vahdettin'in karşı-devrim hareketinin bir parçası olarak, bayram olmaktan çıkarılmıştı. Dolayısıyla kongrenin başlangıç tarihi çok anlamlıydı. Fakat 10 temmuz günü geldiğinde delegelerin bir bölümünün henüz gelmemiş oldukları görüldü. Onun üzerine bir ertelemeye gitmek gereği doğdu. Böyle bir durumda erteleme birkaç gün olur. Oysa Erzurum Kongresi 13 gün, yani hemen hemen iki hafta sonraya, 2 temmuza ertelenmiştir. Zamanında ya da az sonra gelen delegeler, onları ağırlayan konuksever Erzurumlular için kolay olmayan bir durum! Pe-ki, neden? Tahminim o ki, 23'ün 10 temmuz gibi anlamlı bir tarih olmasındandır. Çünkü Hürriyet'in ilanı Miladi Tak-

vim'e göre 23 Temmuz 1908'dir. Bu simgesellik üzerinde bu denli ısrar edilmesi, Vahdettin'in karşı-devrim niyetlerinin anlaşılmış ve buna karşı demokrasi bayrağını açma gereğinin duyulmuş olduğunu bize anlatır sanıyorum. Salt buna bakarak, Erzurum Kongresi'nin demokratik-ulusçu bir ideolojiye sahip olduğunu, bu bakımdan da İT'ye benzediğini söyleyebiliriz. Mustafa Kemal de, bu ideolojinin içinde olmakla birlikte, onun sol kanadında ve köktenci bir noktadadır. Çünkü o, diğerlerinden farklı olarak cumhuriyet ve laiklik yandaşıdır.

Şimdi Erzurum Kongresi kararlarını özetleyelim:

1) Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Trabzon Muhafaza'ı Hukuk'u Milliye Cemiyetleri birleştirilerek Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur.

2) Doğu Anadolu birbirinden ve Osmanlı camiasından ayrılmayacak bir bütündür. Bütün Müslümanlar öz kardeşler. Bırakışmanın imzalandığı günkü sınırlar içinde yaşayanların ezici çoğunluğu Müslümandır, bölünemez. Her türlü işgal ve müdahale Rumluk ve Ermenilik teşkil etmek amacıyla yönelik sayılacaktır.

3) Hristiyan unsurlara siyasal egemenliği ve toplumsal dengeyi bozacak yeni ayrıcalıklar tanınmayacak, önceki haklarına saygılı olunacaktır.

4) 30 Ekim 1918 bırakışma sınırları içinde milliyet esaslarına uyan ve ülkemize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin fennî, sınai, iktisadî yardımı memnurlukla karşılanacaktır.

5) Hükümet baskı sonucunda Doğu Anadolu'yu terk ve ihmal zorunda kalırsa, geçici bir yönetim kurulacaktır. Osmanlı hükümeti dağılırsa, öbür illerle, olmazsa tek başına savunma ve direnme yoluna gidilecektir. Bu Kongre karar-

larına karşı kötü yorum ve telkinler millete ve vatana ihanet sayılacaktır.

6) Bu bir İttihatçı hareket değildir. Seçimler en kısa zamanda yapıp Mebusan Meclisi toplanmalıdır.

Bu kararlarda gerekirse bir yönetim (yani hükümet) kurma, savunma mücadelesi düşüncesi dikkati çekiyor. Ayrıca, işgallerin iyi ya da kötü diye ayrılamayacağını, hepsinin kötü ve Rumluk ve Ermenilik kurmak olarak algılanacağını görüyoruz. Bir başka nokta, seçimlerin yapılması ve Meclis'in toplanması, yani demokrasi talebinin öne sürülmesidir. Son olarak imparatorluğun Arap toprakları ile ilgili bir talebin dile getirilmemesi, tersine bırakışma sınırlarının belirtilmesi de göze çarpıyor. *Bu, imparatorluktan vazgeçme kararıdır.* Ne yazık ki Erzurum Kongresi'nin özet olarak da olsa, tutanakları yoktur. Kongre'nin, o denli uzun bir ertelemeden sonra, 2 hafta sürmüş olması şaşırtıcıdır (23 Temmuz-7 Ağustos 1919). Günümüzde parti kongrelerinin 1 ya da en fazla 2 gün sürdüklerini hatırlayalım. Kongrenin böyle uzaması, çok hararetli ve uzun tartışmaların cereyan ettiğine işaret sayılmalıdır. Çünkü imparatorluk kültürüyle yetişmiş bu insanların imparatorluktan vazgeçme kararı almaları kolay iş değildi. Ama ağır bir yenilgiye uğramış ve parçalanmak, sömürgeleştirilmek istenen bir devletin tam bağımsız olabilmek için mutlaka ağır bir fedakârlıkta bulunması gerektiği düşünülmüş olmalıdır. Hem tam bağımsızlığı, hem Arap ülkelerini istemek gerçekçi olamazdı, ciddi bir talep de sayılamazdı. Zaten Wilson ilkeleri Arap ülkelerinin Osmanlı'dan koparılmasını öngörmüş, Damat Ferit Arap ülkelerini istediği için ağır hakarete uğramıştı. Ama ne olursa olsun, duygusal olarak bu kararı almak uzun ve acı tartışmalara yol açmış olmalıdır. Atatürk'ün Kongre başkanlı-

ğının ve üstün yeteneklerinin verdiği olanaklarla Kongre kararlarının oluşmasında çok önemli bir payı bulunduğunu varsayabiliriz. Kongre Şarkî Anadolu Müdafaa-i hukuk Cemiyeti'nin yönetim kurulu niteliğinde bir Heyet-i Temsiliye (Temsil Kurulu) seçmiş, başkanı da Mustafa Kemal olmuştur.

Atatürk ve arkadaşlarıyla yani demokratik-ulusçu hareketle Vahdettin, yani Saray arasındaki farkın basit bir görüş farkı olmayıp, derin bir anlayış ve ideoloji, hatta çağ farkı olduğunu gösterebilmek için 30 Mart 1919 tarihinde Damat Ferit'in Vahdettin adına Amiral Calthorpe'a sunduğu bir barış planını özet olarak vermek istiyorum:

1) *Arap olmayan ülkeler* doğrudan Padişaha bağlı olacak. Arap ülkelerine geniş bir özerklik verilecek ama din bakımından Halife'ye bağlı olacaklar, Padişahın parası kullanılacak, hutbe Padişah adına okunacak, Osmanlı bayrağı kullanılacak. *Hicaz* eski yöneticilerinin elinde olacak ama yanında 100 askeri olan bir Osmanlı temsilcisi Hicaz dış siyasetinin Osmanlı ile uyumunu sağlayacak. Medine'de bir Osmanlı generalinin komutasında bir garnizon bulunacak. Yemen, savaş öncesindeki gibi yönetilecek. *Ermenistan* büyük devletlerin kararına göre özerk ya da bağımsız bir cumhuriyet olacak.

2) 15 yıl boyunca İngiltere, iç asayişini sağlamak ve dışı karşı Osmanlı bağımsızlığını korumak üzere, gerekli gördüğü noktaları (özerk bölgeler de dahil) işgal edecek.

3) Avrupa'da sınırlar Burgaz yakınlarında Emine Balkanlar'dan başlayıp Samakof'a, oradan Enez'in batısında Ege Denizi'ne kavuşacak.

4) Karadeniz ve Çanakkale boğazlarında bütün istihkâmlar yakılacak, Boğazlar'ı İngiltere işgal edecek.

5) Yönetimde, İngiltere, Padişah'ın gerekli gördüğü nezaretlere İngiliz müsteşarları atanmasını kabul edecek. Her vilayete 15 yıl süreyle, valilerin yanında müsteşarlık da yapacak olan İngiliz başkonsolosları atanacak. Yerel ve Mebusan seçimleri İngiliz konsoloslarının denetimi altında yapılacaktır.

6) Başkent ve taşrada İngiltere maliye üzerinde denetim kuracaktır.

7) Doğu halklarının yeteneklerine uygun olarak Kanun-u Esasî yalınlaştırılacak (Damat Ferit'in 15/2/1910'da Âyan Meclisi'ne sunduğu yazanak çerçevesinde). Mebusan Meclisi bütçeyi oylayıp merkezî hükümete yerel gereksinimleri duyuracaktır.

8) Dış siyaseti yönetmekte Padişahın "mutlak" serbestisi olacak.

İngiliz arşivlerinde bulduğum bu prorgam çok ilginçtir. Bir kez, İmparatorluk arazilerinin küçülmesine kesinlikle razı değildir. Arap ülkelerinin ve hatta İngiltere'nin sevgili Hicaz'ının dahi yakasını bırakmamak istemektedir. En umutsuz olan Ermenistan konusunda bile bir özerklik alması öngörülmüştür. Üstelik Bulgaristan'ın düşkünlüğünden yararlanarak, onun aleyhinde geniş bir arazi genişletmesine gitmek istenmektedir. Buna karşılık İngiltere'ye her çeşit ayrıcalık tanınmaktadır. Boğazlar (dolayısıyla İstanbul) ve ülkenin maliyesi, yönetimi (nezaretlerde müsteşarlar, vilayetlerde konsoloslar) onlara teslim edilmekte, 15 yıl süreyle istedikleri noktaları işgal etme hakkı tanınmaktadır. Bütün bunlardan sonra Padişahın dış siyasette mutlak serbesti sahibi olmak istemesi hayli ilginç bir çelişkidir. Bu arada meşrutiyet konusunda da herhalde adamakıllı bir kısıtlama öngörülmektedir. Ne yazık ki, Ferit'in söz konusu raporunu bu-

lamadım. Ama bütçenin tartışılması ya da yapılması yerine oylamasından söz edilmesi, yasama ve hükümeti denetleme etkinliklerinden hiç söz edilmeyip yerel gereksinimleri duyurmaktan dem vurulması, neler düşünüldüğünün bir işareti sayılabilir. Şunu da belirteyim ki, Vahdettin'in milliyet sorununu hiç söz konusu olmadan toprak üzerindeki bu ısrarı feodal bir tutumdur ve bütün Osmanlılar için tipiktir. Toprak uğruna kapitülasyonları sürekli kılma (1740), Mısır'ı alt edebilmek için İngilizlere çok kapsamlı ticaret ayrıcalıkları tanıma (1838), padişahların süregelmiş tutumları olmuştur. Burada da toprakları muhafaza edebilmek uğrunda Vahdettin bağımsızlıktan tamamen vazgeçebilmektedir.

Erzurum Kongresi'nin, demokratik-ulusçu hareketin yaklaşımı ise çok daha çağdaş, kapitalist zihniyetine uygun bir yaklaşımdır. (Çünkü kapitalizmin, yani kapitalist bir sınıfın bağımlılık çerçevesinde gelişmesi olanaksızdı, bunu deneyimler göstermişti). Tam bağımsızlık uğrunda Arap topraklarından vazgeçebilen bir anlayış söz konusudur. Yineleyelim, arada bir görüş farkı değil, bir zihniyet, bir çağ farkı vardır.

Sivas Kongresi: Şimdi de Sivas Kongresi'ne bakalım. Kongre 4 Eylül 1919 günü başladı, 11 eylülde son buldu. Kongre başkanlığına Atatürk getirildi. Daha Kongre başlarken işlerin yolunda gitmediği anlaşılmıştı. Bir kez Amasya Tamimi'ne göre bir an önce toplanması öngörülen Sivas Kongresi gecikmişti. Atatürk ve Heyet-i Temsiliye Erzurum Kongresi bittikten sonra Erzurum'da 3 hafta kadar kalmışlardı. İkincisi, delege (murahhas) sayısı pek azdı. Erzurum Kongresi yerel bir kongre olmasına rağmen, 56 kişiyle toplanmıştı. Sivas yurt çapında bir kongre olmasına rağmen, 38 kişiyle toplanmıştı. Bunun başlıca nedenlerinden biri, Batı

Anadolu'daki (Ege ve Marmara bölgeleri) ulusal örgütlerin tutumuydu. Onlara göre ulusal örgütlerin yurt çapında birleşmesi gereksizdi, çünkü sorunlar farklıydı. Doğudakilerin başında Ermenistan, batıdakilerin başında Yunanistan sorunu vardı. Sonra doğudakiler her türlü işgale karşı çıkarırken, batıdakiler Yunanistan olmamak kaydıyla İtilaf devletlerinden birinin işgaline razıydılar. Nihayet doğudakilerin seçimlerin yapılması, Mebusan Meclisi'nin toplanması yolunda demokratik talepleri varken, batıdakilerin böyle bir sorunları yoktu. Bu görüş farklılıklarının biraz da doğuda önderliğin ağırlıklı olarak subayların, batıda önderliğin ağırlıklı olacak eşrafın elinde olmasından kaynaklandığı tahmin edilebilir. Batıdaki ulusal hareketin doğudakine göre ılımlılığını gören Babiâli, birinciye sıcak bakmaya başlamıştı.

Aslında her sancaktan 3 temsilci hesabıyla Sivas'ta 183 murahhas bulunması gerekirdi (61x3). Eğer Şarkî Anadolu MHC'nin Heyet-i Temsiliyesi'nin doğuyu (21 sancak) temsil ettiğini düşünürsek, o zaman doğunun dışındaki sancaklardan 120 murahhas gelmesi gerekirdi (40x3). Bu denli az katılımı görünce Mustafa Kemal ve arkadaşları başarısız olduğuna hükmederek, yeni bir kongre toplamaya karar verdiler ve "Büyük Anadolu Kongresi" diye adlandırdıkları bu kongre için çağrılar gönderdiler. Ne var ki, olaylar öyle bir gelişti ki, başarısız olarak başlayan Sivas Kongresi büyük bir başarıya ulaştı ve Büyük Anadolu Kongresi'ne gerek kalmadı.

Gelen murahhasların bir bölümü de Amerikan mandası düşüncesini Kongre'ye kabul ettirmek için gelmişlerdi. Bırakışmanın ilk zamanlarında İstanbul'da Wilson ilkeleri diye bir grup oluşmuş, fakat arkası gelmemişti. Yunan işgalinin yarattığı şokla meşrutiyetçi kesimde ABD mandacılığı

düşüncesi tutunmaya başladı. (Saray ve Hı çevrelerinde İngilizcilik revaçtaydı. Sait Molla başkanlığında İngiliz Muhipler (Sevenler) Cemiyeti kurulmuştu.) ABD Yüksek Komiseri olan Bristol bu gibi kimseleri elçiliğe çağırıp onları bu yönde özendiriyordu. Bazı Osmanlı aydınları için -bunların başında Halide Edip (adıvar) ve Ahmet Emin (Yalman) gibi kimseler vardı- ABD mandasının çekiciliği Suriye ve Irak gibi birtakım Arap ülkelerini elde tutabilmek umudundan kaynaklanıyordu. Bunlar, imparatorluk hayalinden vazgeçemeyenlerdi. Yalnız, ABD'nin boyunduruğuna girince, Doğu Anadolu'da bir Ermenistan'ın kurulmasını sineye çekmek gerekiyordu. Bristol'ün davranışı aslında pek dürüst değildi, çünkü Türkiye'yi mandası altına almak konusunda ABD hükümetinin henüz bir kararı yoktu. Bu, daha çok Bristol'ün kişisel düşüncesiydi.

Mandacılar birbiri ardına Kongre'de kürsüye gelerek ABD mandasının güzelliklerini ve kaçınılmazlığını anlatıyorlardı. Halide Edip de bunu destekleyen bir mektup yazmış, Filipinler'in ABD yönetimi altında nasıl adam olduğunu ballandırmıştı. (Gerçekte ABD yönetiminin Filipinler'i adamettiği söylenemezdi.) İşin ilginç yönü, Mustafa Kemal ya da yakınları bu düşünceye karşı çıkmamışlar, yalnız Erzurumlu Raif Hoca, Doğulu olduğu için, itiraz etmişti. Mustafa Kemal ve Rauf doğrudan karşı çıkmaktansa ilginç bir soru sorarak konuyu 'atlatmışlardı'. Soru şuydu: Biz belki ABD mandasını istiyoruz ama, acaba ABD bizim mandamızı istiyor muydu? Anlaşılan kimsenin aklına bu soru gelmemişti. Bunun üzerine ABD Senatosu'na, bu konuda ABD'nin niyetini soran bir mektup yazılması kararlaştırıldı. Manda önerisine neden cepheden karşı çıkılmadığının açıklaması, Kongre'de bir Chicago gazetesinin muhabiri

olan Browne'un hazır bulunması olabilir. Saray ve Hİ İngiliz desteği peşindeyken, cepheden bir karşı çıkışın ABD'ye sevimsiz geleceğinden ve bu yüzden desteğinin yitmesinden çekinilmiş olabilir.

Kongrede alınan bir karara göre, işgal ve istila hareketlerine karşı düzenli ordu değil, fakat Kuva-yı Milliye karşı çıkacaktı. Bu sayede bırakışmayı bozmak suçlamasından kurtulunmuş olacaktı. 9 Eylül'de alınan kararlar Ali Fuat Paşa Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı oluyor, yani bütün Kuva-yı Milliye'nin başına geçmiş oluyordu.

Kongre başladığı sıralarda hükümet, Sivas Kongresi'ne karşı bir fesatlık planlıyordu. Sivas Kongresi yasal bir Kongre'ydi, fakat hükümet bunu dağıtmak ve murahhasları yakalamak için yasadışı bir zorbalık planlıyordu. Bunun için yaman bir muhalif olan ve o sıra Mamuretülaziz ya da Harput (Elazığ) Valisi olan Ali Galip'ten yararlanılacaktı. Bu amaçla Ali Galip Malatya'ya gelmiş ve orada İngiliz Binbaşısı Noel'le buluşmuştu. Noel çok iyi Kürtçe bilen bir Kürt uzmanıydı. Yanında Kürtçü hareketin mensuplarından Celadet Ali Bedirhan, Kâmuran Ali Bedirhan ve Ekrem Bey vardı. Ali Galip Kürt aşiretlerinden 150 kadar atlı ile Sivas'ı basacak ve Sivas Valisi olacaktı. Baskının etkili olması için Ankara Valisi Muhittin Paşa da Batı'dan harekete geçirilmişti. Fakat Ali Galip'in hükümetle pazarlığı vardı. Olağanüstü ve yasadışı hizmetine karşılık askerî paşalık ve para da istiyordu. Bunun için de İstanbul'la telgrafla haberleşiyordu. Fakat hat, Sivas'tan geçiyordu ve durum telgrafçıların dikkatini çekmişti. Gerçi teller şifreliydi ama bu, devlet şifresiydi ve Sivas'ta çözülebilirdi. Sonuç olarak 7 eylülde Mustafa Kemal komplodan haberdar oldu. Sorumluların yakalanması için askerî önlemler alındı. Muhittin Paşa yaka-

landı, diğerleri kaçabildiler. Atatürk olan biteni 9 eylül gününü Kongre'ye bildirdi.

Kongre, yasal bir toplantıya karşı zorbalık olan bu çirkin davranışa büyük tepki gösterdi. Padişaha hitaben yazılan yazıda, Damat Ferit'in bu marifeti anlatılarak görevden alınması istendi. Telgrafla gönderilen yazıya, Padişaha bunun sunulmayacağı yolunda yanıt geldi. Böylece Padişah durumdan 'habersiz' olduğu için bir şey yapması gerekmiyor ve Ferit hükümeti yerinde kalıyordu. Bunun üzerine Kongre ağır bir karar aldı. Ferit hükümeti çekilinceye değin taşranın İstanbul'a resmi telgraf haberleşmesinde son verilecek, başkent yerine Sivas geçecekti. Ülkenin dört bir yanına bildirilen bu kararın askerî ve mülkî (sivil) görevlileri nedenli zor durumda bıraktığı düşünülmelidir. Karara uyulursa hükümete başkaldırılmış oluyor, uyulmazsa Ferit'in davranışı onaylanmış oluyordu. Sivas-İstanbul mücadelesi 3 hafta sürdü. Bütün KO Komutanları Sivas'tan yana oldular. Karara muhalefet eden Trabzon, Konya valilerine, Eskişehir Mutasarrıfına karşı zor kullanıldı, mücadelede sonuncusu öldü. Bu arada Browne'a iki mektup verildi. Biri ABD Senatosu'na manda konusunda yazılmış olan mektuptu. İkincisi, Padişah'a olan şikâyetnameydi. Browne bu son mektubu İstanbul'a götürünce Vahdettin'in "haberim yok" diyecek hali kalmadı. 20 eylülde bir bildirge çıkararak iki yanın anlaşmasını salık verdi. Araya birtakım insanlar sokulmak istendi. Ferit Eskişehir'e 2000 asker göndereyim diye İngilizleri yokladı, fakat bu umutsuz bir davranıştı ve zaten İngilizler kargaşalık istemiyordu. Umudu kalmayınca, Ferit 30 eylül gecesi istifa etti.

Böylece başarısız başlayan Sivas Kongresi parlak bir başarıya ulaşmış oldu. Büyük Anadolu Kongresi'ne gerek

kalmadı. Sivas Kongresi Erzurum'da alınan kararları aynen benimsedi ve yurt ölçüsünde bir örgüt kurdu: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC). Erzurum'da olduğu gibi, yönetim kurulu işleviyle, başkanı Mustafa Kemal olan bir Heyet'i Temsiliye oluşturuldu. ARMHC seçimleri yaptırtacak, seçimlerde ağırlığını koyacak ve Mebusan Meclisi'nin toplanmasını sağlayacaktı.

XVII. Üçüncü meşrutiyet

Neden Üçüncü Meşrutiyet? Çünkü Vahdettin Mebusan Meclisi'ni dağıttıktan sonra, Kanun-u Esasi'nin 4 ay içinde seçimlerin yapılması yönündeki hükmünü de çiğneyerek Meşrutiyet'ten adamakıllı uzaklaşmıştı. 31 Mart'ta olup bitenler, İT'nin ağırlığını duyuramadığı zaman, meşrutiyetin Saray'ın güdümüne gireceğini işaret etmişti. Vahdettin belki meşrutiyeti toptan kaldırmaya cesaret edemezdi (bu, İngilizlere sevimsiz görünürdü). Ama onu kuşa çevirmek, tamamen güdümüne almak isteyeceği muhakkaktı. Dolayısıyla Vahdettin'in duruma egemen olmasıyla birlikte II. Meşrutiyet'in son bulduğunu kabul edebiliriz. Sivas'ın bastırması sonucunda, meşrutiyet yeniden doğuyordu. Fakat bir yıl kadarlık farklı bir ara rejim (mutlakiyet) olduğu için, buna üçüncü meşrutiyet diyebiliriz. İlk kez tarihçi Mahmut Göloğlu, 23 Nisan'da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni "III. Meşrutiyet" diye tanımlamıştı. TBMM Padişahı tanıdığı ve onu kurtarmak amacını güttüğü için, ilk önceleri bu tanımlamayı benimsemiştim. Fakat şimdi, Padişahla olan iç savaş durumunu, TBMM ve onun büyük önderlerin devrimci niteliklerini hesaba katınca, bunun biraz zorlama olduğunu düşünüyorum. Buna karşılık, İstanbul'daki son Mebusan Meclisi'yle bir III. Meşrutiyet yaşandığını söylemek bana olanaklı görünüyor.

Yeni hükümeti Ali Rıza Paşa kurdu. ARMHC açısından Paşa “zararsız”dı. Üstelik yeni hükümetin Harbiye Nazırı bir ara Amasya Askerî Örgütüne üye olmuş olan Mersinli (Küçük) Cemal Paşa’ydı. Bahriye Nazırı da, mektepli olmak itibarıyla demokratik-ulusçu harekete yakın sayılabilecek Salih Paşa’ydı. Atatürk yeni hükümete Erzurum ve Sivas kararlarının benimsenmesini, Mebusan Meclisi oluşuncaya değin ülkenin yazgısıyla ilgili hiçbir yükümlülüğe girilmemesini, Barış Konferansı’na gidecek temsilcilerin ulusun isteklerini bilen ve onun güvenine sahip kişiler olmasını şart koşmuştu. Hükümetle ARMHC arasındaki anlaşmanın ayrıntılarını saptamak üzere Mustafa Kemal’le Salih Paşa Amasya’da buluştular (Amasya Mülakatı, 20-22 Ekim 1919). Aralarındaki uyuşma 5 protokol halinde somutlaştırıldı. Görüşülen en önemli sorun Meclis’in nerede toplanacağı konusuydu. Atatürk’e göre İstanbul düşman işgali altında olduğuna göre, Meclis’in orada toplanması çok sakıncalıydı. Salih Paşa bunu kabul etti. Ne var ki, İstanbul’a döndüğünde, hükümetin de, Padişahın da böyle bir çözüme karşı oldukları ortaya çıktı. Onlara göre, Meclis’in İstanbul dışında toplanması, Meclisin hükümetle ilişkilerini çok zorlaştırabileceği gibi, bu durum Osmanlı’nın İstanbul’u terk etmeye hazır olduğu izlenimini verebilirdi.

Böyle bir zorluk çıkınca Mustafa Kemal ARMHC’nin genişletilmiş bir Heyet-i Temsiliye toplantısını düzenledi. Başta Karabekir, Amasya Askeri Örgütü’nün üyeleri bu toplantıya katıldılar. Atatürk herhalde bu yüzden, bu toplantıyı **Nutuk**’ta “Kumandanlar Toplantısı” diye anar (16-28 Kasım 1919). Sonuç olarak Heyet-i Temsiliye de Meclis’in İstanbul’da toplanmasını uygun gördü. Yalnız, İstanbul tehlikeli olduğu için Mustafa Kemal ve Rauf, mebus da olsalar,

İstanbul'a gitmeyeceklerdi. Seçilen mebusları yönlendirmek ve eşgüdümü sağlamak için bunlar İstanbul'a gitmeden önce Anadolu'da toplanacaklardı. Seçimler 2 dereceli olduğundan, uzun sürdü ve hemen hemen tümüyle ARMHC'nin egemenliği altında cereyan etti. Müslüman olmayanlar ve Hİ seçimi boykot ettiler. Hükümet çelişik bir tutum sergiliyordu. Bir yandan ARMHC'nin seçimlere karışmasını istemiyor, bir yandan da İtilaf karşısında zor durumda kalmamak için eski İT'lilerin seçilmesinin önlenmesini (yani seçimlere karışılmasını) istiyordu. 27 Aralık'ta Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye İstanbul'a ve Meclis'e daha yakın olabilmek için Ankara'ya geldiler. Atatürk'ün Ankara'ya gelmesinin ve orada kalmasının başka bir nedeni vardı. O gelmeden de önce kent, demokratik-ulusçu çizgiyi benimsemiş ve Padişahın yöneticilerine kafa tutmuştu. (Ankara yüzyıllarca Osmanlı egemenliği altında kalmış olmasına rağmen, belki de Ahi Cumhuriyetçiliğinin ruhunu yaşattığı için bu tutumdaydı.) Seçilen mebuslarla tek bir toplantı yapılmadı. Seçilenler Ankara'ya geliyor, Atatürk bunları gruplar halinde toplayıp onlarla konuşuyordu.

Atatürk mebuslardan şunları istiyordu: 1) Demokratik-ulusçu hareketin barış hedeflerini belirleyen ve adı Misak-ı Millî olacak olan programın kabul edilip ilân edilmesi. 2) Mebusan Başkanlığı'na kendisinin seçilmesi. Gerçi kendisi İstanbul'a gelmeyecekti ama, sandığı gibi, Meclis'in başına bir şey gelirse, o zaman başkan sıfatıyla Meclis'i İstanbul dışında toplantıya çağırması kolay olurdu. 3) ARMHC'den seçilenler, yani büyük çoğunluk, Müdafaa-i Hukuk Grubu diye bir Meclis grubu kurmalıydılar. 4) Ali Rıza Hükümeti demokratik-ulusçu harekete birçok zorluklar çıkarıyordu. Onun için hükümeti devirip harekete daha

yakın bir hükümetin oluşturulmasına çalışılmalıydı. Meclis 12 Ocak 1920'de açıldı. Vahdettin hasta olduğunu ileri sürerek açılışa gelmedi.

Misak-ı Millî: 28 ocakta Misak-ı Millî kabul edildi. Şöyle özetlenebilir:

1) Müterake sınırları içinde ve dışındaki yerler bir bütündür. Arap ülkelerinde, Kars, Ardahan, Batum bölgesinde, Batı Trakya'da halk oylamasına başvurulabilir.

2) İstanbul ve Marmara Denizi'nin güvenliği sağlanmak şartıyla, Boğazlar'ın dünya ticaretine açık olması için bütün ilgililerce karşılaştırılacak esaslar kabul edilebilir.

3) İtilafın müttefik devletlerdeki azınlıklar için kabul ettiği esaslar, aynısı komşu ülkelerdeki Müslüman halka uygulanmak şartıyla kabul edilebilir.

4) Ulusal ve iktisadi gelişmemiz için tam bağımsızlık gerekir. Onun için kapitülasyonlara karşıyız. Hissemize düşen Osmanlı borçlarının ödenmesi de bu esasa uygun olacaktır.

Atatürk'ün mebuslara hazırladığı metinde, Erzurum ve Sivas kararlarına uygun olarak, mütareke sınırları içindeki yerlerin bir bütün olduğu belirtilmişti. Oysa, İstanbul'da mebuslar, imparatorluk hayalinin çekiciliğine dayanamamışlar ve bırakışma imzalandığında düşman işgali altındaki yerlerde de hak iddia etmişlerdir. Sonraki yıllarda birçok tarihçilerimiz Misak-ı Millîyi Arap ülkeleri (mütareke sınırları dışındaki yerler) üzerinde hak iddia edilmemiş gibi göstermişlerdir. (Bunun bir çeşit sansür olduğu ve bilimsel tarihçilikle pek bağdaşmayacağı açıktır).

Misak-ı Millî demokratik-ulusçu hareketin dünyaya duyurulan programı olmuştur. Arap ülkeleri üzerindeki iddia dışında (fakat buralarda öngörülen halkoylamasıyla bu yan-

lı hafifletilmiştir) gerçekçi, ciddî, ağırbaşlı bir programdır. Meclis bunu kabul etmekle, Atatürk'ün isteklerinden birini yerine getirmiş bulunuyordu. Fakat ilginçtir ki, Atatürk'ün isteklerinden öbür üçü yapılmamıştır. ARMHC'den seçilen mebuslardan büyük bir bölümünün oluşturduğu gruba, ne-sebini reddeder gibi, Müdafaa-i Hukuk adı verilmemiş, fakat bambaşka bir isim, Felah-ı Vatan adı verilmiştir. Reis olarak Mustafa Kemal değil, fakat Felah-ı Vatan üyesi bile olmayan Reşat Hikmet ve o ölünce yine Felah-ı Vatan dışından Celalettin Arif seçilmişlerdir. Son olarak hükümete güvenoyu verilmiştir. Oysa sonradan alınan bir kararla, mebusları çekip çevirmek için Rauf İstanbul'a gelmişti. Anlaşılan o, İstanbul'daki havaya uymuş ya da onu mebuslar umursamamışlardır. Sonradan **Nutuk**'ta Atatürk, mebusların bu tutumunu ağır bir dille eleştirmiştir. Onun da belirttiği gibi, öyle görünüyor ki, mebuslar İstanbul'daki Saray, İtilaf ve Hı ağırlıklı havadan etkilenmişlerdir. Bu yüzden ARMHC'ye bağlılığı aşırı, maceracı, tehlikeli bir tutum olarak değerlendirmişler ve böylece örgütlerini ve dolayısıyla önderleri Mustafa Kemal'i umursamamak, hatta reddetmek noktasına gelmişlerdir.

Mustafa Kemal belki aşırı bir noktadaydı ama, onun aşırılığı durumdan, karşısındakilerin aşırılığından kaynaklanıyordu. 22-23 Aralık 1919'da Londra'da İngilizler ve Fransızlar Osmanlı barışı konusunda bir toplantı yapmışlardı. Toplantıda İstanbul'un da Türklerden alınması kararlaştırılmış ve iş, yeni Osmanlı başkentinin neresi olabileceği noktasına kalmıştı. Fransızlar Konya'yı uygun görürken, İngilizler donanma gücüyle erişilebilir bir kent olması bakımından Bursa'yı daha uygun görmüşlerdir. Karar basına sızdı ve 4 ocakta İstanbul basınında yer aldı. Bunun nasıl bir ma-

tem havası yarattığı tahmin edilebilir. Vahdettin bile buna isyan etti. Amerikalılara, Fransızlara yakınlıklar göstermeye başladı. Bu sırada İtilaf (İngilizlerden kaynaklanan bir girişimdi bu), Kuvayı Milliye'ye yardım ettikleri gerekçesiyle Harbiye Nazırı Cemal ve Genelkurmay Başkanı Cevat paşaların istifa etmeleri için bir ültimatom verdi. Paşalar, Ankara'ya danışmadan istifa ettiler (21 Ocak). Durumu  ğrendiğinde, Mustafa Kemal büyük tepki gösterdi. Ona göre istifa edilmemeli, direnilmeliydi. Bir yandan İstanbul'u Türkler'den almak kararı, bir yandan  ltimatom, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını karşı hamleler yapmak için harekete geçirdi. 25 Ocak'ta Çukurova Bölgesi'nde genel gerilla savaşına girişilmesi için emir verildi. Maraş, Antep, Urfa'da etkili bir mücadele başladı. 11 şubatta Fransızlar dayanamadılar ve Maraş'ı terk etmek zorunda kaldılar. Öte yandan Biga'da bulunan Kuvayı Milliyeci K pr l l  Hamdi Bey, 27 ocak gecesini Gelibolu'da Fransız koruması altındaki Akbaş cephaneliğini basarak pek çok silah ve cephaneyi Anadolu'ya kaçırdı.

İtilaf bir kez daha ileri gittiğini anladı. Yine bir Londra Konferansı toplandı ve İstanbul'un Türklere bırakılacağı açıklandı (14 şubat). Bunun  zerine Vahdettin yeniden İngiltere'nin safına döndü. 16 şubatta, İstanbul'un Osmanlı olacağını açıklanmasından 2 gün sonra 2. Anzavur Hareketi (isyani) başladı. (Ahmet Anzavur, Çerkez kökenli, alaylı bir subaydı. Şeriat ve "Fırka-yı Muhammed " -İttihad-ı Muhammed  gibi?- adına hareket ettiğini söylüyordu). Anzavur yandaşları K pr l l  Hamdi ve arkadaşlarını yakalayıp öldürdüler. Cesetlerine hakaretler ederek Biga'ya getirip halka teşhir ettiler, İngilizlere gösterdiler. Daha sonra Akbaş'tan getirilmiş olan silah ve cephanelerin bulunduğu Ye-

nice'ye saldırdılar. Üstün kuvvetler karşısında Hamdi'nin arkadaşları silah ve cephaneyi imha edip kaçmak zorunda kaldılar. Oysa bunlarla Yunanlılara karşı bir taarruz harekâtı yapılması düşünülüyordu. Böylelikle Vahdettin'in Batı Anadolu'daki Kuvayı Milliye'yi arkadan bıçaklamış olduğunu söylemek abartma olmaz sanıyorum.

Saraydan, İtilaftan, Ankara'dan gelen baskılar karşısında şaşkına dönen Ali Rıza Paşa 3 Mart 1920'de sadareten istifa etti. Ankara'ya adeta sırtını dönmüş olan mebuslarda şimdi, ya Vahdettin Damat Ferit'i iş başına getirirse diye bir telaş başladı. Güç kaynağı Anadolu'ydu, ARMHC idi. Nitekim, Atatürk'ün deyiimiyle, Heyet-i Temsiliye yurt çapında bir "telgraf fırtınası" düzenledi. Çok sayıda telgrafla baskı kurma tekniği Hürriyetin ilanında, 31 martta da kullanılmıştı. Muhtemelen bu baskı sayesinde Vahdettin demokratik-ulusçu harekete ters bir darvanış gösteremedi. Hayli tereddütten sonra, Sadarete Salih Paşa'yı getirdi (8 mart). Harbiye Nazırı Fevzi (Çakmak) Paşa'ydı.

İstanbul İşgalinin Şiddetlendirilmesi: Bu sırada Osmanlı barışının hazırlıkları ilerliyordu. İstanbul güya Osmanlı'da kalacaktı ama, barış şartları çok ağır olacaktı. Onun için demokratik-ulusçu hareketin önünü kesmek, ona ağır bir darbe indirmek, bu sayede Türkleri yıldırıp sindirmek, çok ağır bir barışı kabule hazır hale getirmek gerekiyordu. Demokratik-ulusçu harekete vurulacak darbeye dolaylı olarak Padişah güçlendirilmiş, desteklenmiş olacaktı. Bu amaçla 16 Mart 1920'de İstanbul'da İngilizlerin yürüttüğü bir darbe düzenlendi. İstanbul zaten işgal altında olduğundan, buna "İstanbul'un işgali" ya da "resmen işgali" demek zordur. "İşgalin şiddetlendirilmesi" denebilir belki. Ama baskın ya da darbe tarzında düzenlendiği muhakkaktır. Gemiler o gün er-

ken saatte toplarını kente çevirdiler, kimisi Galata Köprüsü'ne yanaştı, binaların üstüne makineli tüfek yuvaları yerleştirildi, başta Harbiye Nezareti olmak üzere o güne dek işgal edilmemiş bazı binalar işgal edildi. Asıl önemlisi, siyaset adamı, gazeteci olan önceden belirlenmiş demokrat-ulusçular, sabahın çok erken saatlerinde evleri basılarak, çok kez gecelik kıyafetleriyle tutuklanıp götürüldüler. Bu bildirgeyle halka, idam cezası tehdidiyle gözdağı verildi. Bu arada Şehzadebaşı Karakolu basıldı. Çatışma çıktı ve kimi ölenler oldu. O gün İtilaf, Saray'a adam yollayarak, Vahdettin'e darbenin kendisine yönelik bir yanı olmadığı güvencesini verdi.

Bu kadar zorbalık yapan İngilizler, hükümeti ya da Meclis'i doğrudan hedef alan davranışlar göstermediler. Yalnız Salih Paşa hükümetine dayattıkları koşul, Kuvayı Milliye'yi kınayan bir bildirge çıkarmasıydı. Hükümet, çekildiği takdirde büyük ihtimalle Damat Ferit'in geleceğini tahmin ettiğinden, çekilmemeyi, iktidara asılmayı bir yurtseverlik görevi bildi. Oturdu, Yunan zulmü karşısında meşru savunma haklarını kullanmak üzere halkın silaha sarıldığını ama bu arada birtakım aşırılıkların, kanunsuzlukların yapıldığı yolunda bir bildirge hazırladı. İtilaf temsilcileri bu bildirge metnini hafif bularak, reddettiler. Hükümet daha ağırını kaleme aldı, yine reddedildi. Hükümetle İtilaf arasında bildirge, tenis topu gibi, fakat gitgide ağırlaşarak birkaç kez gitti geldi - istifaya değin.

Evlere, dairelere sabah karanlığında dipçikle giren İngilizler, Meclis'e öğleden sonra ve "terbiyeli" bir biçimde geldiler. Başta Rauf olmak üzere, bazı mebusları götürmek istediklerini kapıdan bildirdiler.

Rauf içerdeydi. Mustafa Kemal darbenin istihbaratını

almış ve Rauf'tan kaçıp gelmesini istemişti. Oysa Rauf Meclis'ten süngülü askerler tarafından, İngilizlerin parlamento-ya, demokrasiye saygısızlıklarını, tecavüzlerini belgeleyen tarihsel bir sahne sonucunda, belki yaka paça götürülmeyi arzu ediyordu. Bunun için kaçmamıştı. İngilizlerin terbiyeli gelişleri onun bu tasavvurunu bozmuştu. Sonuç olarak gelen memurlara, kendisini zorla götürdüklerine dair bir belge imzalattıktan sonra, teslim oldu. Oysa o anda dahi kaçması çok zor değildi. Atatürk, herhalde bu yüzden, kimilerinin uygar bir ülkenin hapisanesini ulusal bir mücade- nin tehlike ve belirsizliklerine yeğledikleri yolunda bir sö- zü **Nutuk**'a yazmaktan kendini alamayacaktı.

Daha önceki saatlerde iki küme mebus, birinin başın- da Hüseyin Kâzım, ötekini başında Rauf, Damat Ferit'in sadarete getirilmemesini Padişaha söylemek üzere Saraya gitmişlerdi. Vahdettin ikisini de terslemişti. Hüseyin Kâ- zım'a "Ben istersem Rum patriğini de Ermeni patriğini de getiririm, Hahambaşığı da getiririm!" demişti. Rauf'a söy- lediği şeydi: "Rauf Bey! Bir millet var, koyun sürüsü. Ba- na bir çoban lazım. O da benim." Yani Rauf'a, siz kim olu- yorsunuz diyordu. Bu, tipik ortaçağcıl devletlilerin ya da din önderlerinin görüşüdür. Halkı, cemaati koyun sürüsüne, ken- dilerini çobana benzetirler. Zaten "reaya" sözcüğü hem sü- rü, hem halk anlamına gelir.

Mebusan Meclisi İtilafın davranışlarını protesto etmek için genel kurul çalışmalarına ara verdi. Fakat ilginçtir ki, bu davranış, Saraycı ve muhaliflerin ağır bastığı Âyan Mec- lisi'nde, hiç anlayış görmedi. Böyle bir davranışa gerek yok- tu, onlara göre. Hatta İngilizlerin tutukladıkları bir Âyan üye- si için girişimde bulunulmasına Rıza Tevfik karşı çıkmış, bü- yük bir devletin haksızlık yapamayaacağını söylemiştir. En

basit bir dayanışma duygusunu dışlayan bu tutum, Türk halkının kutuplaşarak iki cepheye bölündüğünü, oydaşmanın yitirildiğini gösterir. Bu artık bir iç savaş ortamıdır. Nitekim iç savaş başlamış, ya da başlamak üzereydi.

Atatürk darbenin gelmekte olduğunu biliyordu. Zaten çok önceden böyle bir tehlikeye işaret etmişti. Hemen harekete geçti ve 7 genelge çıkarttı, bir “tel fırtınası” başlattı. Bunlarda İtilaf protesto ediliyor, Meclis’in yeniden Ankara’da toplanması için önlemler alınıyor ve Sivas Kongresi sıralarındaki, Anadolu’nun İstanbul’la resmî telgraf haberleşmesini kesmesi isteniyordu. Ne var ki, bu son istek zorluklara uğradı. Zira yurtsever sayılan Salih Paşa hükümeti daha 17 gün işbaşında kalacak, bu dönemde genel kurul toplantıları yapılmasa da Mebusan Meclisi yarı çalışır durumda olacaktı. Bu yüzden Harbiye Nazırı Fevzi Paşa, ordunun Nezaretiyle ilişkiyi kesmemesini istedi. İki KO Komutanı bu isteğe uydu: 12. KO Komutanı Fahrettin (Altay) ve 14. KO (Bandırma) Komutanı Yusuf İzzet. Böylece Eylül 1919’da sorunsuz kurulabilmiş olan KO Komutanları cephesi, Mart 1920’de kurulamıyordu. Öte yandan, 1909’da 31 Mart olayından sonrasını hatırlatırcasına (Hareket Ordusu’nu İstanbul’a girmekten vazgeçirmek için Mebusan Meclisi’nin Ayastefanos’a gönderdiği heyetler) haberleşmenin kesilmemesi için hükümetin girişimiyle 4 kişilik bir mebus heyeti (Heyet-i Tenviriye, yani Aydınlatma Heyeti adında) gönderildi Ankara’ya. Aykırı davranan KO Komutanlarını yola getirmek için zor kullanıldı. Ama zaten Salih Paşa 2 nisanda daha fazla dayanamayıp istifa etti. Bazı Hükümet üyeleri dayakla tehdit ediliyor, İtilaf, hükümetin Kuvayı Milliye’yi kınayan bildirge metinlerini bir türlü yeterince kuvvetli bulmuyordu. 4 nisanda Damat Ferit sadrazam oldu. Böy-

lece ak koyun kara koyundan ayrılmış oluyor, insanlar iki cepheden birine katılmak zorunda kalıyorlardı. Bu arada Fevzi Paşa da Anadolu'ya kaçıyordu. 11 nisanda Mebusan Meclisi dağıtıldı. Zaten birçok mebuslar İstanbul'dan kaçmış bulunuyorlardı. Kısa süren III. Meşrutiyet böylece son buldu.

Birinci Cildin Sonu

Ray Sigorta'nın
atıklarıyla
azırlanmıştır...

RAY SIGORTA
"Gücü, yanınızda."

